

W
EINDRIS E 15,00

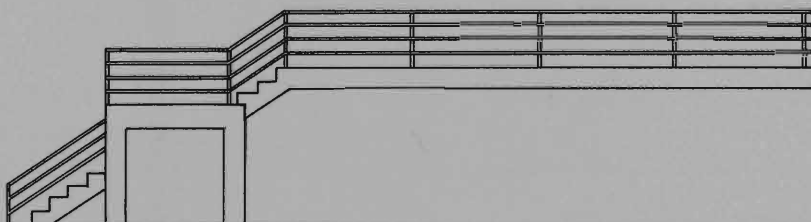
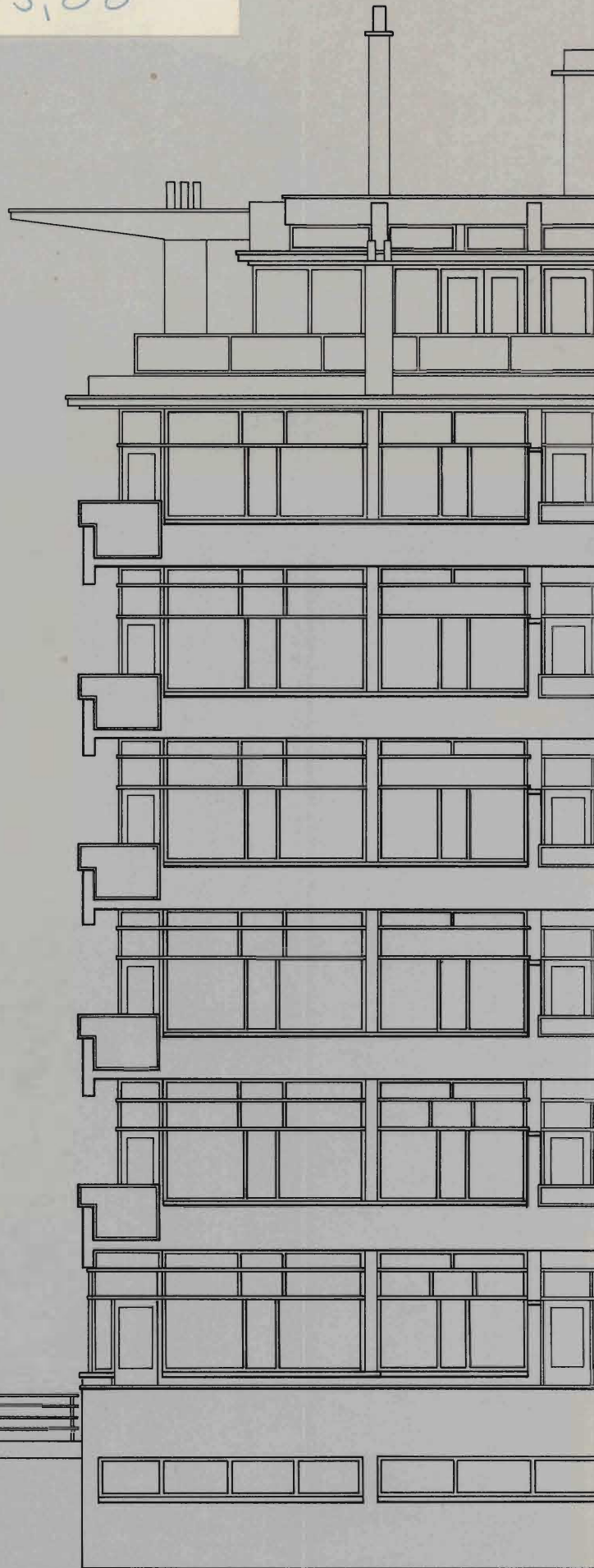
Duiker

in Den Haag

Rainer Bullhorst

Kees van Harmelen

Ida Jager

f 49.50

Duiker in Den Haag

Bernard Bijvoet Jan Duiker Jan Gerko Wiebenga

Duiker in Den Haag

Rainer Bullhorst
Kees van Harmelen
Ida Jager

Het stereotype beeld dat de buitenlander van de Nederlandse architectuur heeft, is dat van zeventiende-eeuwse trapgevels in de steden, met riet gedekte boerderijen op het platteland en molens in de polders. Althans, dat denken wij Nederlanders. In werkelijkheid zijn wij in de buitenlandse architectenwereld vooral bekend en beroemd geworden door het Nieuwe Bouwen, de toonaangevende moderne architectuurstroming tijdens het Interbellum. Het Nieuwe Bouwen, ook wel aangeduid als Nieuwe Zakelijkheid, is in Nederland tot grote bloei gekomen en heeft vaak tot voorbeeld gediend voor het buitenland.

Eén van de toonaangevende architecten van deze stroming is Jan Duiker. Hij is vooral bekend om de Haagse Nirwanaflat en het sanatorium Zonnestraal in Hilversum. Zijn oeuvre is echter aanmerkelijk groter. Opvallend is dat meer dan de helft van zijn werk in Den Haag is gerealiseerd. Ook dit bevestigt weer hoe belangrijk Den Haag is geweest voor de ontwikkeling van de architectuur in de periode tussen 1850 en 1940. In deze tijd is Den Haag namelijk enorm gegroeid en talrijke, vaak zeer rijke burgers verleenden toen opdrachten aan landelijk bekende architecten, waaronder Duiker.

Jan Duiker is in vrijwel geheel zijn actieve periode tussen 1919 en 1935 in Den Haag werkzaam geweest. Belangrijke bouwwerken van hem in de Residentie zijn naast de Nirwanaflat de Derde Ambachtsschool in Scheveningen, herenhuizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Doornstraat en een wijk met middenstandswoningen in een landschappelijke omgeving nabij Kijkduin.

Ondanks de wereldwijde belangstelling voor het werk van Duiker is het aantal publicaties, zeker waar het de Haagse werken betreft, beperkt. De voltooiing van de restauraties van een aantal woningen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan en de Derde Ambachtsschool in de Zwaardstraat is een uitstekende aanleiding om in deze leemte te voorzien. De auteurs van deze publicatie hebben daarbij diepgaand archiefonderzoek verricht, waarbij vele nieuwe gegevens aan het licht zijn gekomen. De onlangs gereedgekomen restauratieprojecten komen uitgebreid aan bod. Ook wordt de betekenis van Duiker in zijn tijd nader toegelicht en wordt ingegaan op de essentie van zijn architectuur. Een afsluitende oeuvrecatalogus geeft een volledig overzicht van alle werken van Duiker in Den Haag.

Met deze publicatie wordt voor het eerst voor een breed publiek de betekenis van Duiker voor Den Haag op heldere wijze in woord en beeld gebracht. De uitgebreide restauratieverslagen geven een goed beeld hoe met veel enthousiasme en deskundigheid drie werken van Duiker weer in hun oorspronkelijke staat zijn teruggebracht.

drs. H.J. Meijer
Wethouder van Verkeer, Binnenstad
en Beschermd Stadsgezichten

Colofon

Uitgave

Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Productie

Dienst Stedelijke Ontwikkeling
Hoofdafdeling Monumentenzorg

Vormgeving

Rainer Bullhorst
Koring Grafische Vormgeving B.V.

Lithografie en druk

Multimedia Den Haag

Deze publicatie werd mede mogelijk gemaakt door:
Schakel en Schrale B.V., Den Haag, restauratiemaatschappij H.B.G., Amsterdam en het Anjerfonds,
's-Gravenhage

ISBN 90-73166-34-9

© Gemeente Den Haag

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotocopie, microfilm of op welke wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No parts of this book may be reproduced in any form by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the publisher.

VOM-reeks 1999 nummer 1

Gemeente Den Haag, Dienst Stedelijke Ontwikkeling

Inhoudsopgave

6	Ten geleide
	Ida Jager
10	Bouwkunst-schepper door constructie en techniek
	Ida Jager
19	De Haagse Duiker
	Rainer Bullhorst
48	Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat
	Rainer Bullhorst
64	Nirwana
	Camiel Berns, Kees van Harmelen
80	Derde Ambachtsschool
	Rainer Bullhorst
97	Oeuvrecatalogus
98	Kantoor Rijswijkse Bank en Rentekas Prins Hendrikplein
102	Villa Buitenrustweg
106	13 Herenhuizen Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat
108	21 Woningen Van Imhoffplein en omgeving
114	Villa Jacob Catslaan
118	Dubbele villa Stadhouderslaan
124	2 Woningen Eikstraat
126	Woonhuis Ieplaan
128	6 Woningen en 2 winkels Thomsonlaan
130	7 Woningen en 1 winkel Thomsonplein en Wilgstraat
132	126 Villa's Kijkduin
140	Plan Hofvijver
142	Nirwana Benoordenhoutseweg
144	Derde Ambachtsschool Zwaardstraat
148	14 Woningen Kijkduin
150	Cineac Buitenhof
154	Overige belangrijke uitgevoerde werken
	Bijlagen
155	De architecten
158	Noten
159	Literatuurlijst
160	Verantwoording

In de laatste 200 jaar is de statische en geborgen orde, die de maatschappij tot dan toe kenmerkte, drastisch gewijzigd. Als gevolg van de enorme ontwikkelingen in wetenschap en techniek zijn langdurige processen overrompeld door dynamiek en steeds sneller vloeiende verandering. Traditionele waarden zijn vervangen door andere, nieuwe uitgangspunten. Vooral de ontwikkelingen in de eerste decennia van de twintigste eeuw zijn uiterst bepalend geweest voor het verdere verloop van deze eeuw. Voorbeelden hiervan zijn de relativiteitstheorie, de abstracte kunst, psychologie en sociologie, toepassing van de wetenschappelijke methode, industrialisatie, economische theorie en technologische innovatie. Vooral in West-Europa hoopten velen door gebruik te maken van deze moderne ontwikkelingen, een gelijkwaardige, gezonde en transparante samenleving te kunnen creëren voor iedereen.

In dit idealistische streven naar geïntegreerde, sociale, technische en culturele vooruitgang speelde de Hagenaar Jan Duiker een belangrijke rol. Eén van zijn gebouwen, sanatorium Zonnestraal, behoort tot de wereldtop van deze eeuw. Duikers wijze van denken wordt duidelijk aan de hand van zijn reactie op een interview van H.P. Berlage in de Haagse editie van 'Het Volk', die hij in 1932 in 'De 8 en Opbouw' schreef: 'Wij zien dus een nieuwe geestelijke impuls: de bevrijding van den mensch, maar om tot die grote vrijheid te geraken is ook in de architectuur 'zakelijkheid' het allereenigste middel. [...] 'De Zakelijkheid' met een hoog zedelijk bewustzijn, die in de immaterialisering der architectuur volgens de kosmische wet der economie een mogelijkheid ziet in de maatschappij der toekomst den mensch het noodige zonlicht en in zijn naaste omgeving de vreugde der natuur te schenken. [...] Hierbij is geen sprake van financieele economie maar wel van een geestelijke economie. En deze geestelijke economie voert tot de nog juist mogelijke constructie, afhankelijk van het gebruikte materiaal en ontwikkelt zich steeds naar immaterialisering, naar vergeestelijking.'

En dit streven van Duiker naar immaterialisering, naar de kosmische wet der economie in de architectuur, heeft geleid tot de typische gebouwen zoals Nirwana, de Derde Ambachtsschool, de Openluchtschool en Zonnestraal, die we nu zo waarderen. Ze worden gekenmerkt door grote helderheid en transparantie, door lichtheid, minimaal materiaalgebruik, scheiding van functies en de meest optimale vorm voor de gevraagde specifieke functie. Zijn bewuste zoeken naar 'de doelmatigheidskern van de opgave' heeft tot gevolg dat zodra je de eisen verandert, de oorspronkelijke, meest economische vorm en materialisatie niet meer voldoen. In een dynamische maatschappij betekent dit bovendien dat het niet efficiënt zou zijn om de technische levensverwachting van een bouwdeel langer te laten duren, dan de functionele doelmatigheid ervan. Dit heeft dan ook geresulteerd in gebouwen die ontworpen zijn voor de relatief korte levensduur in plaats van voor de eeuwigheid.

Nu, in onze tijd worden we geconfronteerd met het feit dat de oorspronkelijke doelmatigheid van Duikers gebouwen allang verleden tijd is, terwijl we uit emotionele overwegingen toch zijn gebouwen willen bewaren om er in de toekomst van te kunnen blijven genieten. En dan word je hartgrondig geconfronteerd met de gevolgen van Duikers opvattingen. Immers, de minimale ruimtelijke en materiële kenmerken

van Duikers gebouwen en de steeds maar toegenomen functionele en bouw fysieke eisen gaan hoe dan ook niet samen. Verhoogde eisen vragen per definitie om meer materiaal, meer lagen en meer ruimte. Kortom, meer van alles, terwijl onze emotionele motivatie voor het fysieke behoud van Duikers werk juist voortkomt uit onze bewondering voor de som van al die 'minsten', voor de resultaten van zijn immaterialiseringsopvatting.

Dit is een dilemma dat het behoud van zijn werk gemeen heeft met dat van bijvoorbeeld Rietveld, van der Vlugt, Gropius, Van der Rohe, Terragni en de meeste andere architecten van de Moderne Beweging. Renovatie- en restauratieoplossingen liggen hier dan ook uiterst gevoelig. Zoals een aantal van de gerestaureerde gebouwen van Duiker laat zien, kan bijvoorbeeld het afwijken van de glaskleur of dubbele beglazing, zeker in overhoekse situaties leiden tot verlies van de typische transparantie. Zo kan bijvoorbeeld ook het geringe opdikken van raamprofielen en glaszettingen resulteren in een dermate vergroving van het beeld, dat de fascinatie voor de oorspronkelijke lichtheid verloren gaat. Hier is alleen tot bevredigende oplossingen te komen, als er zowel sprake is van een inventieve, pragmatische maar vasthoudende architect, als van verlichte en pragmatische overheidsinstanties die hun nek durven en willen uitsteken.

Ook de strijdigheid tussen exploitatieoverwegingen, monumenteisen en subsidiëring kunnen een zware tol eisen. Voor het behoud van onderhoudsgevoelige en energie-inventieve gebouwen is een sluitende exploitatieopzet onontbeerlijk. Echter, zonder substantiële, financiële steun van de overheden (die nota bene voor de eigenaar van het pand hebben bepaald dat hij een monument, dus een instandhoudingsplicht, heeft) is een sluitende exploitatie van dit soort gebouwen absoluut ondoenlijk. Zeker als men daarbij bedenkt dat de minimale karakteristieken van het oorspronkelijke gebouw de eigenaar ervan ook nog grote functionele beperkingen opleggen.

Willen we er als samenleving werkelijk serieus over nadenken om een aantal gebouwen van Duiker zoveel mogelijk tot hun oorspronkelijke beleving terug te brengen en ze als zodanig te behouden voor komende generaties, dan is veel grotere financiële inspanning van de Rijksoverheid noodzakelijk en is intensieve betrokkenheid en souplesse van alle goedkeurende instanties gezamenlijk een vereiste. Zonder deze twee condities is het beter om maar van het fysieke behoud van Duikers werk af te zien. Immers, zoals ik in de aanvang betoogde, zijn de gebouwen van de Moderne Beweging de materialisering van een idee. Behoud van deze gebouwen gaat dan ook primair om het conserveren van dat authentieke idee. En als de uitstraling van dat authentieke idee door geldgebrek en/of formele onwil teveel wordt aangetast, is fysiek behoud onzin geworden. De emotionele kracht, de maatschappelijke beweging en de duurzame esthetiek die de oorspronkelijke vorm van de gebouwen van Duiker uitstraalden zijn van unieke betekenis voor de twintigste-eeuwse cultuurgeschiedenis. Daar hoort de overheid zo niet mee om te gaan. Den Haag, doe daar wat aan voor het niet meer hoeft!

Hubert-Jan Henket

Bouwkunst-schepper door constructie en techniek

Ik ben dezelfde nu niet meer,
adem een betere atmosfeer,
draag een voornaam gewaad.¹

Jan Duiker, getekend portret, ca. 1930.

Bij de dood van Jan Duiker in februari 1935 viel het vakgenoten niet moeilijk aan te geven uit welk hout de 'bouwmeester' was gesneden. Het was direct duidelijk dat met dit verscheiden een op-en-top Nederlandse bouwkundige was heengegaan, wiens talent aan het geniale reikte. Duiker werd, zoals dat toentertijd overigens vaak in een In memoriam ging, onscrupuleus de hemel ingeprezen als iemand die rotsvast aan zijn overtuigingen zat geketend. Hij had ze niet overboord gezet en had ook nooit het moreel van de verstandelijk gedreven Nieuwe Zakelijkheid ondermijnd. In het tijdschrift 'De Ingenieur' werd met nadruk gesteld dat de Nieuwe Zakelijkheid met de economisch gevoede slogan 'eenvoud en soberheid' voor Duiker beslist geen modegril was geweest, maar 'diepe ernst, die uit zijn innigste wezen voortkwam'.²

Het mooiste compliment dat de overledene ten deel viel na decennialang gedebatteer over de hiërarchische verhouding tussen architect en ingenieur was de kwalificatie zowel architect als ingenieur te zijn. Daarmee had Duiker niet alleen het zakelijke met het schone weten te verenigen, maar had hij tevens invulling gegeven aan Berlages uitspraak dat ingenieur en architect in de toekomst geen verschillende beroepen meer zouden zijn. Zij zouden niet meer op voet van gelijkheid opereren met de ingenieur aan de constructieve en de architect aan de artistieke zijde. Nee, het aloude dualisme zou tot het verleden behoren en hun werkzaamheden zouden met elkaar versmolten zijn.

Architectuur voor de democratie

In het geval van Duiker resten ons zinsneden als 'gelijk zijn architectuur was zijn leven, open, blij en licht', wat tevens een vrijbrief scheen te zijn om hem te duiden als 'een van de beste en zuiverste figuren van de moderne beweging'.³ Unaniem werd gewezen op de ruime, zonnige geest die hij met glas, beton en ijzer had weten te vertolken. Het woord experiment kwam geen enkele criticus over de lippen. En oprechte bewondering gold de rustige, consequente en uiterst geconcentreerde manier waarop hij zich gedurende het interbellum had gewijd aan een vernieuwde architectuur voor de democratie. Zelf had hij daaraan in een vroeg stadium de woorden 'een nieuwe moderne schoonheid' verbonden, zich overigens terdege realiserend dat hij in dit streven niet alleen stond.

Inmiddels is wereldwijd bekend dat Duikers architectuur zich onder het motto Nieuwe Bouwen ontkoppelde van de traditionele bouwkunst en met het ijle Hilversumse Zonnestraal wel de meest verbluffende draai kreeg. Sinds het hoofdgebouw en de eerste paviljoens van deze nazorgkolonie voor herstellende

tbc-patiënten waren verrezen, en dat was zo'n zeven jaar voor zijn dood, was Duiker klassiek geworden en had Zonnestraal zich een plaats verworven in gezaghebbende bloemlezingen over architectuur. En zoals dat vaak gaat met klassiekers, ze zingen zich los van hun schepper en leiden een verzekerd leven in ontelbare geheugens. Duiker was echter meer dan louter een doorgeefluik van de niet eerder vertoonde constructieve orde, die op het hoogtepunt haar uiting vond in een welhaast onbeschrijflijke lichtheid.

Geniale grepen

Vakgenoot C. van Eesteren dichtte hem tijdens de grafrede profetische eigenschappen toe door te stellen dat Duiker met zijn werk de vakwereld een weg had gewezen in de toekomst. De teraardebestelling op 26 februari 1935 in Amsterdam werd afgesloten met de woorden: 'Met enkele geniale grepen heeft hij ons getoond, hoe wij uit den chaos kunnen komen.' Het was aan Duiker die met eenvoudige middelen de wanhoop had weten te bezweren. Toch was het blijkbaar moeilijk om Duikers verdienste met enkele woorden te benoemen, maar dat hij aan de exploratie van een nieuwe dimensie in de architectuur was begonnen en op dat terrein fascinerende vorderingen had gemaakt, bleef niet onvermeld. Over welke weg, welke chaos en welke wanhoop het exact ging, werd vooralsnog in het midden gelaten.

Ingewijden hadden uiteraard de markantste greep bij de hand: Sanatorium Zonnestraal, dat nog geen tien jaar na voltooiing al monument mocht heten. En niet alleen in Nederland. De Finse architect Alvar Aalto nam bijvoorbeeld al in 1929 de opzet van Zonnestraal als uitgangspunt voor zijn sanatorium in Paimio. Het directe, het onmiddellijk begrijpelijke, het efemere van de Hilversumse kliniek, maar ook de grafische structuur en de nuchtere inventarisatie hebben Aalto mede gedreven tot zijn definitieve afscheid van het classicisme en hem de weg doen inslaan naar zijn zogeheten 'witte architectuur'.⁴

Architectonisch debat

Was volgens de socialist J. van Zutphen met Duiker 'een genie' heengegaan, met zijn eveneens jong gestorven collega, de Amsterdamse School-voortrekker M. de Klerk, was de architectengemeenschap destijds een 'godenkind' ontvallen.⁵ Natuurlijk waren dergelijke aanduidingen strikt verbonden aan de woordkeuze en het strijdtoneel van die tijd, dat vele malen scherper en principiëler was dan het huidige architectonische debat. De barricaden waarachter Duiker zich sinds 1913 had verschanst, samen met compagnon Bernard Bijvoet – 'zij waren gezworen kameraden en nooit heeft iemand kunnen aantoonen, waar de lijn van Duiker ophield en die van Bijvoet begon'⁶ – kenden evenveel statements als nuances. Zo noteerde de 33-jarige Ben Merkelbach een jaar voor Duikers dood dat de jongeren, tot wie hij ook Duiker rekende, eigenlijk niet eens zozeer in de loopgraven hadden gebivakkeerd. Zij hadden slechts kennis genomen van de strijd tegen de historische stijlen 'als van een volbrachte veldslag, een volstreden en overwonnen titanenstrijd, waarvan zij de resultaten dankbaar noteerden'.⁷ En de Rotterdamse ingenieur A.J. van der Steur signaleerde een opmerkelijk verschil tussen Duiker en andere beoefenaars van de moderne techniek, waarbij hij de in 1927 opgeleverde Handelsblad-Cineac aan de Amsterdamse Reguliersbreestraat als bewijsstuk opvoerde. Van der Steur waarschuwde hen die in dit pand uitsluitend een grijze

Sanatorium Zonnestraal, Hilversum.

doos zagen met een paar gaten en een droogrek-achtige bekroning.⁸ Zij hadden ten enenmale over het hoofd gezien dat in deze ijzeren doos van staal en glas een leven van jewelste zat. Want, zo bracht Van der Steur naar voren, juist in het werk van Duiker, hoe bloedzuiver en technisch het ook mocht ogen, bleek het laatste woord toch altijd voorbehouden aan de intuïtie. Met de woorden 'Wie het niet voelt, kan het met geen verstandelijke redeneering worden duidelijk gemaakt' maaide de schrijver het gras weg voor de voeten van eventuele tegenstanders van dit gebouw. Hiermee had de enigszins behoudende Van der Steur zichzelf overtroffen. Hij was niet de enige.

Ook ingenieur G. Friedhoff, die zowel voor de 'NRC' als voor het 'Bouwkundig Weekblad' het belang van Duiker moest samenvatten, liet zich verleiden tot een euforische kenschets: 'Het spontane, opene en levende der z.g. nieuwe zakelijkheid paste bij hem'.⁹ Bijvoet en Duiker hadden met hun ontwerpen, zo werd de lezers van die dagen uitgelegd, het ware gezicht van de architectuur blootgelegd. Geen maskerales, want, zo heette het specifiek, 'Duiker offerde nooit aan enig uiterlijk of schijneffect'.¹⁰ Het onopgesmukte, het zakelijke, was beider deel, maar niet zonder het onnavolgbare raffinement dat hun gebouwen zo moeilijk kopieerbaar en veranderbaar maakte. Hoewel Van der Steur het begrip intuïtie in verband met Duiker nogal vrijblijvend in de mond nam, moet hij juist op deze eigenschap van de latere gebouwen hebben gezinspeeld. Hij bevroedde een meerwaarde aan Duikers onder de 'nieuwe esthetiek' ontsproten ontwerpen.

Intuïtie

Toen de architect Herman Hertzberger een halve eeuw later Duiker opnieuw op één lijn zette met intuïtie liet hij zijn bevindingen daaromtrent niet achterwege: 'Zo eenvoudig is het natuurlijk niet: constructies, of welke door natuur, natuurkunde en techniek gedomineerde systemen dan ook, zijn van zichzelf eenvoudig noch mooi, het is de intuïtie van mensen die hun ogen en hun hersens wisten te gebruiken, die er zodanig essentiële waarden uit wisten samen te vatten dat een nieuwe kijk op de wereld gecreëerd werd'.¹¹ Hertzberger dwong ons opnieuw te kijken naar Duikers 'open hoeken', want juist daarin zat volgens hem die ongeëvenaarde lichtheid en vrijheid verborgen. Dat was 1989. Duiker was toen al bijgezet in canoniserende architectuuroverzichten van de 20ste eeuw en het oeuvre dat hij samen met Bijvoet had gemaakt, was de decennia ervoor nauwgezet in kaart gebracht. Hij is gewikt en gewogen, in het collectieve geheugen geïntegreerd en goed

genoeg bevonden als één van de topleveranciers van het Nieuwe Bouwen met Zonnestraal als 'zijn eerste groote werk'. Alwaar het 'Dutch Rationalism' internationaal ter sprake komt, figureert deze kliniek als magnum opus naast de Rotterdamse Van Nelle Fabriek en de Bergpolderflat.¹²

Maar waar aan collega's als J.J.P. Oud, M. Brinkman en L. van der Vlugt gedegen epistels worden gewijd, moeten Bijvoet en Duiker het nog vaak doen met niets-zeggende flitsen als 'The Dutch firm of B. Bijvoet and Johannes Duiker (1890-1935) should also be mentioned for their admirable work of the twenties, starting with several Wrightian houses of 1924 at Kijkduin, but soon quite as advanced as Oud's or Rietveld's'.¹³ Worden de architecten wat meer voor het voetlicht gebracht zoals Kenneth Frampton en William J.R. Curtis dat doen, dan voltrekt zich een bizar vergelijkingsmechanisme. Behalve dat de interpretaties van deze Britse architectuurhistorici overeenkomen, zoeken zij de inspiratiebronnen voor met name Zonnestraal ook nog eens in het Russische Constructivisme met I.A. Golosovs Zujev Arbeidersclub (1925-1927) in Moskou als aanknopingspunt.

Aanhoudende interesse

In Nederland, waar de aandacht voor het Nieuwe Bouwen de afgelopen jaren tanende is en wel eens besmuikt wordt gesproken over het failliet van deze apostolische stroming, kan Duiker nog immer op aanhoudende interesse rekenen. Paradoxaal genoeg wordt de tegenwoordige aandacht voor Duiker voornamelijk in gang gehouden door slepende restauratieaffaires en figureert zijn naam in krantenkoppen als 'Renovatie school Duiker problematisch', 'Er is weer hoop voor Duikers Zonnestraal, icoon van deze eeuw', 'Zonnestraal weer ter sprake op Duikers eeuwfeest' en 'Duikers Technische School: monument dat meer respect verdient'.¹⁴

Architecten als Aldo van Eyck, Herman Hertzberger en Wiek Röling tonen zich niettemin altijd bereid om Duikers 'eenvoud en argeloosheid' te huldigen of om te wijzen op het poëtische architectuurbeeld dat 'de ontwerper van Zonnestraal' wist te genereren. Ontwerper van Zonnestraal, dat wel. Alsof Bijvoet en Duiker maar één gebouw hebben achtergelaten en de periode ervoor een tabula rasa was. Wiek Röling stelt vast dat Zonnestraal niet alleen een icoon is van de 20ste eeuw, maar gewoonweg 'het mooiste gebouw dat de wereld de laatste 250 jaar heeft voortgebracht'. Behalve dat Röling zijn hart laat spreken, gooit hij met deze gewichtige kwalificatie de knuppel weloverwogen in het hoenderhok. Duiker verdient een solide verdediging, aldus Röling op het Duiker Symposium in september 1998. 'Vooraf in een tijd waarin kranten en tijdschriften uitsluitend over de buitenkant juichen en de inhoud – waar het om gaat – niet meer schijnt te tellen.'¹⁵

Les en inspiratie

Het is alsof de tijd is blijven stilstaan en het bewustzijn van de mens totaal niet is veranderd of aangevuld wanneer Röling overweegt dat Duikers gebouwen ook voor de huidige architectengeneratie een voortdurende les en inspiratie zijn. De formulering is vrijwel dezelfde als de woorden die Duikers tijdgenoot G.J. Meyers destijds verkoos: 'Duikers gedachten en bouwwerken zijn in geheel nieuwe, onbetreden banen gegaan. Hij liet b.v. het staal en het gewapend beton in zijn gebouwen naar buiten spreken op een wijze, zoals weinigen voor hem hadden durven doen. Daarom is Duiker ook voor ingenieurs een verschijning die zeldzaam en van grote betekenis is geweest en zal blijven.'¹⁶

Dat de relatief snelle teloorgang van een aantal gebouwen te wijten zou zijn aan Duikers onvoldoende kennis van de bouwfysica van dat moment wordt door Röling weerlegd. 'Duiker heeft alle details zorgvuldig gewogen en toegepast, maar moest vaak onder druk van de bezuinigende partijen op zijn schreden terugkeren. Als functionalist stond hij een ultiem gebruik van de beschikbare middelen voor. Dat betekende indertijd meer ruimte voor hetzelfde geld. Wat men tegenwoordig vaak vergeet, is dat de opdrachtgever dit meestal vertaalde in dezelfde ruimte voor minder geld. De winst van het Nieuwe Bouwen ging niet naar de optimalisering van een gebouw, maar verdween in de zakken van de opdrachtgevers en aannemers. Dit ten koste van de gebruikers en de architect. Dat is de tragiek van het functionalisme.'¹⁷ Röling begrijpt als geen ander de negatieve reacties van het publiek op de soms volkomen geërodeerde producten van het Nieuwe Bouwen: 'Daarom is het des te belangrijker de gebouwen in ongeschonden vorm door te geven aan volgende generaties.'

Serviceflat Nirwana

Sinds de televisiedocumentaire 'Zonnestraal, drempels tussen lucht en aarde' uit 1994, waarin het verval van het voormalige sanatorium niet indringender had kunnen worden vastgelegd, is Duikers Haagse woontoren Nirwana er in elk geval aan de buitenkant aanzienlijk op vooruitgegaan. Vochtige plekken op de gevels en een afgebrokkelde betonnen buitenschil behoren tot de verleden tijd. Maar ook de bedoelingen die Bijvoet en Duiker voor ogen stonden met dit eerste luxueuze woongebouw van gewapend beton, dat in het oorspronkelijke concept deel uitmaakte van vijf aan elkaar gekoppelde blokken, behoren tot een ander tijdperk. Van het idee van een serviceflat met comfort als een centrale keuken, restaurant, feestzalen, biljartkamer, daktuin, kinderkamer, portiersloge en 'een winkel aan huis' is geen spoor meer te ontdekken. En de wijdloperige levensvisie uit de Nirwana-prospectus klinkt prettig gedateerd: 'Wanneer de huisvrouw bijvoorbeeld in de morgenuren in negligé den electrischen stofzuiger hanteert, is dit voor haar standingsbewustzijn storend en wreed wanneer zij zich op straat moet vertonen, teneinde blootgesteld aan weer, wind en tocht, aan de groentekar keuze te doen of de melkboer te bedienen.'¹⁸

Uit een briefwisseling tussen Duiker en zijn collega Gerko Wiebenga, die het idee voor dit 'apartmentbuilding' fourneerde, blijkt dat het bouwproces van deze 'ideale woningen van gesoigneerde standing' geen sinecure was. Wanneer de laatste zich beklagt over de gang van zaken laat Duiker niet na zijn hart eveneens te luchten: 'Maar groot beschouwd begryp ik heelemaal niet wàar jy je over beklagt. Want wanneer wy eens nagaan, dat ik nu 12 maanden, zegge 12 maanden niet alleen ik zèlf, maar ook myn vrouw zich geheel en al aan de flat gegeven hebben, zonder mopperen, tot in het oneindige gesloofd hebben, ook al was het meenigmaal wanhopig om de zaak te laten marcheeren...'.¹⁹

Zalig leven

Nirwana mocht weliswaar verwijzen naar de methodische onthechting van het aardse, de illustere naamgeving heeft niet kunnen voorkomen dat de ontwikkelingsgang van het gebouw en ook latere restauratieprocessen buitengewoon moeizaam verliepen. Niettemin wist Nirwana samen met Zonnestraal een achterban in het leven te roepen die er voortdurend op bleef wijzen dat de 'ontwerpers de

Jan Duiker op het strand, foto ca. 1933.

moed hebben gehad het uiterste te halen uit de moderne constructie-mogelijkheden van gewapend beton en glas'.²⁰ Daar bleef het niet bij. Broederlijk werd verondersteld dat het leven er zalig moest zijn. 'Feest vieren, in bed liggen, met elkaar eten, je familie uitzwaaien: alles wat je in dat gebouw zou willen doen, zit er op een logische en vanzelfsprekende manier in.'²¹

Deze woorden mogen dan in eerste aanleg van toepassing zijn op Zonnestraal, het appelleren aan een algemeen gevoel van welbehagen was Bijvoet en Duiker destijds helemaal niet vreemd. Toen hun Derde Ambachtsschool in 1932 in 'De 8 en Opbouw' ter sprake werd gebracht, kwamen de compagnons er als gelauwerden uit tevoorschijn. Het duo had precies aangevoeld wat een school moest zijn, namelijk een gebouw waar kinderen zich met de middelen die de architect ter beschikking hadden gestaan zo goed mogelijk thuis moesten voelen. Uit de aansluitende beschrijving konden de lezers gevoeglijk concluderen dat de ontwerpers zich niet hadden bezondigd aan 'stokpaardjesrijderij'. De school aan de Zwaardstraat werd vele malen menselijker bevonden dan andere ambachtsscholen. Opmerkelijk genoeg hadden de architecten hier niet zozeer overtuigd door de economische constructie van het gebouw maar door hun oog voor details als 'aangename drinkfonteinjes, behoorlijke porceleinen waschbakken in tegenstelling met veel toegepaste granito gootstenen'. Het is vermakelijk te zien hoe de criticus deze relatief luxueuze details van krediet voorziet: 'Luxe? Och, we zullen niet zo naïef zijn om te geloooven dat het rijk in deze tijd geld ter beschikking zou stellen boven een maximum. Zou dan misschien door een economische opzet geld beschikbaar zijn voor een menselijke afwerking?'²²

Bondgenootschap

De publieke opinie in Duikers tijd at vrijwel altijd uit één en dezelfde hand. Dit bleek ten overvloede uit de necrologieën, die in optiek niet wezenlijk van elkaar verschilden. Alle bezagen Duikers bondgenootschap met de plan- en ruimtewerking als zijn grondprincipe bij uitstek. Dat met een dergelijke basis het uiterlijk van een gebouw zich als vanzelf openbaarde, zoals Duikers stellige overtuiging bleef, was een wederkerend punt van discussie. Maar dat nam niet weg dat met deze ontwerp-techniek van 'niets te veel en niets te weinig' meteen een belangrijk precedent was geschapen. De voorspelling dat Duiker niet vergeten zou worden, kwam uit. Want er konden voldoende terreinen worden genoemd waarop hij een niet eerder vertoonde expertise had laten gelden.

Een In memoriam is, zoals iedereen weet, doorgaans niet de beste bron om zich een beeld te vormen van de overledene. Ze zijn altijd gunstig, bejubelend, zo niet reikend aan het overdrevene. Maar zelden klinkt er kritiek door. Voor de gelegenheid zijn de harde noten die eerder zijn gekraakt even vergeten. Niemand refereerde bijvoorbeeld aan de scherpe afwijzing die Bijvoet en Duiker kregen te verorberen nadat ze hun eerste plannen voor de Derde Ambachtsschool in Den Haag hadden gepresenteerd: 'Ik wil tenslotte bij dit werk van Bijvoet en Duiker den naam noemen van Wright [...]. Maar wat is die *Amerikaan*, zelfs in zijn meest nuchtere utiliteitswerken toch poëtisch gestemd, vergeleken bij de nuchtere Hollanders die zijn geest ademen.'²³

Het was alleen Friedhoff die zich bij de dood van Duiker liet ontvallen dat door diens grote belangstelling voor ideële vraagstukken de werkelijkheid lang niet altijd in overeenstemming was geweest met de geestelijke inhoud. De allerminst

milde kritiek die volgde, richtte zich op de materiële afwerking van de gebouwen, die in de verste verten niet kon tippen aan de bouwkundige gedachten die eraan ten grondslag lagen.²⁴

Diepe sporen

Die kritiek zou gaandeweg wegebben en heeft eigenlijk nauwelijks voet aan de grond gekregen. Want daarvoor waren Duikers sporen te diep gegaan, hadden ze zelfs onuitwisbare sporen getrokken. Zo vonden zijn tijdgenoten halverwege de jaren dertig en zo vinden vele vakgenoten tegenwoordig nog steeds. Anno 1998 schroomt de architect Röling niet Duiker te vergelijken met Mozart en Schubert, in de zin van het exquise oeuvre dat zij in een korte periode achterlieten: 'Duiker werd 45. Maar zeer weinigen maakten in zo'n korte tijd zo'n ontwikkeling door en realiseerden zo'n oeuvre. Hij bouwde naar de mogelijkheden van zijn tijd. Dat betekent dat hij nu heel andere dingen zou maken, want er is nu veel meer mogelijk.'²⁵

Ongetwijfeld heeft Duikers obsessie voor de humanisering van de westerse (kapitalistische) cultuur omstanders ervan doordrongen dat zijn bouwkunst daarom niet vrij kon zijn van 'het levensgevoel van den mensch'. Dat moet van het begin af een enorm vertrouwen hebben gegenereerd in zijn projecten. Een vertrouwen dat ervan uitging dat de gebouwen van Bijvoet en Duiker in de eerste plaats waren gecreëerd voor de veiligheid en het welzijn van de mens. Ze waren benevelend nieuw en licht en toonden de eerste jaren na oplevering nog niet de mankementen waarover legers restaurateurs zich later zouden buigen. En ze waren vanuit een geloof gebouwd. Niet vanuit een kerkelijk dogma, maar om met Duiker zelf te spreken, 'vanuit het levensgevoel van de mensch, die in den Kosmos staat, en zich bewust is dat een hooger begrip alle mensen samenvat'.²⁶

Net als de dichteres Henriëtte Roland Holst, wier werk Duiker bekend was, geloofde hij dat de verwerkelijking van het socialisme, waarop een nieuwe maatschappij moest zijn gebaseerd, niet mogelijk was zonder een religieus besef. En net als deze socialistische politica opereerde hij vanuit een idealistisch gedachtengoed. Woorden die zij in een pril stadium van haar dichterschap schreef, zijn treffend van toepassing op Duiker:

Een ideaal te hebben, dat uw leven

Zijn innigste, zijn hoogste waarde geeft

Een goede geest, die ge om u heen voelt zweven

*Als ge'ernstig naar het goede en schoone streeft.*²⁷

The creation of Art from Construction and Technique

At the time of Jan Duiker's death in February 1935, his reputation was already fixed and secure as a 'master of building' – a man of genius who had fulfilled Berlage's prediction that the professions of architect and engineer would shortly be united. It was widely acknowledged that Duiker's buildings and his personality alike stood for a fresh and broad approach to life as well as architecture, combining modern beauty with experiment. Zonnestraal in particular was construed as a great leap forward, and as the starting point for Aalto's Paimio Sanatorium testified to Duiker's international reputation. As Van Eesteren said at his funeral: 'With a few strokes of genius he showed us how we can rise out of chaos'. Yet exactly what chaos and how it could be surmounted were seldom specified. The rhetoric of the time allowed Duiker to be seen, like De Klerk of the Amsterdam School before him, as a godlike figure who together with his inseparable companion Bijvoet had fought the good fight for the new architecture and died young. Among his obituarists, engineers like Van der Steur and Friedhoff were a little more precise. They observed that Duiker always united intuition and feeling with his technical skill, and that the simple sobriety of his version of 'New Objectivity' was always balanced by a corresponding refinement.

Duiker's reputation has always stood high in the canon of modernism, though references to him in the standard international texts are often cursory or even misleading (William Curtis, for instance, groups him with the Russian constructivists). Recently, architects like Aldo van Eyck, Herman Hertzberger and Wiek Röling have praised him highly; Röling has even compared him with Mozart and Schubert as another genius who died young and proposed that Zonnestraal is the finest building built in the last 250 years. This may seem curious, considering that in recent years the Modern Movement has declined in reputation, and Duiker's own principal buildings, in particular Zonnestraal and the Nirwana flats, have been prominently in the public eye because of their technical inadequacies and decay, and

the difficulties encountered in restoring them. Röling's answer to this is that Duiker's innovations offered clients more space and facilities, but that the improvements they promised too often went into the pockets of the contractors. This tragedy in his view makes it all the more important to restore Duiker's buildings as a memorial to his example.

The social and technical ideas underlying projects like Nirwana have undoubtedly dated. The obituaries mostly admire Duiker's brilliant ability to signal his skills at planning and spatial arrangement on the outside of his buildings; what they seldom admit is that architectural ideal and human reality do not always coincide in his projects. Yet what remains clear from the social arrangements at Nirwana or the high quality of the fittings at the Ambachtsschool in Scheveningen, as well as from Zonnestraal, is that Duiker constantly had humanity in his mind as a kind of religious ideal. He wanted his architecture to give children, patients and residents alike a sense of opportunity, pleasure and well-being in their lives. It is this quality of social ideal, this 'grave striving for the good and beautiful', to paraphrase the poet and contemporary of Duiker's, Henriëtte Roland Holst, that has put down roots and continues to touch us in his work today.

De Haagse Bijvoet en Duiker

‘Elk huis heeft iets aparts, iets eigendommelijks’

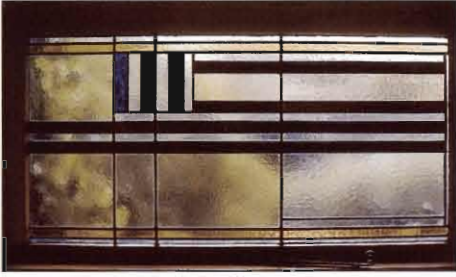
De geschiedenis van huizen is soms boeiender dan het leven van de mensen die er hun dagen in sleten. Huizen leven meestal langer dan mensen en zijn niet zelden getuige van opeenvolgende generaties. De Russische schrijver Konstantin Paustovsky ontboezemde eens hoe hij tegen de verbintenis van huizen en hun bewoners aankeek. Hij vermoedde sociaal-maatschappelijke dimensies: ‘Ik ben ervan overtuigd dat, wanneer men de geschiedenis van een huis in zijn geheel zou reconstrueren, het leven van alle bewoners zou nagaan, hun karakters zou trachten te doorgronden, en de gebeurtenissen zou beschrijven die in dit huis hebben plaats gevonden, er een sociale roman zou ontstaan die misschien belangrijker was dan de romans van Balzac.’¹

In hetgeen Paustovsky aankaartte, ontbrak een wezenlijk element, dat zich het beste laat omschrijven als de trouwe passie tussen bewoner en huis. Die passie baseert zich meestal op een scala van elementen die alle op hun eigen wijze aan het huis verbonden zijn. Ze kunnen variëren van belangrijke gebeurtenissen tot meubilair, het roze behangetje, persoonlijke parafernalia, een betoverend uitzicht of misschien wel de private geur van een huis. En soms is de passie gewoonweg gelieerd aan een langzame uitwissing van kleuren, gehavend houtwerk, afgebladderde verflagen, kortom aan een combinatie van mild verval, dikke lagen stof en het vervlieten van levensdagen.

Aan het puur esthetische genot dat men aan ruimtelijke expedities in een huis kan beleven, wordt minder snel gedacht als het gaat om een oprecht gegroeide liefde voor een onderkomen. Ruimte is iets bijkomstigs, een zo vanzelfsprekend fenomeen dat men er het zwijgen toe doet. Toch moet juist die eigenschap niet worden onderschat als constante adrenaline voor een intieme relatie tussen mens en huis. Aan een tamelijk abstract begrip als ruimte valt uiteindelijk zoveel meer verdienste toe dan aan de fraaiste muurschildering, het mooiste empire-interieur of het indrukwekkendste cassetteplafond. De laatste ingrediënten zijn veelal onderhevig aan mode of aan grillen van bewoners. Ruimtelijke indeling, indien in concept goed doordacht, is meestal een langer leven beschoren. In die zin levert ruimte dus een niet te veronachtzamen bijdrage aan de verbondenheid die iemand voor zijn huis kan ontwikkelen of – en dat doet zich niet vaak voor – al meteen voelt.

Natuur

Mevrouw F.W. Claus (1902) uit de Noordwijkselaan 8 in het Haagse Kijkduin is zo iemand. Zij leeft in een huis zonder labyrintische kelders, officiële antichambres, prestigieuze salons. Zelfs zonder een badkamer. Onder het schuine, fors overstekende

Glas-in-loodraam Noordwijkstraan 8.

dak bevindt zich ook geen extra verdieping; zij woont gelijkvloers. Toch leeft zij niet in een huis van schaarste, maar in een huis vol ruimtelijk pleidooi, waar licht van alle kanten binnendringt en waar de kleurschakeringen, afhankelijk van het uur van de dag, variëren van bladgroen tot zandgeel tot horizonrood. En die verworvenheden hebben haar van het begin af intens aan haar huis gekluisterd, waar ze bijna driekwart eeuw leeft, afgezien van een intermezzo van drie jaren tijdens de Duitse bezetting.

Haar ogen zijn gewend geraakt aan de simpele ordening van de vertrekken, die door middel van ruim bemeten vensters en naar terrassen en tuinen openslaande deuren zonder uitzondering hun verlengstuk hebben in het omheinende groen. De natuur en daarmee de jaargetijden trekken dag in dag uit sporen door het huis. Hun aanwezigheid wordt gefilterd in het mosterdgele oker dat van oudsher de basiskleur van het interieur vormt. Kozijnen, bakstenen haard, kastjes, deuren, muurbelijning en zelfs de lambrisering van tegels voegen zich naar deze warme tint, weloverwogen uitgezet door de architecten van weleer. Alleen door het abstracte glas-in-loodmotief van het wc-raam (waarschijnlijk naar ontwerp van Bart van der Leck) dringt een contrastrijker kleurenscale het huis binnen. 'Het meeste meubilair is van mijn mans collega Cor Alons, die vormgever was. Alons werkte in dezelfde stijl als de architect. Hij was zelfs een bewonderaar van de architect', is haar commentaar, terwijl haar vinger wijst in de richting van een kubistisch ogend eetkamerensemble van solide hout, waarin hetzelfde okergeel is verwerkt.² De woorden hebben een bijna verontschuldiggende ondertoon, alsof ze wil zeggen dat de bewonderaar nooit de gelijke kan zijn van de door hem bewonderde.

Typierend voor deze woningen zijn de smalle penanten tussen de ramen met een breedte van slechts één kop.

Zoals in het gehele oeuvre van Bijvoet en Duiker bepalen markante schoorstenen het silhouet.

Aan de wand in de woonkamer hangt een foto uit de beginfase van het huis, halverwege de jaren twintig. In die periode betrok mevrouw Claus als jonge vrouw het huis samen met haar man, die onderwijzer was. Hun nieuwe onderkomen, dat in 1923 was opgeleverd, was in feite net zo pril als hun huwelijk. Het maakte deel uit, zoals op de familiefoto enigszins te zien is, van een grootschalig project van 126 woningen. Achter het tafereel van een man met zijn neefje en nichtjes ontvouwt

Middenblok van het drie-onder-één-kap type.

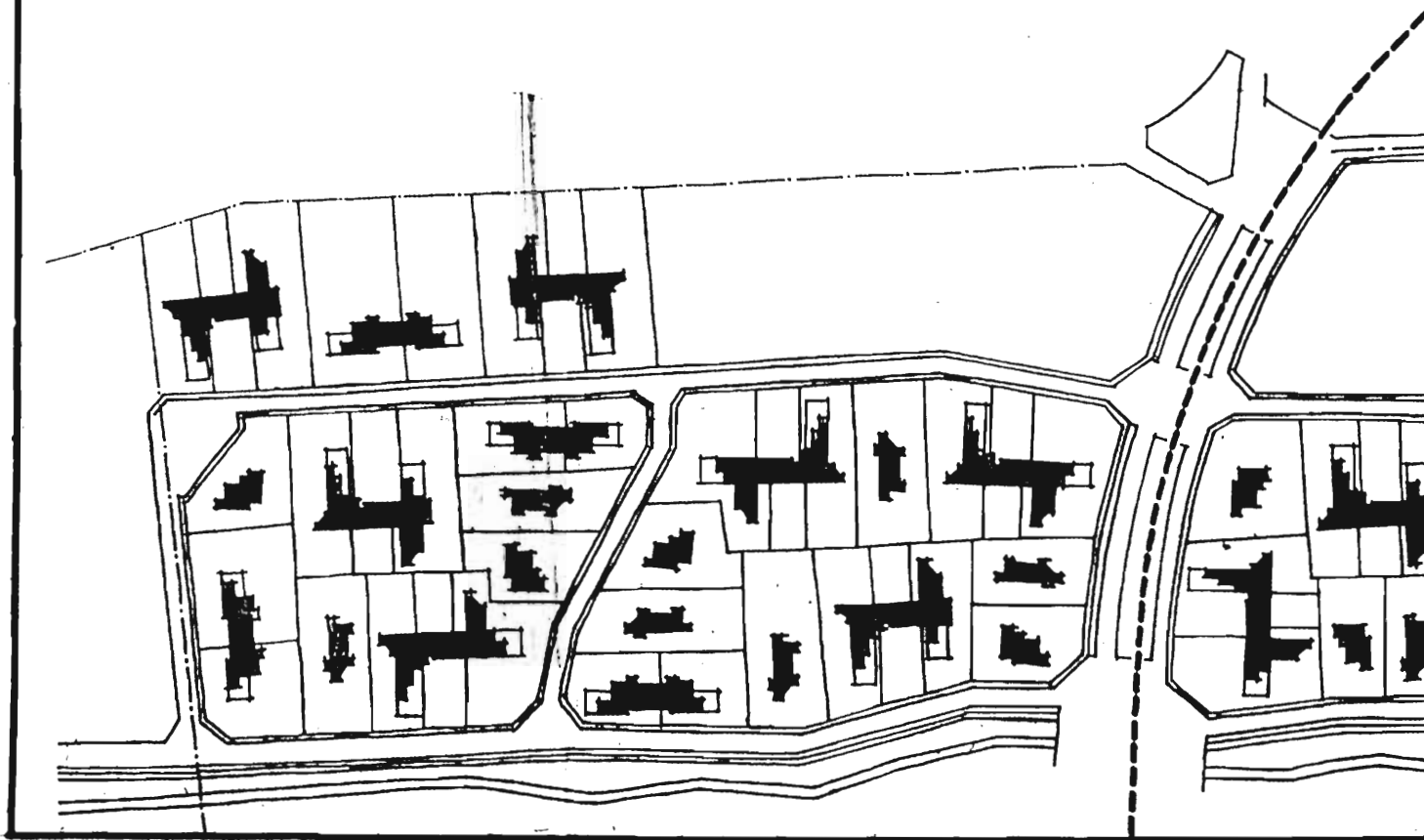
Noordwijkselaan, Kijkduin, Den Haag.
Familiefoto uit de collectie van mevrouw F.W. Claus,
ca. 1928.

zich een nog kale woonwijk, waar geprononceerde schoorstenen de enige verticale elementen uitmaken. Grenspaaltjes en gemetselde lage muurtjes van baksteen geven de scheiding van de percelen aan, terwijl de tuinen vooralsnog een mengeling zijn van wat sprietten helmgras en schelpengruis met hier en daar een bladerloze boom. Die laatste elementen, zoals ook het aanplakbiljet met de woorden 'kamers te huur' op de serre deur van het huis aan de overkant, doen de slag van de zee vermoeden. En niets was minder waar.

Sanatoriumwijk

Mevrouw Claus was neergestreken in een zeeressort, wat voor die dagen een prestigeproject mocht heten. Nog voordat de gehele wijk in 1925 definitief werd opgeleverd, kon het villapark aan de voet van de duinen zich al beroepen op een serie predikaten waarin bewondering de boventoon voerde: woon-eldorado, sanatoriumwijk, het beloofde land, woonparadijs. Unaniem werd beaamd dat deze villa's 'gezonde mannen, frissche vrouwen, blozende kinderen en gelukkige gezinnen' zouden opleveren. Een scribent ging zelfs zo ver om in de plattegrond

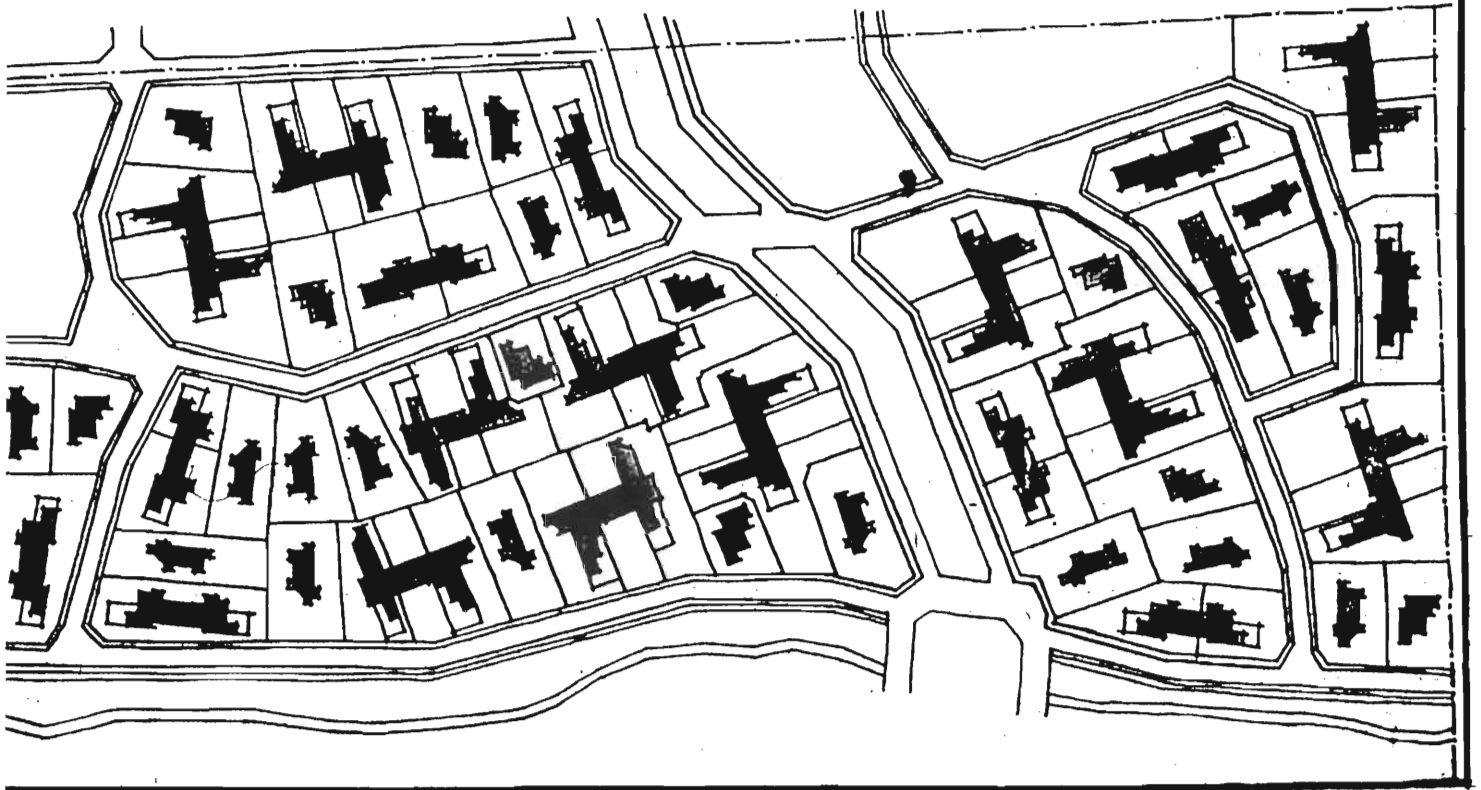
SITUATIE 133 WONINGEN VOOR GOED GESIT

van een drie-onder-één-kapwoning een geschikt kindersanatorium te bevroeden. Het plakkaat 'kamers te huur' was er net zo vanzelfsprekend als bordjes met huisnummers. Mevrouw Claus: 'Tenslotte waren de meesten van ons artistiekelingen en arme sloebers tegelijkertijd, die door in de zomer een kamer te verhuren een centje bijverdienden. Kijkduin was een echt zomerdorp!' Men mocht dan ogenschijnlijk in een villa wonen, een 'Kijkduiner' kreeg geen krediet bij de Bijenkorf. Inmiddels scheiden zo'n 75 jaren mevrouw Claus van de ontstaansdagen van dit als luchtig en licht aangeprezen woonoord, dat in 1922 werd gelanceerd als 'de goede oplossing van het woning-vraagstuk voor den middenstand'. Menig periodiek sloot zijn beschouwing over de nieuwe wijk af met woorden van de volgende strekking: 'Wij meenen dan ook goed te doen met de algemeene aandacht in den lande op dit landhuispark te vestigen.' Goedkeurend constateerde de 'Haagsche Post' 'dat de bouwmeesters hebben ingezien dat het woonhuis den stempel van het eigene niet mag missen, den stempel der liefde van den bewoner voor zijn omgeving'.

Met dit soort onderwerpen hield mevrouw Claus zich begin jaren twintig niet bewust bezig. Onbewust misschien wel, want samen met haar echtgenoot zocht zij een huis. Vooral een betaalbare woning in het centrum van Den Haag, zodat zij haar kantoorbaan kon aanhouden. De in aanbouw zijnde woonwijk Kijkduin paste niet in hun budget en lag daarmee ver achter de horizon. De epaterende

EERDEN IN HET DUINPARK LOOSDUINEN SCHAAL 1:1000

voorlichtingsbrochure 'Villa-dorp Kijkduin', die het verantwoordelijke bouw bureau J.D. van der Houwen ter gelegenheid van de bouw uitbracht, was niet voor mevrouw Claus bestemd. En dat gold ook voor de in deze prospectus verweven boodschap dat er voor de Haagse middenstand, waarmee voornamelijk werd bedoeld op onderwijzers, gemeente- en rijksambtenaren, wel degelijk meer dan een benepen, gehorige en duistere portiekwoning voorhanden was.

In de omschrijving van het weekblad de 'Haagsche Post' van 2 september 1922 moet mevrouw Claus net als zovele Hagenaars haar eigen levensomstandigheden hebben herkend: 'Duizenden middenstanders zijn gedreven als schapen in een hok, naar de etagewoningen met de afgrijselijke portieken en levensgevaarlijke trappen.' De toekomstige bewoner van Kijkduin, dat toen nog onder de Gemeente Loosduinen viel, kon daarentegen rustig stellen dat hij een villa, cottage of landhuis ging betrekken. Voor zeer redelijke huurprijzen variërend van 600 tot 900 gulden per jaar. Ook kopers in spe werden uit hun tent gelokt met slechts drie woorden: kooprijzen zeer billijk. De aanbeveling dat bij elke 'betaalbare' villa een terrein variërend van 500 tot 1200 vierkante meter en een dikke laag uitstekende zwarte grond voor een vruchtbare tuin behoorden, moet doorgewinterde portiekbewoners zo ongelooflijk in de oren hebben geklonken, dat argwaan in plaats van enthousiasme het resultaat was.

Dat de prijs inderdaad zeer schikkelijk was, blijkt uit een vergelijking met het plan in hetzelfde jaar van 21 huizen naar ontwerp van Jan Wils aan het Wingerdplein. Deze etagewoningen van vijf kamers zónder tuin moesten jaarlijks 630 gulden huur opleveren. Een vergelijkende studie met de veel compacter opgezette 'tuinstadwijk' van de Haagsche Coöperatie Daal en Berg (1920-1921) waarvoor Jan Wils eveneens het ontwerp had geleverd, valt ook in het voordeel van Kijkduin uit. Voor een etagewoning of alleen een benedenwoning varieerden de prijzen van 475 tot 725 gulden en dat terwijl het 'plantsoen-binnenplein' van ongeveer vijftig bij zeventig meter het enig noemenswaardige stuk groen van het wijkje vormde. Bovendien spoorde het etiket 'tuinstadwijk' hier allerminst met het Engelse tuinstad-idee van vrijstaande huizen te midden van een riant groengebied.³

Tuindorp

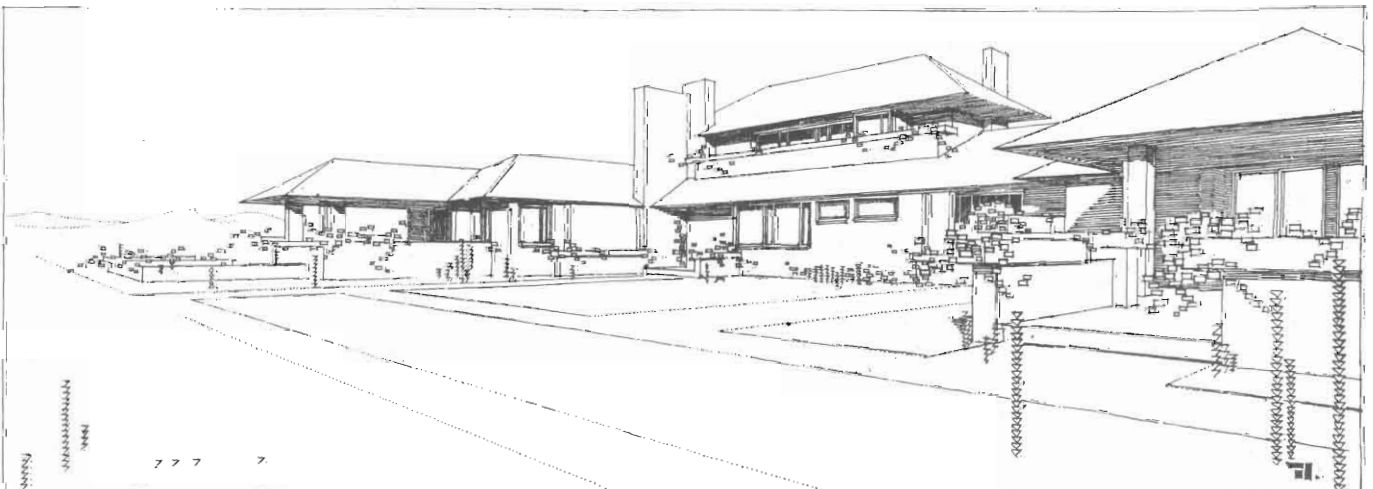
Het aan de Haagse Marconistraat gevestigde bureau van Johannes Daniel van der Houwen (1874-1946) trok alle registers open om het 'villapark van 126 vrije landhuisjes te Kijkduin op gepachte grond van het voormalige landgoed Meer en Bosch' aan te prijzen. En waarom ook niet. In antwoord op de steeds voelbaarder wordende drang van de stadsmens 'naar buiten' had het er immers voor geijverd om langs de Strandweg op een gebied ter grootte van 17 hectare een villapark aan de voet van de Noordzeeduinen te situeren. Kijkduin kwam uiterst gelegen in een tijd waarin het fenomeen villapark alias tuindorp het attractieve alternatief voor wonen in de stad leek te worden. Met de voltooiing van het Rotterdamse Vreewijk, het eerste tuindorp van Nederland, was het hek als het ware van de dam. Tuinwijken werden sindsdien als een welkome oplossing ervaren voor het gebrek aan woonkwaliteit in grote steden en de daarmee gepaard gaande 'reuzenprijzen en belastingverschrikking'. De landelijke pers profileerde zich op dit terrein niet zelden als een verkapte trendsetter door constant te benadrukken dat de overheid de trek naar buiten in plaats van andersom moest stimuleren.

Bij de Haagse gemeenteraad was deze boodschap niet aan dovemansoren gericht. De bebouwing van de villawijk Marlo, tussen 1923 en 1934 leek regelrecht voort te vloeien uit de veronderstelling dat de lokale overheid 'nuttiger werk zou doen, als zij villapark en tuindorp aanmoedigde door het verstrekken van grond en vooral door te zorgen dat goede verkeerswegen en goede verkeersmiddelen het

De broers Van der Houwen.
V.l.n.r.: Marinus, Daan, Pieter en Jan.
Foto uit familiearchief Van der Houwen.

Perspectief van het drie-onder-eén-kap type, met de overdekte terrassen, kenmerkend voor de subtiele overgang van binnen naar buiten.

wonen buiten mogelijk maken'.⁴ Zo staken de Haagse Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting, de Haagse Schoonheidscommissie en enkele architecten van de Haagse Kunstkring de koppen bij elkaar voor de bebouwing van dit door de gemeente in 1917 gekochte landgoed. Hoewel de bebouwingsstructuur van Marlot en de baksteenarchitectuur naar het zo herkenbare signatuur van Co Brandes tot op heden als een uitermate harmonisch stadsdeel worden ervaren, waren de huizen met de erkers en schilddaken niet voor de middenstand bedoeld. Onder het motto 'MARLOT beduidt de aantrekkelijkheid van buiten-wonen, zonder daarbij verstoken te zijn van de noodige en onmiddellijke bereikbare verkeersmiddelen' moesten de etages in de Parkflat Marlot volgens de prospectus jaarlijks 2200 tot 2900 gulden opbrengen. De NV die deze verhuur onder haar hoede nam, liet niet na te vermelden dat hier alles was gedaan 'om het vraagstuk der GROEPEN-BEWONING zooveel mogelijk te vervolmaken [...] door een hoogst mogelijken graad van rationalisatie te bereiken'.⁵

Huisvrouw

Het was de Haagse ondernemer Van der Houwen in elk geval wel gelukt 'voor bescheiden beurzen een woning beschikbaar te stellen, welke in alle opzichten verre overtreft wat tot nu toe op dit gebied in ons land kan worden aangeboden'.⁶ 'Hoe het mogelijk is, weet ik ook niet, maar het is waar' schreef een journalist van 'De Avondpost', nadat hij had geconstateerd dat de huizen te huur waren voor niet meer dan wat een flinke middenstander in de stad verwoont. Van der Houwen voorzag dit positieve onthaal nog van extra cachet door te verhalen over 'een heerlijke omgeving bij zee in het duin en aan den rand van een bosch'. Alle dagen zouden er mooi zijn, al was het maar om het onvergetelijke panorama van de Segbroekpolder en de bossen van Pex, Meer en Bosch en Ockenburg.

Enige paternalistische raadgevingen aan het adres van de huisvrouw waren de bouwer ook niet vreemd. Ging zij bijvoorbeeld wonen in de zogenaamde 'type 1'

ONZE VERSCHILLENDE LANDHUISTYPEN

TYPE 1 MET RIEKEN DAK

IS 'T EVEN EEN GEZELLIG HUISJE?

woning met rieten dak, dan was een kraakheldere huishouding gegarandeerd. In deze woning met een woonkamer en drie langs een gang gesitueerde slaapkamers was alles immers gelijkvloers, met andere woorden 'niet bewerkelijk'. De correspondent van de 'Holland Express' stelde daarenboven dat trappen klimmen tot de verleden tijd behoorde en men een keukenmeid gemakkelijk kon ontberen.⁷ Daarmee hield de tegemoetkoming niet op: alles was 'frisch en degelijk afgewerkt'. Op de tekeningen viel op dat de vloeren en wanden van de keuken, de hal en het toilet met tegels waren bedekt. En opnieuw werd dezelfde trom geroerd: niet bewerkelijk. Het ontlokte de 'Haagsche Post' de observatie 'dat de inrichting en afwerking der huizen van dien aard zijn dat de bewoners de dienstboden-misère vrijwel kunnen ontwijken'.

Kijkduin borg veel in zich om voor mevrouw Claus een gepasseerd station te worden, ware het niet dat puur toeval de basis zou gaan vormen voor haar inmiddels decennialange verwevenheid met Kijkduin. Sleutelfiguur in 'deze bijzonder gelukkige toevalstreffer' bleek Van der Houwen zelf te zijn, die net als de ouders van mevrouw Claus in de Haagse Fultonstraat woonde. Hij troggelde zijn pas gehuwde buurvrouw mee naar het project in wording onder het mom van 'het is te mooi om waar te zijn en je kunt het nog betalen ook'. Voor de bouwondernemer was de interesse van de jonge vrouw voor een van de zeven villatypen op dat moment van levensbelang, omdat kort na oplevering van de eerste villa's bleek dat de verhuur en verkoop lang niet zo soepeltjes verliepen als was voorzien. De crisis, heette het.

Hoewel Van der Houwen van meet af aan had gedacht dat de huizen als warme broodjes over de toonbank zouden vliegen, bleek hij één zaak te hebben onderschat. De vaststelling van die zaak was eenvoudig te maken; kranten en tijdschriften maakten er voortdurend gewag van. Het verzet tegen de wijk richtte zich zoals treffend werd omschreven op 'de verte'. Menig scribent was de mening toegedaan dat de aanvankelijk weinig succesvolle verkoop van Kijkduin niet te wijten was aan 'de ingezellige homes', waaraan typisch Engelse begrippen als *domesticity*, *commodity* en *cosiness* kleefden, maar aan de te grote afstand en de slechte bereikbaarheid ten opzichte van het Haagse stadscentrum. Deze barrière bleek een moeilijk te nemen obstakel. Daar hielp zelfs de instelling van een op Kijkduin gerichte zomer- en winterdienst per stoomtram niet aan.

Zicht op Kijkduin, Duinlaan. Ansichtkaart ca. 1930.

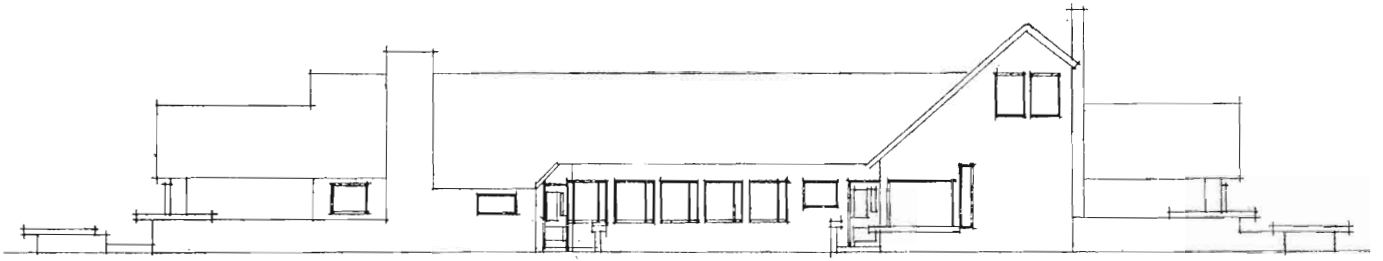
Zicht op Kijkduin, Katwijkselaan en Scheveningselaan.
Ansichtkaart ca. 1930.

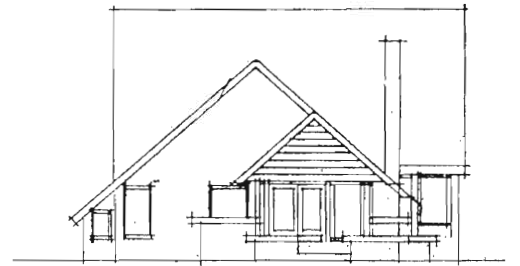
Het zijn zaken die ertoe hebben bijgedragen dat het echtpaar Claus zich onverwachts als een van de eersten een stukje van de villawijk Kijkduin toeëigende voor de prijs van 10.000 gulden. Mevrouw Claus ging wonen in een landhuisje dat zich in alle opzichten onderscheidde van de eindeloze rijen eenvormige etagewoningen (het sinds 1901 geïntroduceerde zogenoemde portiektype) die terzelfder tijd aan de Haagse horizon verschenen.⁸ Zij was voorgoed gespeend van slechte geluidsisolatie, bekrompen binnenterreinen en het 'oorverdoovend geraas van auto's en motorfietsen en als zodanig van door stof en benzinelucht verpeste atmosfeer'.⁹ De 'Haagsche Post' was ervan overtuigd dat haar toekomstige spruiten niet als bloedarme wezens voor het raam zouden zitten te turen naar die en gene motormaniak. Het opinieblad was van nog veel meer doordrongen. Het richtte zich met complimenteuzen woorden tot de moderne architecten, die het blijkbaar langzamerhand begon te dagen dat 'een echtgenoot, een gezin, na den geest- en lichaamsvermoeiende arbeid, recht hadden op een thuis in een gezonde omgeving, waar meer natuur te genieten valt dan in de kazernewoningen met een bakje geraniums vóór het raam'.

Bekende architecten

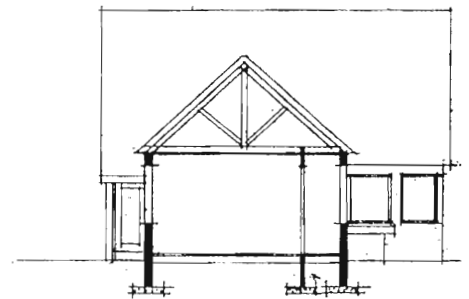
Dat Van der Houwen terdege door deze tijdgeest was geïnfecteerd, blijkt uit de volgende zinsnede: 'Wij hebben onze cliënten niet alleen prettig en gezond willen laten wonen, wij hebben tevens gezorgd, dat een woning hier aesthetisch genot verschaft. De bekende architecten Bijvoet en Duiker B.I. hebben de landhuizen ontworpen en zij streefden er naar elk nestje zooveel mogelijk een eigen cachet te geven.' De bouwondernemer deed er niet mythisch over toen hij de advertentie opstelde van zijn tot dan toe grootste project in Den Haag, dat uiteindelijk tot zijn faillissement¹⁰ zou leiden: 'Joh. D. van der Houwen BOUWT een villapark van 126 vrije landhuisjes te Kijkduin onder architectuur van de heeren Bijvoet en Duiker B.I.' Met Jan Duiker en Bernard Bijvoet in zijn kielzog schetste hij dus een optimistisch beeld van een wat excentrisch gelegen woonoord, waarvan de huizen al snel na voltooiing in de annalen van de architectuurgeschiedenis zijn bijgeschreven als kopieën van Frank Lloyd Wright-ontwerpen. Het waren vooral de horizontale, dramatische lange zadeldaken met hun overstekken en de gemetselde scheidings-

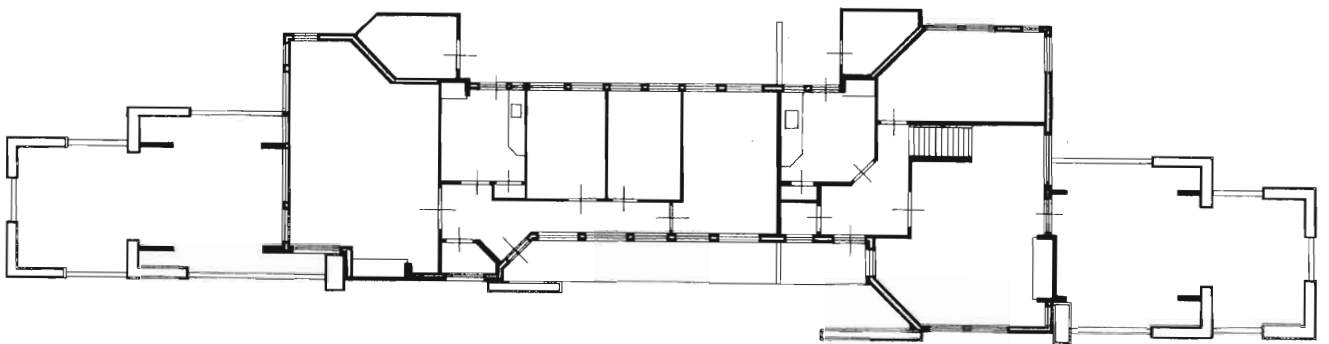
Voorgevel van het type twee-onder-één-kap.
In zijn hoofdvorm met het kop-romp-staartprincipe
wordt de suggestie gewekt van één enkele villa, de twee
voordeuren verraden echter dubbele bewoning.

Kopgevel en doorsnede.

Plattegrond. Alle tekeningen laten een gespiegelde versie
zien van het huis van mevrouw Claus.

muren met bloembakken die associaties oproepen met diens zogenoemde Prairiestijl-huizen uit het begin van de eeuw.

Wrights landhuizen voor welgestelde echtparen als Frederick en Lora Robie, Henry en Elsie Allen en Darwin en Isabella Martin verschijnen nog steeds menig architectuurhistoricus bij het zien van Kijkduin op het netvlies. Geijkte beschrijvingen die Wrights Prairiestijl-voortbrengselen tot op heden begeleiden – ‘Wright carried the landscaping aloft in massive planters and urns, whose trailing foliage softened the dense mass of the exterior walls. At each level, doors and windows opened onto terraces, balconies, or porches, extending the living space out into nature’ – zijn inderdaad zonder veel aanpassingen over te hevelen naar de diversiteit van huistypen die Bijvoet en Duiker voor dit zeedorp concipieerden.¹¹ Het werd het Nederlandse architectenduo weliswaar niet verweten, maar het bleef niet onvermeld: Bijvoet en Duiker hadden hun woontmodellen voor Kijkduin zonder gêne overgenomen uit de in Nederland circulerende ‘Wasmuth Papers’, waarin een aantal van Wrights ontwerpen was gepubliceerd. Zo erg was dat ook weer niet. Tenslotte hadden collega’s als Robert van ’t Hoff (Huis ter Heide, 1915-1916) en Jan Wils (Café-restaurant in Woerden, 1918) zich ook al ‘schuldig’ gemaakt aan bijna-replica’s van Wright-concepten. En had de bebouwing van het Villapark Marlot (1923) ook niet bijzonder diepe wortels in de Willits- en Barton-huizen uit Wrights zogenoemde ‘Eerste Gouden Eeuw’?

Overigens hadden de Nieuwe Haagse School-architecten (zoals de Amsterdamse architect C.J. Blaauw hen duidde) met Jan Wils, Gerrit Jan Rutgers, Dick Roosenburg en Co Brandes als voormannen allemaal wel een graantje meegepikt van Wrights vormentaal en oplossingen voor een geëigender woningplattegrond. Eigenlijk werd dit fenomeen in Den Haag eerder als een gezonde geste aangemerkt, dan afgedaan als klakkeloze kopieerlust. Want deze Amerikaan kwam immers de eer toe onder meer een nieuw huisconcept te hebben ontwikkeld conform hedendaagse opvattingen. Weliswaar met de toenmalige laat negentiende-eeuwse Engelse en Amerikaanse wooncultuur als uitgangspunt! Als geen ander had Wright ingezien dat het voor een architect te midden van het machinetijdperk onmogelijk was

Fotomontage.

Overdruk uit brochure Villadorp Kijkduin.

louter en alleen zijn kunstenaarsidealen na te streven. Kunstenaars, zo vond Wright, dienden niet alleen de machine te overwinnen door haar met verstand te gebruiken, maar zij moesten die machine tevens inzetten om de natuurlijke dorst van de mens naar schoonheid te lessen. Dit was koren op de molen van menig toenmalig architect. En dat gold evenzeer voor de centrale vraag waarop de architectuur zich diende te bezinnen: was zij in staat met haar middelen het woningvraagstuk voor de grote massa op te lossen? En bij voorkeur, zoals Wright niet vaak genoeg te berde kon brengen, in een algemeen geldende uitdrukkingwijze. De goede verstaander wist dat hiermee was bedoeld op een vormtaal die nauw verbonden was met nieuwe constructiemogelijkheden als gewapend beton en ijzer.

In dit licht bezien was het nauwelijks een wonder dat een fiks aantal Nederlandse architecten, Bijvoet en Duiker inclusief, geconfronteerd als zij waren met een abominabel bestand van revolutiebouw, zich aangetrokken voelde tot de man die 'in the cause of architecture' had gesteld dat er voor de architect geen belangrijkere opdracht was dan de toepassing van het moderne werktuig. Het mag weinig verbazing wekken dat Duiker-adepten met het oog op de Kijkduinse woningen altijd meteen de Wrightiaanse ingrediënten beginnen te verbaliseren: kubiek geformeerde, bakstenen massa's, schoorstenen als zware verticale accenten en geprononceerde horizontale lijnen in de vorm van lateien, waterlijsten, dorpels, afdekplaten et cetera. Niet minder belangrijk in dit spel van vergelijkingen achten zij de intrigerende combinatie van pergola's, terrassen, balkonnen, loggia's en muurtjes. En uit de geraffineerde verwevenheid tussen binnen- en buitenruimtes die de Kijkduinse producten typeerde, concluderen zij dat de schatplichtigheid van Bijvoet en Duiker aan Wright verder ging dan louter de uiterlijke verschijningsvorm van de huizen.

Toch viel in deze ontwerpen – en dit gold ook voor de eerder door Bijvoet en Duiker in Den Haag gebouwde woningen – nog weinig te bemerken van de voortbrengselen die met name Duiker tot ver over de landsgrenzen beroemd zouden maken: het Haagse flatgebouw Nirwana, het Hilversumse sanatorium Zonnestraal en de Amsterdamse Openluchtschool in de Cliostraat. Hierop was pas echt van toepassing wat de architectuurhistoricus dr. S. Giedion zich eens naar aanleiding van Wrights invloed in Nederland liet ontvallen: 'Maar werkelijk geleerd van Wright hebben in den grond slechts zij, die zijn beginselen verder uitbouwden en ze intensiever aan onze hedendaagsche mogelijkheden en ons hedendaagsche optisch zien bonden.'¹²

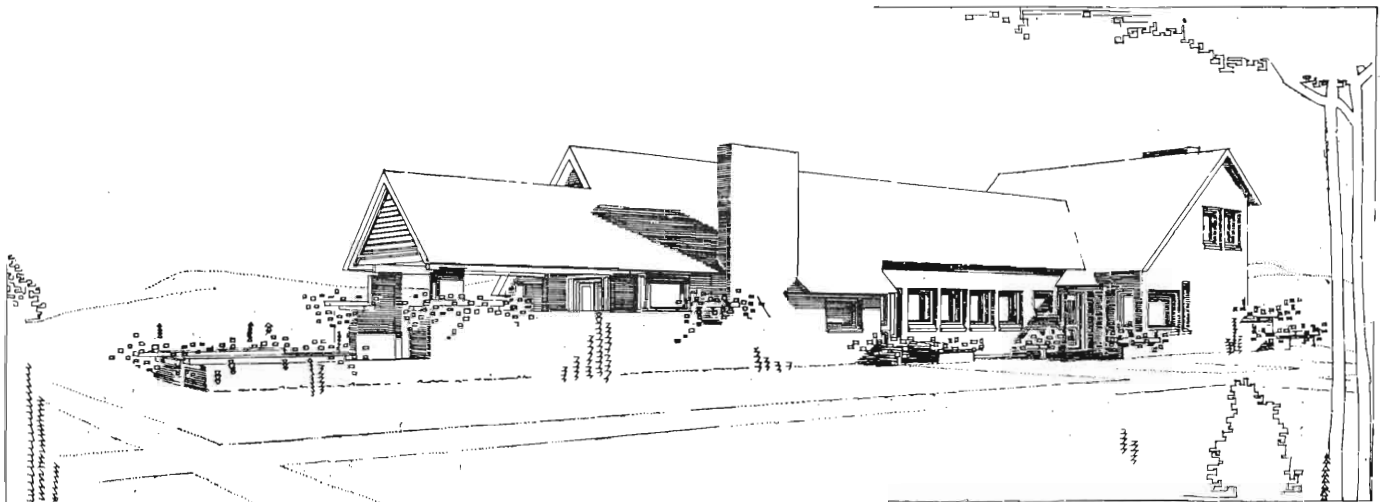
Schattige cottages

In de landelijke pers kregen de Kijkduin-huizen destijds een minder gewichtig onthaal. De krantenkoppen varieerden van 'Schattige cottages aan den oever der Zee', 'Een sanatoriumwijk tusschen Zee en Bosch' tot 'Woningen die een lust der huisvrouw zijn'. Opvallend was de terugkerende vergelijking met de Hollandse boerderij. Vooral bij het lange schuine dak met de als landelijk ervaren brandvrije rietkap doemde de gedachte aan het 'boerderij-schuurtype' op. Unaniem geroemd werd de oplossing om aan een en hetzelfde woningtype steeds weer een andere vorm te geven. Deze constructie noopte menig beschouwer tot de conclusie dat het toch jammer was 'dat men in een vroegere bouwperiode ons met heele buitenwijken heeft opgescheept naar een en dezelfde mal gezet. Nu blijkt nog eens te meer, hoe onnoodig zulks was'.¹³

Toen Van der Houwen in zijn reclamebrochure refereerde aan de bekende architecten Bijvoet en Duiker richtte hij zich noodgedwongen op hun prijswinnende ontwerp voor de Amsterdamse Rijksacademie voor Beeldende Kunsten (1917-1919), dat op de valreep geen uitvoering kreeg. Toch ging er wat Van der Houwen betrof meer schuil achter het adjectief 'bekende'. De samenwerking tussen het Haagse bouw bureau en de architecten had beide partijen geen windeieren gelegd. Van der Houwen kon zich sindsdien op constante aandacht van diverse media verheugen, die hem bij tijd en wijle van gratis publiciteit voorzagen. De 'Holland Express' richtte zich in verband met de villawijk Kijkduin bijvoorbeeld niet alleen tot de 'afgematte stedeling'. De oproep was tevens bedoeld voor 'Indische gasten naar hier gekomen voor een frissche neus en genezing van malaria' en 'vacantie-wachtenden die nog niet weten waarheen dit jaar, gij allen, gaat eens kijken naar het schoone dorpje aan den oever der zee'.¹⁴

Deze aandacht was voor de bouwondernemer het moment bij uitstek om in dezelfde editie te adverteren met: ' 't Is nu tijd om beslag te leggen op een onzer ideale Landhuisjes te Kijkduin door HUUR of door KOOP.' Om nog aarzelende kopers over de streep te trekken, eindigde de advertentie met: 'Wacht niet tot de aanhangige verbindingswegen zijn voltooid.' Ook Bijvoet en Duiker bleven niet zonder lauwerkrans. Zij hadden zich met het ontwerp voor Kijkduin geschaard tussen het rijtje architecten 'die tuindorpen en tuinstadwijken bouwden en verwierven daarvoor den dank der menschheid'.¹⁵

Type 2 met leien dak.

Van der Houwen-huis

De samenwerking had nog meer vruchten afgeworpen. In Den Haag begon men te spreken van een typisch Van der Houwen-huis, waarvan de kwaliteit vooral gelegen lag in de plattegrond, de detaillering en in relatieve nieuwigheden als isolerende spouwmuren opgetrokken in sterk speciecement.¹⁶ 'Al wie in Den Haag zijn woonplaats gaat vestigen, make voor hij een keus doet, kennis met het v.d. Houwen-huis', wat natuurlijk indirect betekende 'een Bijvoet en Duiker-huis'.¹⁷ Eén ding stond vast wat de waardering voor de woonhuizen aangaat, dat waren de ingenieuze plattegronden. Stuk voor stuk groepeerden de ruimtes zich rond een hal, een portaal of een trappenhuis, ongeacht de omvang van de woning. Of het nu de wat kleiner bemeten huizen aan het Van Imhoffplein met hun kamers van gemiddeld 5 bij 4 meter waren of de riant villa's aan de Stadhouderslaan, deze pragmatische ruimte-indeling, die optimale lichtinval garandeerde, hanteerden Bijvoet en Duiker van het begin af voor hun Haagse huizen. Bij de opzet van de Kijkduinse 'type 1' villa valt bijvoorbeeld meteen op dat de gedisciplineerde ordening van de vertrekken, of het nu de twee-onder-één-kap- of de drie-onder-één-kapwoningen betrof, evenals bij Wright een preoccupatie van de eerste orde is geweest. Het oog gaat aanhoudend alsof er een vloeiende beweging in gang wordt gezet van ruimte naar ruimte zonder ook maar een keer het contact met de buitenwereld te verliezen.¹⁸

Bijvoet en Duiker profileerden zich in deze woningen als rasechte orkestrators van in elkaar overvloeiende beelden. Het leek erop alsof ze wilden zeggen: onze schaal is die van het privé-woonhuis. Van origine hadden de Kijkduinse creaties daarmee in wezen patent op het doorkijkjessysteem zo eigen aan het Oudhollandse

De geleidelijke overgang van interieur naar omgeving.

Boven, de entreehal.

Rechts, 'Interieur met vrouw die het virginaal bespeelt.'
Olieverf op doek door Emanuel de Witte (ca. 1660).

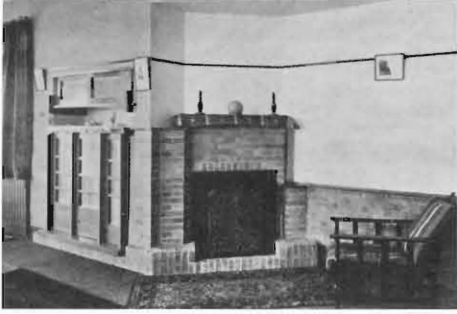
interieur. In het nog ongewijzigd gebleven huize Claus met zijn van Friese gele klinkers gemetselde schouw, nisachtige betimmeringen, ingebouwde buffetkasten en intieme zitjes zal menigeen een déjà vu-gevoel bekruipen. Hoewel een reconstructie van een vroegere tijd altijd veel inlevingsvermogen eist, is er weinig fantasie voor nodig om de vrouw des huizes in een eendere positie te zien zitten als het personage op het schilderij 'Interieur met vrouw die het virginaal bespeelt' van Emmanuel de Witte uit circa 1660.

Wat dit schilderij ons over een zeventiende-eeuws woonhuis van Nederlandse makelij vertelt, is de voortdurende binnendringing en daarmee weerkaatsing van het licht. Of Bijvoet en Duiker dit schilderij hebben gezien, blijft natuurlijk een onbeantwoorde vraag. In elk geval kenden zij de enorme verdienste van natuurlijk licht in het interieur.

De gecombineerde verworvenheid van privacy en openheid, die zo eigen is aan de Kijkduin-creaties, heeft wellicht bijgedragen tot de onlosmakelijke verbondenheid van mevrouw Claus met haar huis. Van der Houwen mocht dan onder een reclamefoto van het huis de slagzin 'Is 't even een gezellig huisje' hebben geplaatst, deze niemendallerige verkooptruc had en heeft nog steeds weinig te maken met de vitale inborst van de minivilla. Het streven naar afwisseling in de plattegronden kreeg zijn vervolg in de toepassing van drieërlei dakbedekking. Of riet, of blauwe leipannen of rode molenpannen. Dat laatste aspect kon op veel bijval rekenen. Meermalen is met onverholten bewondering verwezen naar het feit dat riet nooit aan riet grensde. Alsof de architecten deze 'noodige afwisseling' opzettelijk als panacee voor de stedelijke kwalen hadden ingezet.

Een grote villa

Het bleek de toenmalige chroniqueurs overigens moeilijk af te gaan om te duiden wat aan de Haagse stadsgrens precies was ontsproten 'aan het vruchtbare brein der heeren Bijvoet en Duiker'. De 'Nieuwe Rotterdamsche Courant' hield het erop dat de architecten er, gezien de restrictie dat de inhoud van de villa's niet groter dan 450 kubieke meter mocht zijn, iets aardigs van hadden gemaakt. Toen het

Schouw en ingebouwd buffet.
Uit brochure Villadorp Kijkduin.

dagblad in augustus 1922 poolshoogte ging nemen, luidde het vergoelijkend dat het beperkte oppervlak van de huizen gecompenseerd werd in de eromheen liggende voor-, achter- en zijtuinen. De pluim op de hoed van de architecten betrof het gebruik van fris gekleurde verfsoorten en hun oog voor bijzondere materialen, wat het idee van 'werkelijk buitenleven' te meer versterkte. De suggestie van één grote villa – want zo ogen de huizen tot op de dag van vandaag – werd als het ei van Columbus ervaren. Voorts zochten de critici hun toevlucht tot tamelijk droge registraties van wat zij hier in de duinpannen tussen een netwerk van gemiddeld 3,5 meter brede straten hadden aangetroffen.

Bepalen wij ons tot een beschrijving van het door mevrouw Claus bewoonde villatype, dan blijkt dat het hoofd een tekortschietende bewaarplaats is. Heel summier herinnert een schrijver zich een gerekt dak met dwars- en lengteverstekken. Verder dan de woorden 'de zware, imponeerende schoorsteenen doen 't aardig tegen het grijze, brandvrije riet' reikt de toelichting nauwelijks.¹⁹ Terloops wordt geattendeerd op ramen van het 'bekende' Duiker- en Bijvoetype: 'U weet wel, van die ramen, die het bij alle weersgesteldheid mogelijk maken in ieder vertrek frische lucht toe te laten.' En dan versnipperd de berichtgever zijn aandacht tussen een typische entree deur met 'gestyleerde boven en onderdeur', een ruim bemeten hoofdkamer en een overdekt, met rode plavuizen betegeld terras van 25 vierkante meter. De slotconclusie is geplaveid met de toverwoorden licht en lucht, wat Bijvoet en Duiker, wier verlangen naar ruimtewerking en openheid al duidelijk voelbaar was in Kijkduin, als muziek in de oren moet hebben geklonken.

Mevrouw Claus verbond zich met volledige overgave aan een huis dat goed genoeg was voor kwalificaties als praktisch, niet bewerkelijk, vol licht en lucht met bovendien het koesterende duin binnen handbereik. Ook andere bewoners deelden in deze euforische stemming. Zij waanden zich, zoals een eigenaar aan Van der Houwen per brief liet weten, in heerlijke landhuisjes, ver weg van de etagemisère, de kazernebouw, waarin men op en onder elkaar was geplakt. Natuurlijk genoten zij van de flinke kamers met hier en daar terrasachtige voortzettingen, maar het top punt van het woongenot was toch wel de volkomen vrijheid in het wonen, gevrijwaard van pingelende piano's, orgels, grammofonen en stommelende kinderen.²⁰

Tegenover deze huis-, tuin- en keukenbevindingen klinkt Duikers eigen idee van het toekomstige (verbeterde) wonen enigszins verheven als hij in het tijdschrift 'De 8 en Opbouw' stelt dat 'hygiëne, zon, licht en lucht niet meer in onze verbeelding bestaan, maar werkelijkheid zullen zijn geworden'. Voor de aanscherping van die gedachte gaat hij te leen bij zijn vakgenoot H.P. Berlage door zich te beroepen op diens motto: 'O vrij te zijn en op de grens der aarde elk uur te mogen staan en in 't heelal den blik te zenden als een vrij, vrij mensch!' ²¹

In tegenstelling tot eerdere voor Van der Houwen gerealiseerde huizenprojecten doen Bijvoet en Duiker er wat commentaar of intenties aangaat het zwijgen toe. Zelfs een korte esthetische verantwoording, zoals voor het in 1919 ontworpen blok van negen herenhuizen aan de Johan van Oldenbarneveltstraat wel bestaat, is in het geval van Kijkduin in geen velden of wegen te bekennen. Ook in Duikers latere redactionele artikelen in 'De 8 en Opbouw', waarin hij Wright diverse malen ter sprake brengt, noodt geen enkele verwijzing naar de door anderen zoveel besproken woonwijk. Deze terughoudendheid werd het duo menigmaal aangewreven alsof het min of meer om een zwakheid zou gaan. Wanneer het eerste plan voor de Derde Ambachtsschool in Den Haag het licht ziet, reserveert J.P. Mieras de

Doorkijkje van woonkamer naar overdekt terras en tuin.

beginzin van zijn bespreking voor deze tekortkoming: 'De architecten dezer plannen B. Bijvoet en J. Duiker, waren met hun toelichting ervan al heel karig.'²²

Financiële armslag

Natuurlijk zijn voor deze informatief summere instelling allerlei suggesties aan te dragen, waarbij de meest voor de hand liggende is dat de transactie tussen opdrachtgever en architectenduo een puur zakelijke, laten we zeggen om den brode, is geweest, zonder al te veel idealistische uitwisseling. Overigens waren Bijvoet en Duiker in deze jaren van tegenslag zeer gebaat bij wat financiële armslag. Het afblazen van het Amsterdamse Academieproject in de ontstaansperiode van de Kijkduinse wijk en het daarmee gepaard gaande financiële echec zijn van niet te onderschatten invloed geweest op hun architectenpraktijk, die toen nog was gevestigd aan de Brederodestraat 121 in Zandvoort.²³ Terzelfder tijd liep hun plan voor de Derde Ambachtsschool averij op; in dit geval kwam van uitstel overigens geen afstel.

De profielschets van Van der Houwen toont een sociaal bewogen zakenman met een goede neus voor de trend van zijn tijd, die een broertje dood had aan de burgerlijke cultuur en haar oude, dwingende denkvormen. En dat laatste leidde uiteindelijk tot het inhuren van Bijvoet en Duiker, in wie hij het verlangen herkende om architectuur meer in samenhang te brengen met de eisen en het leven van dat moment. Behalve dat Van der Houwen aan het hoofd van zijn bouw bureau stond en daarin van meet af aan werd bijgestaan door zijn jongere broer, de onderwijzer Pieter Gerrit van der Houwen (1884-1949), afficheerde hij zich tevens als Taxateur van Onroerende Goederen en Vertegenwoordiger van de Timmerfabriek in Winsum.²⁴

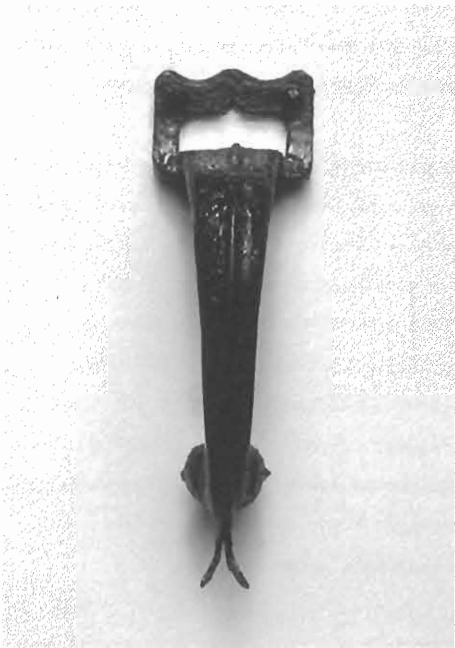
In het Haagse werd zijn bureau geprezen om de combinatie van zakeninstinct, ondernemingslust en gevoel voor kwaliteit, zoals genoegzaam blijkt uit een karakter-schets in 'De Avondpost' begin jaren twintig: 'Daar is toch wel meer nodig dan geld en zakenkennis om een werk te durven aanpakken als dat van de beide heeren Van der Houwen onder Loosduinen. Wat een durf en wat een frissche moed en wat een idealisme ook, dachten wij vanmiddag, toen we door een der beide gebroeders werden rondgeleid over het nieuwe villapark.' Het tijdschrift voor kunst, cultuur en verkeer, de 'Holland Express', deed er nog een schepje bovenop met de opmerking: 'Ik ken eigenlijk geen andere bouwer, die zoo gelukkig de ruimte verdeelt en zoo aan de eischen en behoeften der moderne woonwijze voldoet.' De aanpak voor Kijkduin kreeg met de kenschets 'kolossaal, ongehoord, Amerikaansch' te maken.

De columnist van laatstgenoemd tijdschrift was zo gefascineerd geraakt door Van der Houwens activiteiten dat hij de bouwprojecten van het bureau op de voet volgde, zelfs systematisch met zwartwitclichés te lijf ging. Volgens hem zou de dadendrang van de bouwondernemer zijn gevoed door een lust tot kapitaalvermeerdering en een oprecht gevoel van gemeenschapszin: hij stond erom bekend rekening te houden met het gerief van de toekomstige bewoner. In die optiek is het niet vreemd in datzelfde periodiek te lezen dat het bouw bureau op het terrein van de 'practischen, modernen woningbouw een zeer vooraanstaande plaats in ons land bekleedt'.²⁵

Toen de samenwerking tussen Van der Houwen en de architecten in 1919 met een serie huizen aan de Van Oldenbarneveltlaan van start ging, kon de eerste zich

Voordeur van woonhuis Noordwijkselaan 8.

De klopper.

al een oude rot in het vak noemen. Zijn vele jaren in de bouwwereld hadden hem allerm minst conservatief gemaakt: 'Integendeel, de tijdsomstandigheden deden hem het roer omwerpen. Hij beseft, dat een huis thans heel andere eischen stelt dan een poos geleden en vooral heeft hij de moeilijkheid van het dienstbodenvraagstuk onder de oogen gezien.' De architectuurmedewerker van de 'Holland Express' nuanceerde dit door op te merken dat Van der Houwen feilloos de ontwikkeling aanvoelde van 'ieder zooveel mogelijk zijn eigen huis'.²⁶ Het is fascinerend te zien hoe de schrijver deze stelling van argumentatie voorziet door naar voren te brengen dat het huis steeds duidelijker een andere plaats ging innemen in het leven van de stadsmens, namelijk een blijvende plaats in het overvolle alledaagse leven.

Aan Van der Houwen viel de eer toe dat hij als een der eersten voorzag dat het familiehuus zijn rechtgeaarde plaats van weleer terugkreeg. Weg met de 'hokkenbouwerij' en dientengevolge ook weg met het leger van particuliere 'eigenbouwers' voor wie hygiëne en esthetica niet meer dan bijzaak waren. De laatsten waren overigens al sinds de tweede helft van de negentiende eeuw gewend om voortdurend beschuldigd te worden van afzetterij, uitzuigerij en totale onverschilligheid tegenover de bewoners. De zakenlieden lieten zich volgens de 'Holland Express' uitsluitend drijven door het winstbeginsel 'zoveel mogelijk menschen onder een dak te kunnen stoppen en daarvoor zooveel mogelijk voordeel te trekken'.

Wat Den Haag betrof, waar rond de eeuwwisseling rijen gelijkgestemde woonfabrieken uit de grond waren gestampt en waar men voortging met de bouw van 'gesloten woonwijken van minimumhuisjes waaruit de stompzinnige verveling iemand tegemoet komt waaien', was het geen luxe een bouwer van het formaat van Van der Houwen in de gaten te houden.²⁷ Het was bekend dat hij 'veel en voor verschillende portemonnee' bouwde. En zo heette het verder: 'Elk huis heeft iets aparts, iets eigendommelijks'.²⁸ Het is bevreemdend daarna de conclusie 'Ik ken geen andere bouwer die zich zoo spoedig in deze nieuwe behoefte heeft ingedacht' te lezen, zonder dat er gewag wordt gemaakt van de creatieve motoren achter Van der Houwens domein.

Huisarchitecten

In de eerste kritieken over de 'Van der Houwen-huizen' zijn Bijvoet en Duiker de grote afwezigen. Even later moeten zij zich tevreden stellen met het zinnetje dat 'de bouwer het maken van het plan steeds opdraagt aan de architecten Bijvoet en Duiker, wier naam hier met eere zij genoemd'.²⁹ Pas in het geval van de voltooiing in 1921 van twee villa's aan de Stadhouderslaan 115 en 117 in het park Zorgvliet wordt het duo voor het eerst officieel opgevoerd als de huisarchitecten van de firma. Wanneer de bouw van deze villa's 'van Engelsch karakter', waarvoor Berlage buitengewone interesse toonde, ter sprake komt, krijgt het epistel in de bouwrubriek van de 'Holland Express' een veelbetekenende wending. 'Hoe het ook zij, er zit architectuur in dezen bouw, geen wonder waar de ontwerpers zijn de ingenieurs Bijvoet en Duiker, de vaste ontwerpers van het Bouwbureau Joh. v.d. Houwen.'³⁰

De reacties op de gekoppelde villa's waren niet onverdeeld zachtzinnig geweest. De buurtbewoners hadden zich opgedeeld in een pro- en een contrakamp. Men bakkeleide over de verschijning van dit toch wel erg Angelsaksisch ogend fenomeen met zijn hoekige uitstulpsels. De 'bay windows' ervoeren sommigen boven-

'De typische deur.'

Overdruk uit brochure Villadorp Kijkduin.

dien als wat al te Brits tussen de kleine zeventig monumentale villa's, die hier van 1913 tot 1915 waren gebouwd onder auspiciën van een keuringscommissie bestaande uit de architecten H. Evers (de voormalige leraar van Bijvoet en Duiker), D. Knuttel en J. Limburg.

Wie nu met een tekening van de in 1943 afgebroken Van der Houwen-villa's in de hand door deze wijk loopt, kan zich de verontruste reacties van toen enigszins voorstellen.³¹ De bebouwing van de voormalige buitenplaats werd als geen ander Haags stadsdeel gekenmerkt door landhuizen die voor stedelijke begrippen tamelijk megalomaan aandoen. Zorgvliet stond dan ook te boek als een villapark 'dat zijn grondprijzen en zijn bouwbepalingen zoo hoog en zoo moeilijk houdt, dat men er goed aan doet over een woonplaats daar niet te denken'.³² Het netvlies van de eerste bewoners werd er dagelijks gevoed door classicistisch ogende huizen, die met hun vlakke gevelopzet, pilasterachtige muurdammen en zware kroonlijsten van een volstrekt ander (lees: strenger) karakter getuigen.

De architectuurcriticus van de 'Holland Express' liet zich hierdoor niet van de wijs brengen. Opnieuw betuigde hij zich gecharmeerd door de 'uitgekiende en ruimen toevoer van licht en lucht' die hem na een kort bezoek aan deze Zorgvlietse 'Fremdkörper' was bijgebleven. Om deze opmerking op zijn merites te beoordelen lijkt een korte beschrijving uit de ontstaanstijd op haar plaats: 'De hal ligt in 't midden van 't huis. Eigenaardig is de symmetrische bouw, waardoor van de hal af voor- en achterkamer geheel gelijk zijn. Deze kamers zelf zijn ruim en frisch, 5 bij 7 meter. Daar zij met een rechten driehoek zijn uitgebouwd, was het mogelijk een knussig zitje aan deze kamers toe te voegen, zonder dat dit eenigen hinder veroorzaakt in de toetreding van licht en lucht in de hoofdkamers. Het uitzicht blijft daardoor ook geheel onbelemmerd.' Over de lichttoevoer was op de ontwerptekening een formele toelichting te vinden: 'De oppervlakten van licht en lucht voldoen geheel aan artikel 89 der bouw- en woningverordening.'³³ In de advertentie die het bouw bureau in juni 1921 in diverse periodieken plaatste staan de villa's aangeprezen om hun mooie terrassen, flinke kamers en als extra bijkomstigheid werd verwezen naar de tuin die, indien gewenst, kon worden doorgetrokken tot de Ernst Casimirlaan.

De beschrijvingen van de huizen van Bijvoet en Duiker in Den Haag vielen ten tijde van hun ontstaan en ook later nog te vergelijken met variaties op een thema. Terugkerend punt van aandacht was, behalve de ritmische geleding van de gevelwanden, de 'ruimtecreërende verdeelingskunst van de plattegrond', een loftuiting die bijvoorbeeld de indeling van de vier herenhuizen aan de Doornstraat in het Statenkwartier ten deel viel. Het uitgekiende gebruik van kleuren, die meestal het midden hielden tussen gedekte groene en ingetogen gele tinten, werd eveneens geboekstaafd, zoals ook de verfijnde detaillering, die aan elk huis een eigen karakter verschafte.

In het geval van de huizengroep met de terugliggende ingangstraveeën aan het Van Imhoffplein en de Tweede Louise de Colignystraat liet een criticaster zijn verbeelding de vrije loop door op te merken dat degenen met 'talent voor binnenhuisversiering' zich uitgedaagd zouden voelen tot het inrichten van artistiek verantwoorde interieurs.³⁴ En wat nog meer dan de gevelwanden met hun zigzaggende rooilijn als het handschrift van Bijvoet en Duiker werd ervaren was de geleding van de vensters met bovenlichten gevuld met fel gekleurde strookjes glas in lood.³⁵ De plaatsing ervan was meestal laag, breed en horizontaal. Het eenvoudige

openingsstelsel had inmiddels het predikaat ingenieus verworven: 'Het raam kan namelijk op drie, vier manieren worden geopend, zoodat het den luchttoevoer geheel beheerst. Het raam zelf is vast, maar allerlei deelen kunnen worden open-geslagen. Een beter en gemakkelijker ventilator is moeilijk denkbaar.'³⁶

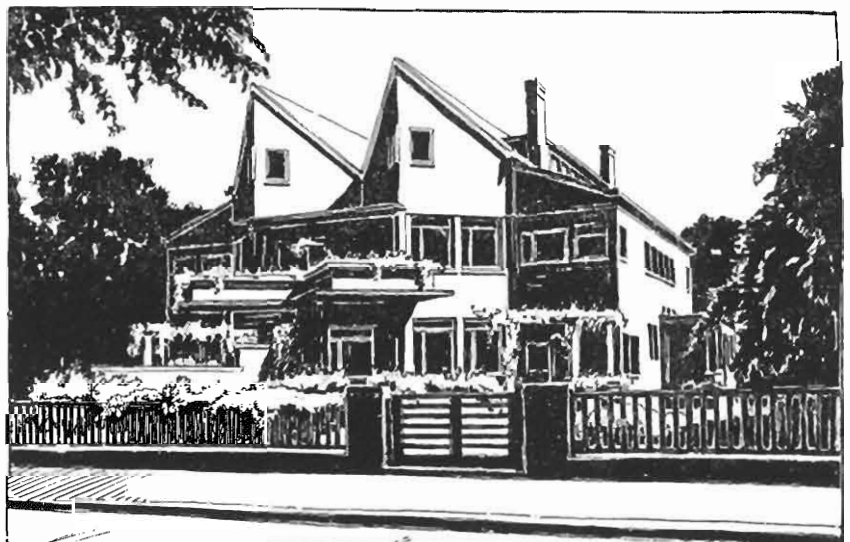
Riant herenhuis

Een exercitie tussen Van der Houwen, Bijvoet en Duiker die meer dan hun andere ondernemingen schimmig is gebleven, is de bouw van een kolossaal hoekpand aan de Iepalaan. De oplevering van het huis was in de zomer van 1921. In een advertentie van het bureau werd de woning voorgesteld als 'een zeer riant HEEREN-HUIS'. De elf grote kamers en de ruime hal in het hart van de woning maakten dit 'Einzelstück' ook voor vele andere doeleinden geschikt, zo opperde Van der Houwen. Iepalaan 6 bleef een bijzondere positie innemen binnen het Haagse oeuvre van Bijvoet en Duiker. Het was geen losstaande villa, noch een groot buitenhuis en maakte al evenmin deel uit van een omvangrijker huizenensemble, waarop het duo gedurende de Haagse periode patent had.

In de plaatselijke pers bleef het pand niet onopgemerkt. In een bespreking werd opnieuw het rijtje licht, lucht en kleur van stal gehaald. De ware verrassing van dit huis 'voor iemand die met een patriarchaal gezin gezegend was', school in de entree, waar men in een 'prachtige hal' een zee van licht over zich kreeg uitgegoten. Ook hier gaf een van licht doordrongen trappenhuis de voorzet. Uitgangspunt van dit werk, dat zich door de lichtgekleurde baksteen, het lange dichtgemetselde balkon op de eerste etage, de inpandige entreepartij en de glazen hoekoplossing nog steeds in het straatbeeld onderscheidt, was de behoefte aan 'markante soberheid'. Volgens een toenmalige recensent was dit streven ten volle gelukt. Aan de Iepalaan valt 'de mooie kloeke gevel van het huis bepaald den wandelaar op door zijn degelijken eenvoud'.³⁷

Mecenas

Dat Van der Houwen de weg vrijmaakte voor Bijvoet en Duiker is een gerechtvaardigde conclusie. Voor het welslagen van hun Haagse jaren heeft hij zelfs een doorslaggevende rol gespeeld. Wellicht kan worden gesproken van een afhanke-

Gekoppelde villa's aan de Stadhouderslaan 115 en 117.

**BOUWBUREAU
J. D. V. D. HOUWEN
MARCONISTRAAT 39
DEN HAAG. — TELEF. H. 1652.**

TE KOOP: de Villa's in
Park Zorgvliet, aan de Stadhouderslaan 115-117
Mooie terrassen. Flinkke kamers. Zoo gewenscht
met centrale verwarming en doorgetrokken tuin
tot Ernst Casimirlaan. Mooie villa's. Billijke prijzen.

**BOUWBUREAU
J. D. V. D. HOUWEN
MARCONISTRAAT 39
DEN HAAG. — TELEF. H. 1652.**

een zeer riant **HEERENHUIS**, Ieplaan No. 6.
Ruime hall in 't centrum van de woning. 11 groote
kamejs, badkamer, kelder, keuken, vrije zijuitgang,
etc. Naast bewoning, voor vele doeleinden ge-
schikt. Vraag inlichtingen aan het kantoor.

lijkheidspositie. Bijvoet en Duiker voerden hun architectenpraktijk tenslotte in Zandvoort aan Zee en roerden zich verder niet in het Haagse culturele leven. Ook hebben zij nauwelijks betrokkenheid getoond bij de stedelijke ontwikkeling van Den Haag, dat in die periode sneller groeide dan Amsterdam en Rotterdam.

De enige keer dat het duo naar aanleiding van een Haagse kwestie in het openbaar optrad, was in 1923 toen zij het plan van de Dienst Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting voor het zogenoemde Gevangenpoortvraagstuk afwezen op grond van de nadelige gevolgen voor de Hofvijver. Uit hun ingezonden stuk in het 'Bouwkundig Weekblad' bleek dat de architecten terdege op de hoogte waren van de vier plannen die er onder andere van Eduard Cuypers en Berlage bestonden voor dit stukje historisch Den Haag.³⁸ Bijvoet en Duiker stonden niet op de lijst van de Haagsche Kunstkring, die veel Haagse architecten tot zijn ledenbestand kon rekenen. Al evenmin zijn ze terug te vinden als leden van de door Jan Wils opgerichte en door vele architecten bezochte Vereeniging Tempelbouw, die ressorteerde onder de vrijmetselaarsloge het Groot Oosten der Nederlanden.

Bouwen in Den Haag werd de bevriende architecten dus voornamelijk mogelijk gemaakt door Van der Houwen. Hij leverde tussen 1919 en 1923 bij voortduring opdrachten aan en maakte de uitvoering mogelijk. Mogen we architect Jan Luthmann op zijn woord geloven als hij stelt dat 'het bouwen hier in het goede Haagje een zeer nuchter bedrijf is, dat als ieder goed zakenbedrijf de richting van de minsten weerstand volgt', dan manifesteerde Van der Houwen zich duidelijk als een van die uitzonderingen op de regel. Zijn door Bijvoet en Duiker vormgegeven huizenbestand biedt genoeg bewijsmateriaal voor het feit dat deze particuliere Haagse 'woningvoorzieners' zichtbaar anders opereerde. Maar nergens heeft Van der Houwen zich aantoonbaar opgesteld als een mecenas die artistieke impulsen verstreekte of zijn esthetische voorkeur in de vormentaal geïncorporeerd wilde zien. Hij mengde zich niet in naar wereldbeschouwingen riekende pamfletten opgesteld door 'De 8 en Opbouw' en later het CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), waarin architecten gedragscodes kregen voorgeschreven als 'zakelijk', 'a-romantisch' en 'a-aesthetisch'.

De aantekeningen die nog van beide partijen in het archief van Bouw- en Woningtoezicht in Den Haag resteren, zijn echter niet genoeg om het gedachtengoed van Bijvoet en Duiker omtrent woningbouw van meer kleur te voorzien. Over het besloten-prijsvraagontwerp voor de negen herenhuizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan (1919) beperkt hun informatie zich tot: 'Hoewel het niet is voorgeschreven, zijn de huizen ontworpen als een vrijstaand blok met voortuin.'³⁹ Wie nu dit blok huizen ziet, zal ze niet snel in verband brengen met het begrip monumentaliteit. Voor de architecten bleek dit niettemin een item van belang: 'Er is naar gestreefd de monumentaliteit te bereiken, door de gebogen vorm der

Herenhuis aan de Iepaan 6.

bouwmassa ongebroken te doen afsteken tegen de lucht.' Een expressionistische touche was verkregen 'door de uitbouwen aan de hoeken van het blok, en door de gemetselde bloembakken voor de ramen der begane grondverdieping, afgewisseld door de uitgebouwde ingangsportalen.'

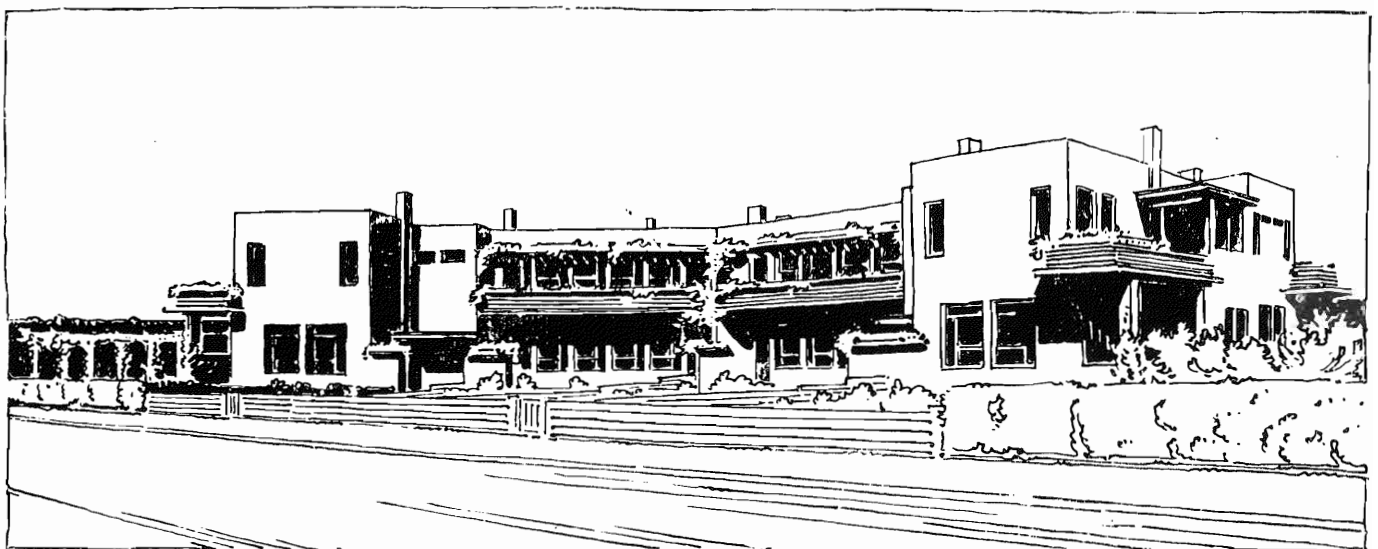
De slotzin bergt meer bijzonderheid in zich dan de droge mededeling waarvoor hij op het eerste gezicht staat: 'De materialen zijn uitsluitend baksteen, het gebruik van natuursteen is uitgesloten.' Hierin betoonde het tweetal zijn diepe verbondenheid met het Nederlandse traditionele bouwgereedschap, de baksteen in al zijn vormen, kleuren en structuren. Net als hun Nederlandse collega's waren Bijvoet en Duiker opgevoed met het idee dat op de sompige grond van Nederland hoofdzakelijk viel te werken met dit relatief lichte bouw materiaal om zo de funderingskosten te drukken.

Amsterdamse School

Zoals iedere architect van hun generatie zat baksteen Bijvoet en Duiker in het bloed. Deze 'erfelijke belasting' torsten zij zeker in hun Haagse jaren mee, balancerend tussen de aloude Nederlandse bouwsteen en gloednieuwe verworvenheden als gewapend beton, die uiteindelijk tot een nieuw architectonisch vocabulaire zouden leiden. Het is 'dit juk' waardoor vroege producten als bovengenoemd project van herenhuizen aan de Van Oldenbarneveltlaan door Jean Badovici van het Franse tijdschrift 'L'Architecture Vivante' in de jaren twintig in één adem worden genoemd met de Amsterdamse School.

Het duo komt er niettemin beter af dan de Amsterdamse School-epigoon Michel de Klerk, die zich met zijn huizen uitsluitend zou hebben laten leiden door 'poëtische verbeeldingskracht der ogenblikkelijke inspiratie'. Badovici bevroedde bij Bijvoet en Duiker allerm minst ontechnische, impressionistische stemmingsbeelden. Toch meende hij bij het tweetal een hinken op twee gedachten te ontdekken, die van de organische en die van de rationele architectuur. Tevreden constateerde de Franse architectuurhistoricus niettemin dat de architecten niet waren gezwicht voor het op de loer liggende dorre rationalisme. Vervolgens toont hij het lezerspubliek in contrastrijke zwartwitfoto's de nog ongehavende wooncomplexen aan de Doorn-

Perspectivische impressie van vier huizen aan de Noordzijde van de Johan van Oldenbarneveltlaan.

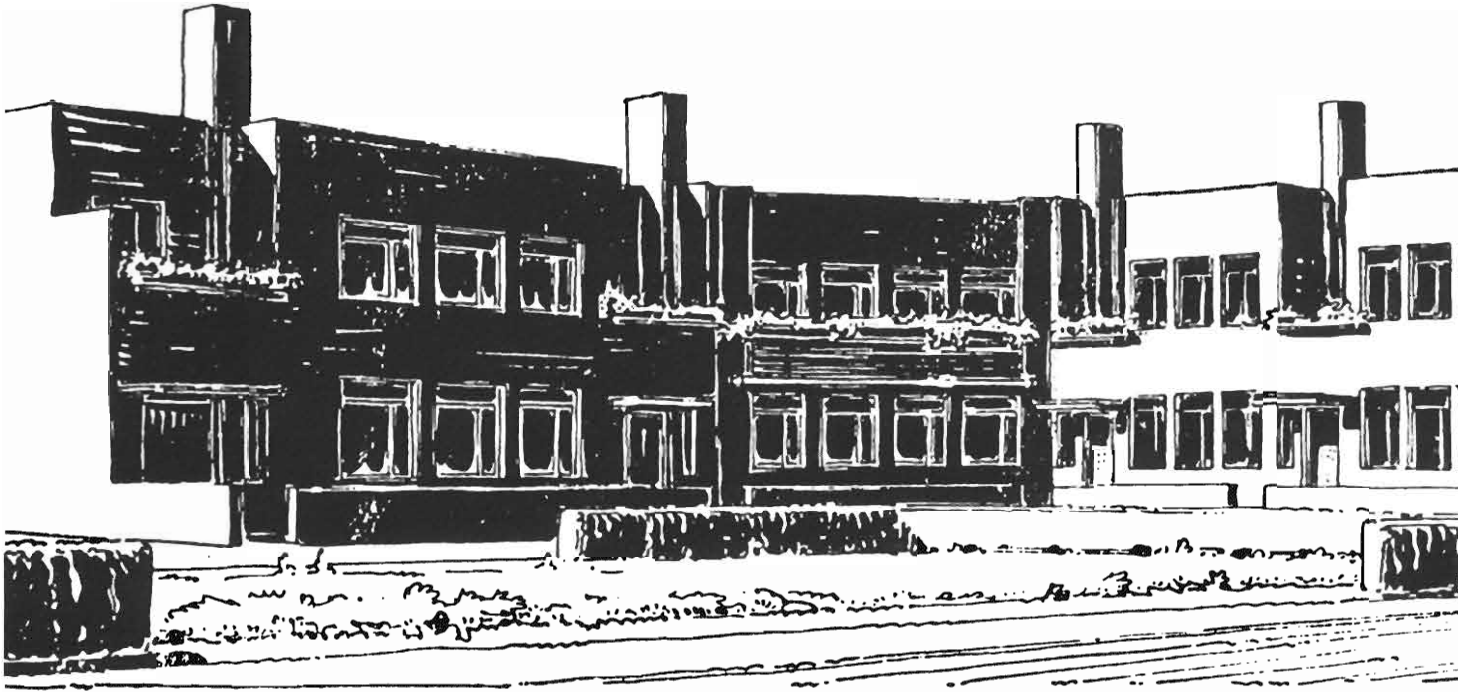

Kijkduin kort na de oplevering.

straat en de Van Oldenbarneveltlaan. Hun tot dan toe gerealiseerde oeuvre, dat in het architectonische jargon van die jaren krijgt te maken met de karakterschets 'uitingen van een harmonisch lijnenspel', moet hem hebben behaagd. Het is niet alleen de intrinsieke schoonheid van de vormen die intrigeert, maar de voortbrengselen eisen tevens waardering op vanwege 'hun harmonieuze spontaniteit', schreef Badovici.

Enigszins vrijblijvend klinkt het vervolgens dat Bijvoet en Duiker met hun door Wright geïnspireerde ontwerpen in Den Haag garant hebben gestaan voor een van de sterkste en origineelste bouwwerken van hun tijd. In een poging hun persoonlijkheid als kunstenaar te doorgronden kwam Badovici tot een observatie die nog steeds de moeite van het lezen waard is: 'On trouve chez des artistes comme Byvoet et Duiker une conscience plus nette des exigences de l'esprit moderne, une volonté d'exprimer non une beauté idéale selon des canons immuables, mais une beauté vivante qui synthétise les caractères fondamentaux de notre temps et qui réponde en même temps à nos besoins esthétiques.'⁴⁰ Het hoge woord was eruit: Bijvoet en Duiker hadden een technisch zuiver opereren weten te combineren met de natuurlijke aantrekkelijkheid van een ongecultiveerd materiaal als baksteen en het ongepolijste van glas in lood. Met hun huizenseries in Den Haag hadden zij begin jaren twintig het bewijs geleverd dat het mogelijk was bakstenen gebouwen te maken die moderner oogden dan menig gebouw van beton.

De lezerskring van 'Holland Express' werd omtrent hetzelfde onderwerp op minder verheven bewoordingen gefêteerd, wat de impact op gegadigde kopers overigens niet heeft beperkt. Het tijdschrift wees erop dat de huizen waren gesitueerd in een duinpark waar weids uitzicht op nog ongerepte duinpartijen was gegarandeerd en verdere bebouwing verboden was. Het feit dat dit stuk duingrond niet was afgegraven, was aan de toenmalige directeur van Gemeentewerken, L.A. Lindo, te danken. De huizen wisten zich geflankeerd door de duintop van het Doornpark, dat in de jaren twintig nog over een echt uitkijkpunt beschikte. Aan de uiterlijke verschijningsvorm van de vier gekoppelde huizen werd nauwelijks een

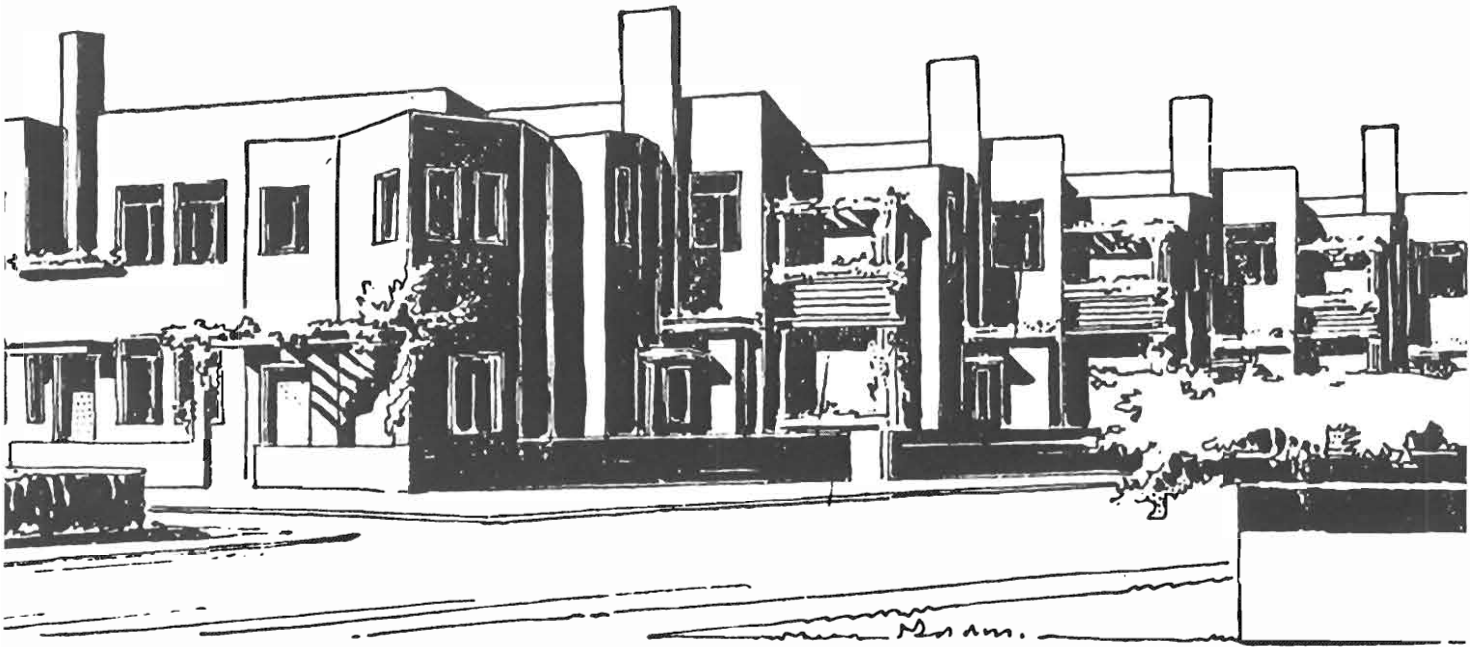
Huizenblok aan het Van Imhoffplein en de Louise de Colignystraat.

woord gespenseerd. De indeling gooide daarentegen hoge ogen: 'Men ziet aan den plattegrond hoeveel verdeelingskunst nodig is geweest, om op dit moeilijke terrein allergezelligste, zeer gerieflijk ingerichte huizen neer te zetten.' De volledige afscheiding van de keukens ten opzichte van de rest van het huis werd duidelijk als een profijtbeginsel ervaren en dat gold eveneens de groepering van de ruimtes rond een hal, 'die met zijn schouwtje zelf buitengewoon gezellig is'.⁴¹

De methode om de plattegronden van rijtjeshuizen per eenheid te laten verschillen, 'zoodat men niet geblinddoekt in buurmans huis de weg weet', was in Den Haag nog niet geëvenaard. In de omschrijving van de architecten zelf ligt de nadruk vooral op de verhouding van het geheel uit baksteen opgetrokken woonblok ten opzichte van zijn omgeving. Evenals bij de er tegenover liggende huizen stellen zij dat het ontwerp is opgevat 'als een vrijstaand blok' en bedoeld als 'een symmetrisch en harmonisch geheel'. In de toelichting komt de lezer niet meer te weten dan dat de huizen zowel een achter- als een voortuin hebben en dat 'het front is gelegd aan de Van Oldenbarneveltlaan', die voor de gelegenheid wordt aangeduid als hoofdweg. Over de situering aan de Doornstraat (de andere kant van het perceel) is het proza niet opwekkend. De Doornstraat zijde bood uitzicht op 'de onooglijke emplacementen der Stoomtram' maar, zo voegden de architecten eraan toe, de hoofdvertrekken zullen geen last van dit uitzicht hebben.⁴²

Pleitbezorgers van licht, lucht en details

Het mag tekenend zijn dat Bijvoet en Duiker zo'n twee jaar na de voltooiing van hun enige vrijstaande villa aan de Jacob Catslaan 12 in 1923 het octrooi verkrijgen voor een betonbouwsysteem. De discrepantie tussen de droge opsomming van bouw materiaal met betrekking tot dit huis van twee bouwlagen met overkragende kap en het werken met betonconstructies kan niet extremer zijn. Zich presenterend als bouwkundige ingenieurs schrijven Bijvoet en Duiker op 22 mei 1920 over deze woning in de schaduw van het Vredespaleis: 'Het gebouw wordt opgetrokken in miskleurige baksteen (walvorm)'.⁴³

Die aanwijzing had eveneens betrekking op de verschillende terrasmuurtjes, terwijl rode pannen voor het dak en rode leipannen voor de zijwanden van de dakvensters waren gereserveerd. De uitvoering van het balkon was in hout gedacht en zoals in Kijkduin moesten de terrasmuren van bloembakken worden voorzien. Tenslotte heette het dat het schilderwerk 'in de kleuren harmonieerend met de kleur van de te gebruiken materialen zal worden uitgevoerd'. Daarmee was de organisatie van alle details uit de doeken gedaan.

In vergelijking met een enkele jaren eerder ontworpen woonhuis aan de Buitenrustweg 2 voor dezelfde opdrachtgever, de advocaat mr. J.A. LaBree, oogt de villa tamelijk bedaagd. Aan de Jacob Catslaan is zelfs geen reminiscentie aanwezig van de toren annex trappenhuis die de niet-uitgevoerde villa aan de Buitenrustweg zo'n dramatisch aanzicht verstreekte en hiermee een directe verwijzing in zich borg naar Berlages Jachtslot St. Hubertus (1915-1916) in Hoenderloo. Bijvoet en Duiker verzuimden niet op beide ontwerptekeningen de informatie af te sluiten met de opmerking: 'de oppervlakten van licht en lucht voldoen geheel aan artikel 89 der bouw en woning verordening'.

Deze verordening, die strikte naleving bedong, brengt de binnenkant van het zeventiende-eeuwse Nederlandse woonhuis in herinnering. De meesten die de schilderijen van Johannes Vermeer, Pieter de Hoogh en Samuel van Hoogstraeten kennen, zullen ongetwijfeld wijzen op de toevoer van licht. Nee, niet dat zij op de schilderijen zoveel ramen zagen, maar toch waren de ruimtes meestal doorkliefd van licht. 'De briefschrijfster' van Vermeer zit naast het raam, zodat genoeg licht op de bladspiegel van haar brief valt. Het licht is er ogenschijnlijk altijd, een niet te doven licht, dat zelfs in de smalle, langgerekte huizen weet binnen te dringen.

In de twintigste eeuw pakten Bijvoet en Duiker die draad van het licht en daarmee in wezen de lichtheid van constructies weer op. Al in hun vroege Haagse jaren traden zij op als pleitbezorgers van licht en lucht, hoewel hun smetteloos ogende monumenten van het Nieuwe Bouwen het licht nog moesten zien. De massa, om voor het gemak het gebruik van baksteen te duiden, was nog niet de

Zuidelijk blokje van de Johan van Oldenbarneveltlaan in de jaren twintig. Toen was het originele tuinhok nog aanwezig en de ramen en deuren in hun oorspronkelijke kleuren.

laan uitgestuurd. Bijvoet en Duiker blijken met hun Haagse woningen van baksteen goed in staat te zijn geweest de simpele genoegens van huis en haard te tonen, de aandacht te vestigen op de schoonheid van metselwerk en op het licht dat geraffineerd binnenglijdt en zich filtert door het glas in lood in de kamerdeuren. Toch is de voorspelling van collega J.B. van Loghem, die een nieuwe architectuur voorzag van volkomen ijheid en kristallijnen openheid met een ultieme ineenvloeiing van interieur en exterieur, nog niet van toepassing op dit huizenbestand. Duiker zou zich pas eind jaren twintig scharen achter dit streven naar volledige immaterialisering van de architectuur. Zijn overtuiging dat 'de maatschappij der toekomst den mensch weer het noodige zonlicht en in zijn naaste omgeving de vreugde der natuur zal schenken, waar hij zich sedert de duistere middeleeuwen van af keerde', kreeg toen tevens een directe vertaling in het werk dat steeds dichter de grens van pure doelmatigheid ging benaderen.⁴⁴

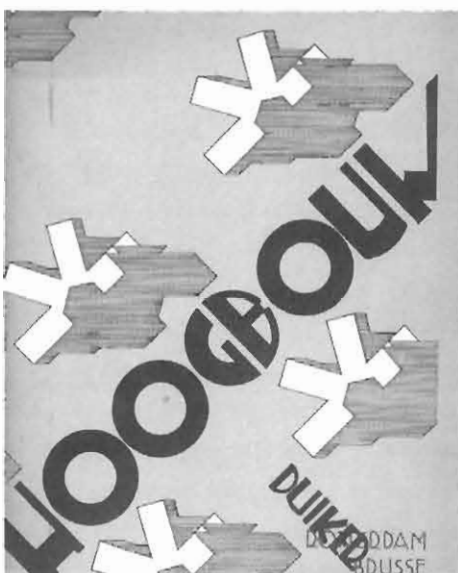
Hoogbouw

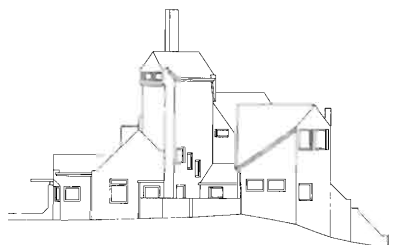
Om de latere periode van het absolute licht en de ver doorgevoerde zakelijkheid (men denke aan de appartementenflat Nirwana, de Derde Ambachtsschool in Scheveningen en het Sanatorium in Hilversum) te kunnen doorgronden, is vertrouwdheid met het begin van het oeuvre onontbeerlijk. Dus ook met de 'Haagse' Bijvoet en Duiker. Deze jaren hebben gediend als een incubatieperiode, waarin de aloude vervlechting met het traditionele Nederlandse bouw materiaal steeds losser raakt. De baksteen was, zoals ook Bijvoet en Duiker aan den lijve hebben ervaren, altijd geschikt om kubieke massa's te formeren. Toch werd deze steen in hun ogen minder geschikt geacht om tegemoet te komen aan de utilitaire helderheid van het Nieuwe Bouwen, dat zakelijkheid op één lijn stelde met de wetten der economie.

Aan het eind van hun Haagse jaren hebben Bijvoet en Duiker hun bakstenen jas van zich afgeworpen om de weg van glas, ijzer, beton en aluminium in te slaan. En zelfs de weg van hoogbouw. Het is moeilijk te geloven dat de maker van Kijkduin in januari 1933 onder de aanhef 'Hoogbouw' in 'Het Volk' schrijft dat een huisje met een tuintje eigenlijk iets volkomen burgerlijks is, iets waaraan het egoïsme van bezit kleeft. Zijn 'luchtig, als Chineesche pagoden veerende' Nirwanaflat is dan al verrezen op de hoek van de Benoordenhoutseweg/Van Alkemadelaan.⁴⁵ Met de woorden 'De blokken met een eigen tuintje sluiten zich af, de stadsbewoner krijgt niets meer te zien dan de steenen zee, die op de meest ongewenste plekken zich hoog verheft en zon en licht wegneemt', lijkt Duiker zich definitief af te keren van de baksteen als bouwsteen. En dat niet alleen. Ook de middenstandswoning met haar voor- en achtertuintje wordt van het repertoire gehaald. Duiker is ervan doordrongen geraakt wat zijn vakgenoot Jan Luthmann eerder had aangekaart in een bespreking over de Nirwanaflat: 'Het is geenszins de bedoeling om het goed recht van het eengezinshuis hier aan te tasten, maar alles heeft z'n redelijke grens. Zien we hoe hier steeds weer prachtige natuurmonumenten ten offer vallen, eenvoudig worden vernield, om plaats te maken voor de veelal onbenullige gesloten woon- of villawijken.'⁴⁶

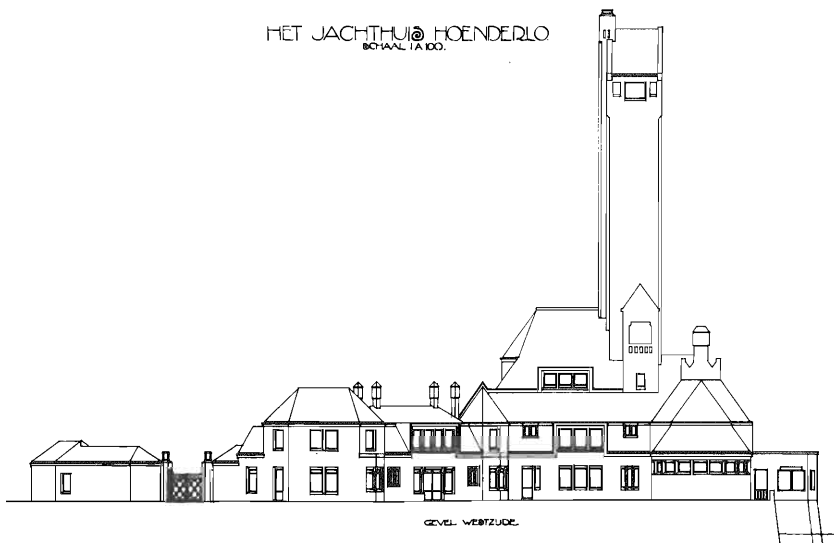
Meer dan Luthmann voert Duiker vol overgave een pleidooi voor het ijzeren frame met gewapend beton en voor hoogbouw, als plausibele oplossing voor stedelijk wonen. De lezer van 'Het Volk' krijgt het haarfijn uitgelegd. Een spaarzame economie en bouwen in de hoogte zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden: in dit speuren naar economie zit het geheim van de hoogbouw. Baksteen wordt

Omslag van het boekje 'Hoogbouw'.

Boven: ontwerptekening van Villa Buitenrust.
 Rechts: ontwerptekening van het Jachtslot
 St. Hubertus te Hoenderloo.

als ontoereikend bouw materiaal – de steen biedt onvoldoende beschutting tegen kou en vocht – van het toneel verwijderd. De afweging tussen baksteen en beton valt niet moeilijk te maken: ‘Tegen de koude kan men dan een der vele isoleerende bouwplaten nemen, welke in één centimeter dikte tegen koude evenveel isoleren als een muur van 22 centimeter.’⁴⁷ Bovendien zijn bakstenen te zwaar bevonden om ‘in vele verdiepingen hoog te worden gebouwd’.

Duiker is geëvolueerd, zo niet getransformeerd. Uit die transformatie komt een architect tevoorschijn die met de grootst mogelijke zekerheid zijn idee voor de stad lanceert. Het idee heet zonder omhaal hoogbouw en behelst gebouwen van zo’n twaalf woonetages met een normale bewoningsdichtheid. Het rendement is duidelijk: een geconcentreerde bouw staat grotere tussenruimtes toe en als zodanig ‘een ‘open’ stadsbeeld, waar de jeugd zonder gevaren sport en spel kan beoefenen en waar de bewoner in staat is weer meer contact met de natuur te krijgen’.⁴⁸

Dat het voor architecten altijd moeilijk is gebleken om zowel bewoners als overheid te overtuigen van hun gelijk en hun idealen, hebben Bijvoet en Duiker al vrij snel na de oplevering van hun Haagse huizen ervaren. De ontwerpen kregen weliswaar hun plekken in solide naslagwerken als ‘Het moderne landhuis in Nederland’ van K. Sluytermans en A.J. van der Steur en in de door uitgever Brusse opgezette serie ‘Moderne Bouwkunst in Nederland’, dat weerhield bewoners er niet van de creaties aanhoudend aan wijzigingen te onderwerpen. ‘Villa Duiker

De woningen aan de rand van het duin, jaren twintig.

Het begin van de Noordwijkselaan.

wijkt voor nieuwbouw in stijl', zoals in 1997 een kop in de 'Haagsche Courant' luidde, maakt allang niet meer weemoedig.

Van de 126 landhuisjes in Kijkduin zijn er nog maar 56 over en het merendeel daarvan is gecoupeerd en zelfs gehalveerd. In de monumentenbeschrijvingen van de Haagse producten van het architectenduo valt regelmatig te lezen dat 'bij meerdere woningen een slecht transformatieproces heeft plaatsgevonden, waardoor delen zwaar zijn verminkt'.⁴⁹ Die verminking voltrok zich vaak al kort na de voltooiing. De archieven van Bouw- en Woningtoezicht spreken wat dat aangaat een harde, onverbloemde taal. Slechts drie jaar na de totstandkoming van het perceel Thomsonplein 14 bijvoorbeeld besluit eigenaar H. Bakel in 1925 afstand te doen van de raamindeling op de begane grond. Drie driedelige vensters worden met goedkeuring van de gemeente voor 300 gulden aaneengesmeed tot een winkelruit. Ook de omwonenden kregen daarna de smaak te pakken. Een lange reeks van kruideniers, viswinkels, banketbakkerijen en restaurants heeft op eigen wijze het Bijvoet en Duiker-erfgoed aan het Thomsonplein 'verkwanseld'. Of niet?! Tenslotte was Duiker de eerste die beweerde dat hij niets voor de eeuwigheid had gebouwd en dat architectuur niet door een heemschutbril bekeken diende te worden. Of was dat slechts een verzoenende geste om op teleurstellingen vooruit te lopen?

Wat Bijvoet en Duiker bouwden, was keer op keer het resultaat van een heldere taal: niets te veel, maar ook niets te weinig. Die subtiele afweging moet mevrouw Claus vrijwel meteen hebben gegrepen. Nooit heeft bij haar de aandrang geleefd om aan het basisconcept van haar Kijkduinse landhuisje te knabbelen. 'Dit is niet zomaar een huis, het heeft een ziel. Binnen de muren is het goed te leven, juist omdat het buitenleven er deel van uitmaakt. Veranderen? Er was geen noodzaak toe.'⁵⁰

Tijdens de productie van dit boek is mevrouw Claus op 96-jarige leeftijd overleden.

Duiker and Bijvoet in The Hague

The true history of houses, perhaps, is that of a relationship between buildings and their inhabitants; and in this, space plays a deeper and subtler role than do people's possessions. So much can be grasped from the single-storey brick house in Kijkduin where Mrs F. W. Claus lives and where the taut and intimate planning of the rooms, their connection with the garden and the mustard-yellow scheme of decoration are still just the same as when she moved in with her husband, a teacher, in 1923. This was one of 126 generous dwellings built on remote dune land at very reasonable prices and aimed at the middle classes of The Hague, hitherto obliged to live in cramped flats near the centre. Getting people out of the city was strongly advocated in the early 1920s by the local press, which following the pioneering example of Vreewijk outside Rotterdam called for garden villages or suburbs with good facilities for bringing up families and good transport to work.

Kijkduin was the work of J. D. van der Houwen (1874-1946), a shrewd, outgoing and broad-minded speculative builder who specialized in low-rise housing development in and around The Hague. Van der Houwen managed to keep prices lower than his competitors, to build for a wider market, and to woo the newspapers, which gave him much-needed publicity. He was also clever enough to secure the young Bijvoet and Duiker as regular architects for his developments. At Kijkduin, the climax of the partnership's designs for Van der Houwen, they borrowed unashamedly (as other Dutch architects were doing) from Frank Lloyd Wright, reducing and adapting the American's designs to the smaller Dutch scale and context, while taking up Wright's challenge of opening up the house with light and air to the freedoms of modern life.

These houses are now looked upon in the light of Duiker's later work, but at the time they were seen as a development of picturesque cottages by the sea in the manner of Dutch farmhouses – of brick, with roofs of thatch, tile and slate. Regarded as typical 'Van der Houwen houses', they were praised for their excellent planning; this of course was the work of Bijvoet and Duiker, who tended

to be mentioned only in passing. Press accounts were usually imprecise, but alluded to the feeling of light and air which the architects had already contrived to bring into their designs. They themselves gave little clue as to their intentions. Their relationship with Van der Houwen was probably a pragmatic one; they were his regular architects between 1919 and 1923, and at this early stage in their career were entirely dependent for their work in the area on his patronage. They had few other professional contacts in The Hague.

Before Kijkduin they had collaborated with him over smaller developments: houses in Johan van Oldenbarneveltplein; a pair of villas in Stadhouderslaan, Zorgvliet (part of a development planned by Bijvoet and Duiker's master, H. Evers, and others); a block in IJleplein which was intended as part of a larger whole; and a group at the Van Imhoffplein. All these houses were of brick and, as the French critic Jean Badovici noticed in 1926, suggested an ambiguity in Bijvoet and Duiker's work between the spirit of the Amsterdam School and a more spontaneous, up-to-date approach.

In all their work around The Hague, Bijvoet and Duiker's fascination with the quality of natural light seen in old Dutch paintings is evident. Soon enough, light and space within a building was to lead them on to lightness of construction, and disillusionment with brickwork as the material for the modern dwelling. By the time of the Nirwana apartment building, Duiker had turned his back entirely on the brick, bourgeois house with its own garden as the solution to the problem of the modern dwelling, and had become an enthusiast for tall, concrete-framed buildings which would maximize light and air, supposedly deal better with issues of climate, and prevent the waste of precious space on the ground. But to appreciate this transformation, one must first trace his progress in the series of housing projects he built for Van der Houwen, up to Kijkduin. Today, Kijkduin has been reduced to 56 of the original houses, many of them now sorely altered. Perhaps Duiker would not have been sentimental about this; and certainly Mrs Claus continues to be happy with her own home which, as she says, 'is not just a house but also has a soul'.

Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat

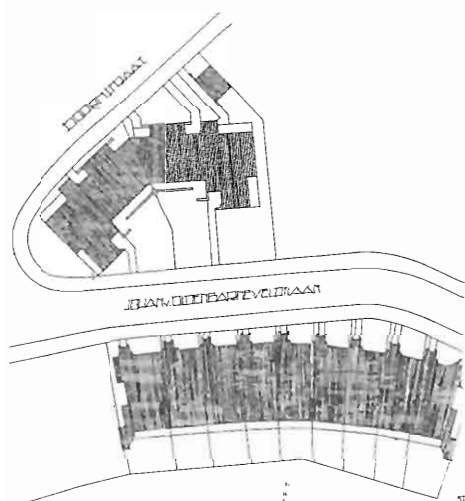
‘Architektur ist Fleiss’

‘Zon’ luidde het motto, waaronder Bernard Bijvoet en Jan Duiker in 1917 hun ontwerp inzonden in een openbare prijsvraag voor een tehuis voor ouden van dagen in Alkmaar. Hiermee gaven zij toen reeds blijk van hun principiële belangstelling voor licht in architectuur. Zon zou zeker heel goed de overkoepelende gedachte kunnen zijn achter het concept voor dertien herenhuizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan 98 t/m 114, 121 en 123 en de Doornstraat 64 en 66, een vroeg project voor het bouwbedrijf Johan van der Houwen.

Stedenbouw

Hun streven naar gezonde woningen, met goede bezonning en lichttoetreding, optimale ventilatie en adequate thermische isolatie komt al in de eerste fase van het ontwerpproces tot uiting, de ruimtelijke verkaveling. Elke vijand die deze doelstelling tegenwerkt, gooien zij zonder pardon overboord. Zoals de heilige gewoonte om straatprofielen symmetrisch te ontwerpen, met rechts en links identieke bouwhoogtes, gevelaanzichten, materiaal- en kleurtoepassingen. Het Statenviertel met zijn statige façades, indrukwekkende daken en beschaafde versieringen dulde een dergelijke, bijna wetenschappelijke benadering dan ook alleen aan haar periferie, op de grens met Scheveningen. Op de overgang van de Johan van Oldenbarneveltlaan naar de Doornstraat verloopt de richting van de weg vrijwel precies van oost naar west. Dit betekent dat één straatzijde pal op het Noorden ligt en de andere op het Zuiden, en evenzeer dat de bijbehorende achtertuinen zich in het eerste geval volledig op de zon oriënteren, terwijl die van de overburen hun bestaan in eeuwige schaduw slijten; het één volledig passend in de filosofie van de jonge architecten, het andere onaanvaardbaar. Redenen om het automatisme, de symmetrische straatprofielen, de wacht aan te zeggen.

Dientengevolge voegt het zuidelijke blok van negen woningen in een gefacetteerde beweging zich in het traditionele weefsel van de rooilijnen, met achtertuinen en kavelbrede balkons op de zon. En derhalve wijkt het noordelijke blok van vier herenhuizen om rationale redenen letterlijk ervan af. Hun op de zon georiënteerde buitenruimte ligt niet in de achtertuin, maar in een ruim bemeten voortuin of – voor de hoekwoningen – vóór en opzij. Hierbij past de kanttkening dat in het jaar van oplevering –1921– gemotoriseerd vervoer nog voor weinig lawaai zorgde. Op het verkeer wordt wel ingegaan. In een door Joh. van der Houwen ondertekende toelichting van 17 april 1920 met betrekking tot de vier herenhuizen valt te lezen: ‘Het geheel is opgevat als een vrijstaand blok. Ze zijn ontworpen met voor- en achtertuin. Terwijl de beide hoekhuizen ook zijtuinen hebben. Het front is

Het stedenbouwkundig plan van de 13 woningen met alle tuinen op het zuiden.

gelegd aan de Oldenbarnevelvltlaan als de hoofdweg, terwijl het uitzicht in de Doornstraat op de onooglijke emplacements der stoomtram van de hoofdkamers is weggenomen.'

Ook achteraf bleek dit een gelukkige beslissing want door de latere bouw van de Lindoduinflat en een rijtje portiekwoningen behoort dat deel van de Doornstraat qua uitzicht niet tot het meest begeerlijke.

In beide blokjes geeft de gekromde plattegrond een zekere mate van beschutting aan de tuinen. Men zou haast spreken van intimiteit. De gekozen tegenoverstelling van voor- en achterkanten leidt tot een ander stedenbouwkundig fenomeen. Dit in relatie tot de traditionele opvatting, namelijk een tamelijk continu homogeen volume met toegevoegde, het individuele huis markerende ingangshalletjes enerzijds en een door verspringingen, pergola's, balkons en wisselende hoofdvolumes veroorzaakte differentiatie anderzijds. Overigens komt een dergelijk consequente ruimtelijke ordening al op grote schaal voor in de stedenbouwkundige opzet van het Zwitserse stadje La Chaux-de-Fonds, de geboorteplaats van Le Corbusier. In een eerdere toelichting van 4 november 1919 staat ten aanzien van het negen woningen tellende blok: 'Er is naar gestreefd de monumentaliteit te bereiken, door de gebogen vorm der bouwmassa ongebroken te doen afsteken tegen de lucht'.

Architectuur

Ondanks deze stedenbouwkundige ongehoorzaamheid vallen de architecten in hun materiaaltoepassing minder uit de toon van hun behoudende omgeving. Schoon metselwerk voor de gevels en gedeeltelijk ook de tuinmuren, geschilderd hout voor ramen, deuren, kozijnen, hekwerken en pergola's zorgen meer voor verzoening dan bedreiging. Dit ondanks verschillen in silhouet – platte daken in plaats van vaak steile kappen en niet-symmetrische raamindelingen.

Het hoekhuis Johan van Oldenbarnevelvltlaan 123, afbeelding uit L'Architecture Vivante.

Oude prent van de Johan van Oldenbarneveltlaan nr. 108.

Straatzijde van het gefacetteerde blok Johan van Oldenbarneveltlaan zuidzijde, afbeelding uit L'Architecture Vivante.

Vooruitlopend op wat men later zou noemen de Nieuwe Zakelijkheid (heeft er ooit een oude bestaan?) of, genuanceerder, het Nieuwe Bouwen (ook hier dezelfde vraag), ontstaat het architectonisch beeld hoofdzakelijk uit functionele doelstellingen en de relatie van het interieur en zijn omgeving of andersom en consequente afwezigheid van ornament. Bij een eerste onbevungen kennismaking zou de indeling van de ramen nog op behoefte aan vormgeving of een knipoog naar de De Stijl-beweging kunnen duiden. Bij nader inzien ligt de oorsprong ervan in de eis van optimale natuurlijke ventilatie onder alle aan een kustlocatie inherente omstandigheden met wind en regen uit alle richtingen.

Overgangen

Zoals bij vrijwel alle overige projecten staan ook deze dertien woningen niet 'op straat'. Ze staan eraan, op enkele decimeters afstand (Doornstraat 64 en 66) of op ongeveer twee meter afstand (Johan van Oldenbarneveltlaan even nummers). Op dit korte traject beleeft men meer ruimtelijke sensaties dan bij de meeste monotone oprijlanen met lengten van olympische disciplines. Uiteraard spelen deze overgangen zich af binnen zeer bescheiden ruimtelijke dimensies, het gaat niet om afstanden maar sequenties; niet om afscheidingen van elkaar maar om inleidingen tot het volgende; niet om dode hoeken maar steeds om openingen. Niet abruptheid kenmerkt de overgangen, maar geleidelijkheid, verbindingen als bruggen, vingerlassen en handreikingen over en weer. Dit fenomeen houdt niet op bij de voordeur maar vindt zijn vervolg in het interieur. Elke ruimte maakt deel uit van een andere en van het gehele huis. Deuren van de benedenverdieping zijn niet gesloten maar transparant. Overgangen bestaan niet alleen in horizontale zin, tussen vertrekken onderling, maar ook in verticale, met als grootste sublimatie de centrale hal, intermediair tussen voor en achter, straat en tuin, maar ook beneden en boven, hemel en aarde. (Zie ook pagina's 106 en 107.)

Doorkijk van de voorkamer naar de hal in de hoekhuizen.

Interieur

Nederland denkt in scheidingen, afbakening van functies, benamingen en stempels. Het duurde lang om erachter te komen dat door middel van geschikte ingrepen een fabriek (Enschede) of waterleidinggebouw (Rotterdam) zich tot bewoning leende, of een negentiende-eeuwse zuivel- en graanbeurs (Leeuwarden) na metamorfose als openbare bibliotheek dienst kon doen. Bijvoet en Duiker zadelden hun interieurs niet op met het juk van monofunctionaliteit. In hun huizen kregen bewoners te maken met mogelijkheden, niet met beperkingen. In tegenstelling tot de naoorlogse doorzonwoningen, met een vertrek van voor- tot achtergevel dat alleen maar voor leegte zorgde, creëerden Bijvoet en Duiker met hun plattegronden aan de even zijde van de Johan van Oldenbarneveltlaan juist ruimte. In de beleving bieden voor- en achterkamer met de ertussen gelegen centrale hal een veel grotere ruimte aan de optelsom van de individuele oppervlakten. De drie plekken versterken elkaar. Omdat vanuit één ruimte ook de eraan grenzende wordt ervaren, evenals de daarachter gelegen, ontstaat een haast stedelijk tafereel. Aan deze indruk geeft de lichttoetreding een extra stimulans, in de even huisnummers via voor- en achtergevel alsmede door een bovenlicht, in de oneven nummers zelfs via drie gevels en een daklicht.

Deuren, ramen en daklichten

Bij de restauratie en gedeeltelijke reconstructie van het huis van Anneke Taal en Kees Roeleveld aan de Johan van Oldenbarneveltlaan is aan deze ruimtelijke coherentie een aspect toegevoegd. Het oorspronkelijke daklicht met een liggende ruit werd vervangen door een lantaarn. De onderruit ervan en de beglazing van de dubbele deuren aan beide zijden van de hal is bij afwezigheid van originele tekeningen opnieuw ontworpen.

Voor de gekleurde glas-in-loodvlakken werden gele, rode en blauwe ruiten toegepast, die in het interieur elders in het complex waren aangetroffen. Voor de deuren gebruikte men blank en voor de onderruit van de lantaarn gezandstraald glas. Dit geeft aan het 'middelpunt' van het huis een feestelijk karakter, volgens de bewoners dat van een kleine kathedraal.

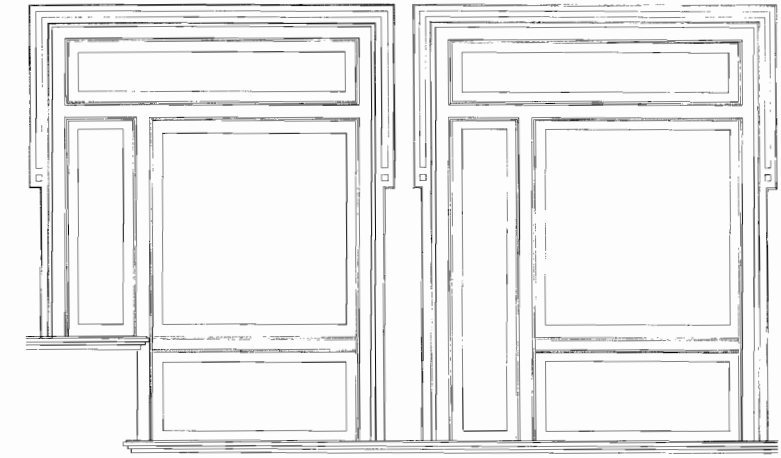
Alhoewel er grote onderlinge verschillen in de verdeling van blank glas en glas in lood aangetroffen zijn, overheerst de primaire indeling van de kozijnen en ramen de hiërarchie van de vensters. Het meest voorkomende type bestaat uit een bijna vierkant middendeel, geflankeerd door een smal liggend bovenlicht met glas in lood, een slank staand zijraam en, even breed als het vierkant, een liggend uitzetraam. Alle vier delen waren bewegend, hetgeen de bewoners in staat stelde het huis onder alle klimatologische omstandigheden optimaal te ventileren.

Bij het eerste blok uit 1919 komt het bovenlicht zowel aan de zon- als de schaduwzijde voor, in het tweede uit 1920 ontbreekt het op de verdieping aan beide gevels. Boven de uitbouwen aan de Doornstraatgevels is het losgekoppeld van het venster en zorgt het bovendaks voor lichttoetreding van de inpandige hal en een toilet.

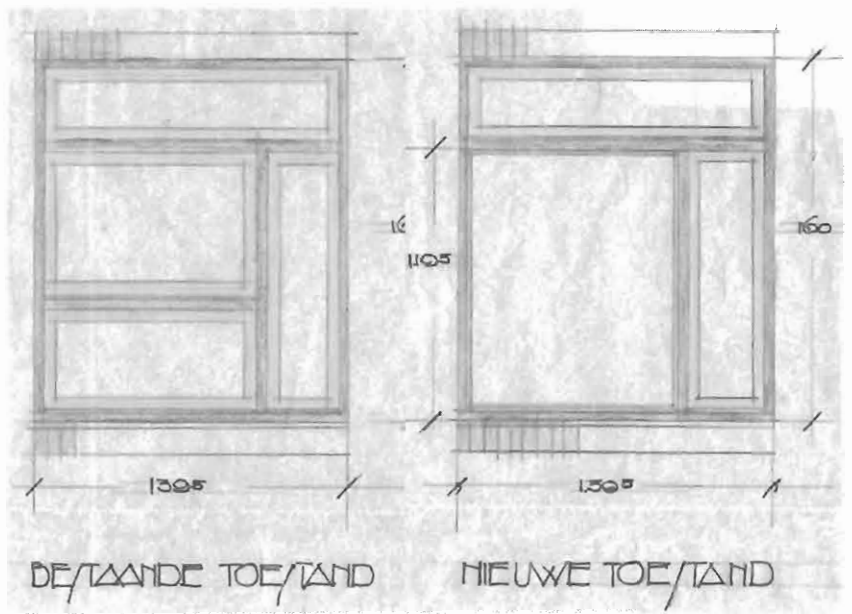
Opmerkelijke verschillen komen voor in afmetingen van zowel kozijn- als raamhout. Niet vanuit esthetische overwegingen maar vanuit constructieve en functionele randvoorwaarden, waarbij in alle gevallen het minimum is benaderd. Het onderprofiel van de ramen, het glas dragend, heeft de grootste zwaarte. Iets lichter

Gereconstrueerde trapleuning Johan van Oldenbarneveltlaan 108 (reconstructie Kees Roeleveld).

Binnenaanzicht van de ramen met de fraaie aftimmering.
Links de gerestaureerde betimmering en lambrisering.

Reeds één jaar na de oplevering werd bij de gemeente een vergunning aangevraagd voor een wijziging van het raam.

De tussendorpel belemmerde het uitzicht en werd derhalve in de loop der tijd uit veel ramen verwijderd.

zijn de minder belaste hang- en sluitzijde en het smalst is het bovenprofiel, waarbij de stap in breedte van het hout steeds ongeveer 10 mm bedraagt. De ramen liggen in diepe kozijnspinningen, hetgeen ruimte biedt voor waterhollen in de dorpels boven draaiende delen, ter voorkoming van inwateren. Los van deze technische toepassingen zorgen de verspringen voor een genuanceerd beeld met wisselend reliëf en markante schaduwlijnen.

Dit raamtype bleef niet onopgemerkt in de architectenwereld, in de Primulastraat bevindt zich een opvallend getrouwe kopie.

Menig bewoner vond de lage tussendorpel kennelijk uitzichtbelemmerend en in diverse woningen kwam dit element bij renovatie te vervallen, soms zelfs gelegaliseerd door een bouwvergunning. Bij enkele huizen moest de indeling er volledig aan geloven en lieten bewoners vervolgens hun eigen inzichten los op lichttoetreding en ventilatie.

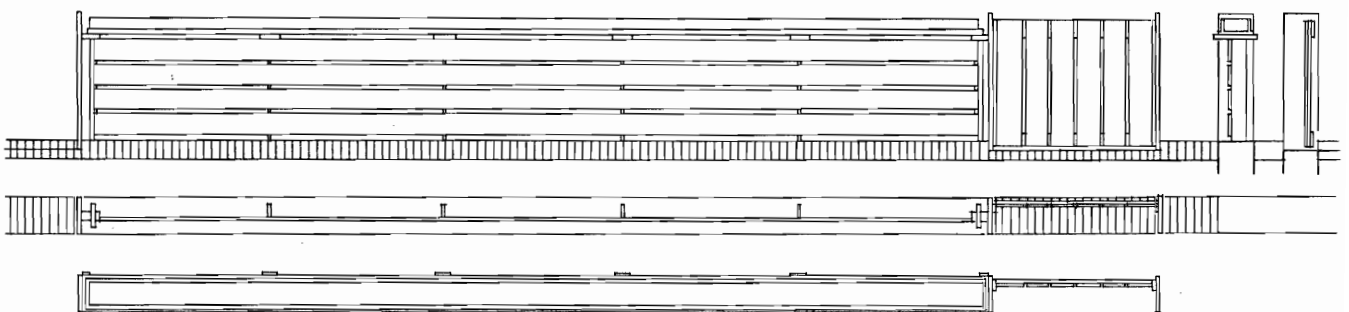
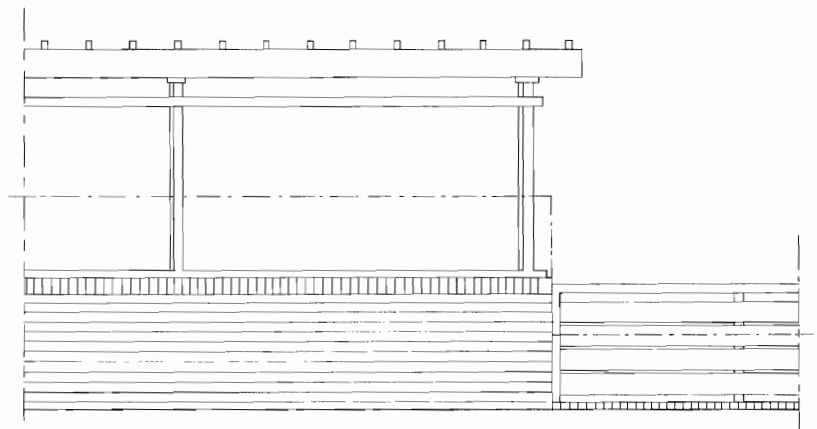
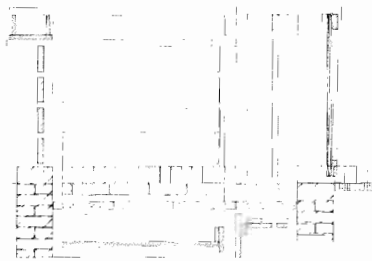

Kopie van het Bijvoet- en Duiker-raam op de verdieping van een blokje woningen aan de Primulastraat.

Hekwerken en pergola's

Komen enkele bestaande ramen nog behoorlijk of zelfs geheel overeen met de ontwerptekeningen, voor de beoordeling van hekwerken en pergola's moet men een beroep doen op contemporaine foto's. Daarbij valt op dat, ondanks ontwerpen uitvoeringsverschillen, vooral de hekken beide blokken ruimtelijk over de straat heen met elkaar verbinden en dat de hekken fungeren als een plint. Ook valt op dat de overheersend lichte kleuren (grijstinten op zwartwitfoto's uit 1925 in *L'Architecture Vivante*) vrij snel plaats moesten maken voor donkere. Tenslotte viel een wijziging van de oorspronkelijke uitvoering ten opzichte van de ontwerptekeningen op. De architecten besteedden zelfs in het detail van de balusters tussen poortje en hek aandacht aan subtiele overgangen. Daar waar in de gemetselde rollaag een sprong van een kop (90 mm) het verschil in peilmaat tussen tuin en stoep markeert, hadden de architecten een spleet van een steendikte tussen twee balusters voorzien, maar deze subtiliteit liet de uitvoerder achterwege. Bij de reconstructie is in overleg met Anneke Taal en Kees Roeleveld besloten om terug te grijpen naar de originele detaillering. Vervolgens is met de overige bewoners afgesproken, dat wanneer ook hun hekwerken aan vervanging toe zijn, de ooit bedoelde eenheid hersteld zal worden.

Als extra compensatie in de beplantingsmogelijkheden voor de relatief ondiepe en minder goed bezonde voortuinen van het lange blok, voorzagen de architecten in een bloembak over de volle lengte van het hek. Dit ontbrak bij de veel ruimer bemeten tuinen aan de overzijde. Wel markeerden pergola's de als een boeg aan-

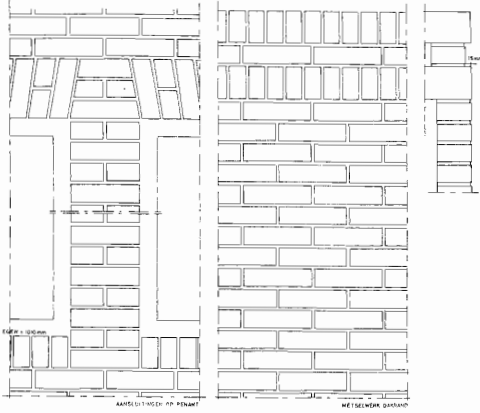
doende tuinmuur van het meest westelijk gelegen hoekhuis en de balkons van de tussenwoningen. Ook deze timmerwerken weerstonden niet de tand des tijds. Voor hun originele verschijning moest een beroep op tekeningen en oude foto's worden gedaan en op bij toeval ontdekte verfsporen op metselwerk. Een van de hekwerken en pergola's die haaks op een buitengevel aansloot, is kennelijk één of meerdere malen niet zo vakkundig geschilderd. In elk geval met een royaal surplus aan conserveringsmiddel dat ten overvloede op de baksteen is terechtgekomen en aan het nageslacht precies de contouren van het inmiddels verrotte timmerwerk achterliet. Deze stemden precies overeen met de summiere, door Bijvoet en Duiker ondertekende blauwdrukken en lieten een nadrukkelijk horizontaal geleed beeld zien, verwant aan de detailleringen van de villa's van Frank Lloyd Wright in de omgeving van Chicago (Oak Park) en Racine. Verwant, niet identiek; waar Lloyd Wright vaak schaduw bereikt door neggen in zijn textuur, terugspringende lijnen, wordt een vergelijkbare visuele waarneming in de balkons van Bijvoet en Duiker veroorzaakt door uitstekende profielen. Daarboven bevindt zich een eerste houten afdekking, gevolgd door een kijkspleet van 80 mm en vervolgens een brede handrail. Over overgangen gesproken.

Voor een uiterst subtiele overgang vanuit de verblijfsruimten op de verdieping naar buiten zorgden de pergola's op de balustrades van de balkons. Geplaatst op dezelfde hoogte als de bovendorpels van de vensters nemen zij deze interieurmaat over, als een op- en afstapje naar de omgeving. In het huis van Carin en Ignaz Anderson in de Doornstraat komt deze ervaring na reconstructie weer geheel tot haar recht. Ook de aldaar kort na de oplevering aangebrachte naamsaanduiding 'De Vuurslag' kreeg haar plaats terug. De door ondergetekende ontworpen typografie verenigt het door Wijdeveld voor de derde jaargang van 'Wendingen' (ontwerpjaar Johan van Oldenbarneveltlaan) gemaakte titelblad met het reliëf van de timmerwerkdetails van Bijvoet en Duiker.

Metselwerk

In tegenstelling tot de gangbare architectuuropvattingen van de late jaren '10 kenmerkt dit project zich door grote openingen in het gevelvlak met smalle, tussenliggende penanten. In de negen huizen uit 1919 meet dit gemetselde tussensteunpunt nog drie koppen van in totaal 270 mm. Het aanzien lijkt smaller omdat het voorste, in eerste instantie zichtbare deel slechts twee koppen breed is (180 mm), om vervolgens via twee sprongen van elk een halve kop de constructief benodigde breedte te bereiken. In het vervolgproject uit 1920 zijn de sprongen al geëlimineerd en kan met een penant van werkelijk twee koppen ofwel 180 mm worden volstaan. Bij het twee jaar later gerealiseerde villapark in Meer en Bos reduceren de architecten het tussensteunpunt tot slechts één kop, maar die is dan vanwege het andere steenformaat (waal in plaats van rij) wel 110 mm breed. Ramen verheffen zich daardoor van gaten in een wand tot een bijna panoramisch ensemble. Hiermee banen zij de weg voor hetgeen Le Corbusier in één van zijn vijf punten voor de architectuur 'une fenêtre en longueur' zou noemen.

Waar het metselwerk in het lange rijtje door de sprongen in de penanten nog een begin van plasticiteit vertoont, is het qua volume juist plastischer korte blok vrijwel vlak. De rollagen onder vensters geven grafisch een ander beeld dan het halfsteens-

verband, ze leiden echter tot geen enkele schaduwwerking, geen enkel reliëf of ornament, omdat hun voorkant ondanks een minimaal afschot vrijwel vlak in de gevel ligt. Dat laatste geldt ook voor de rollagen boven de vensters. Hun hanekamachtige waaieringen veranderen het beeld slechts grafisch, niet plastisch.

Een typisch en herkenbaar detail ontwikkelden Bijvoet en Duiker voor de bovenbeëindiging van de gevels naar de daktrim. Ongeveer 250 mm voor de overgang van gevel naar hemel verandert het halfsteensverband naar een rollaag met de hoogte van een kop, ongeveer 90 mm. Daarop volgt, 20 mm terugliggend, één laag in halfsteensverband, als een moment van retardatie, afgedekt door opnieuw een kopse rollaag weer precies in het gevelvlak. De scherpe zinken kraal als afdekking van het dakleer steekt niet – zoals gebruikelijk – buiten de gevel uit, maar

Metselwerkverbanden.

blijft ermee in lijn. In theorie een verantwoorde oplossing, immers, het geringe druiwater van de kraal valt op een rollaag, ofwel de zijkant van een steen die als gevolg van het bakproces dichter en harder is dan de bovenkant. Hetzelfde geldt overigens voor de waterslagen onder de ramen. Kennelijk logenstrafte de praktijk echter de theorie, getuige de vele aanpassingen door middel van keramische lekdorrels en brede boeiborden.

Nergens in de dertien huizen komen in het zichtwerk gehakte of gezaagde stenen voor. Bij het blok met oneven huisnummers zijn niet-haakse hoekoplossingen van de eindwoningen gemetseld als muizentand. Bij de niet-haakse uitwendige hoek tussen Doornstraat 64 en 66 is het congruentieconflict van de metselwerklagen naar de spouw verplaatst.

Ten aanzien van de steenkwaliteit wijkt de uitvoering af van het bestek. Voor de vochtbelaste delen van het metselwerk, zoals trasraam en waterslagen, schrijft de materiaalstaat harde klinkers voor. Mogelijk om financiële redenen wees de bouwer van deze toepassing af; in de plaats ervan verwerkte hij gesinterde stenen, dat wil zeggen stenen die in de tunneloven letterlijk dichter bij het vuur zaten dan de rest van de partij. Daardoor waren ze harder maar ook kleiner ten gevolge van grotere krimp. Dit verschijnsel verklaart het verschil in lagenmaat van 18 op 990 mm voor het halfsteensverband in hard grauw en 20 op 1010 voor de rollagen.

Details

Bij architecten met oog voor het concept, het grote gebaar, schiet de aandacht voor details vaak tekort. Kijk naar de snelle technische verpaupering van menig spraakmakend project uit het laatste decennium. Bernard Bijvoet en Jan Duiker noemden zich bewust bouwkundig ingenieurs en niet architecten. Hieruit mag men afleiden dat zij hun vak bewust anders aanpakten dan de 'vormgevers' uit hun omgeving. Uit al hun bewaard gebleven blauwdrukken blijkt dan ook eenzelfde zorg voor het detail als voor de architectuur, zowel wat betreft de zichtbare, als de onzichtbare onderdelen. Er bevinden zich in archieven tekeningen van funderingen die eenzelfde bevoegenheid uitstralen als die van gevels. In veel gevallen beperkten zij zich dan ook niet tot globale contouren op schaal 1:5, maar noteerden zij pregnante informatie over ramen, deuren en kozijnen en dergelijke op ware grootte. Voor de Johan van Oldenbarneveltlaan, maar ook latere werken zoals de derde Ambachtsschool werd op deze manier niets aan het toeval overgelaten en dat is van eminent belang bij behoud, herstel of reconstructie door latere generaties.

Daarnaast werkten zij met een terugkerende voorkeur voor proporties, zeer waarschijnlijk niet ingegeven door esthetische behoeften maar door technische mogelijkheden. In de kartelingen aan de binnenzijde van de raamkozijnen vallen sprongen van 4 mm op, in één richting in even viervouden, in de andere richting in oneven viervouden. Kunst- of architectuurhistorici zullen in een diepgaande analyse ongetwijfeld morfologische aanknopingspunten boven water halen, Bijvoet en Duiker reageerden hiermee echter alleen op breedtes van zaagsneden, frezen en beitels.

Toch laten zij deze nuchterheid incidenteel los. In het interieur klinken soms bijna romantische geluiden. Johan van Oldenbarneveltlaan 121 laat in glas-in-loodramen en -deuren motieven zien van muzieknotaties, mogelijk niet door Bijvoet en

Duiker getoonzet, maar wel getolereerd. In de aftimmeringen aan de binnenzijde van raam- en deurkozijnen gaan de architecten verder dan het noodzakelijke wegwerken van scheuren tussen pleister- en timmerwerk. De profilering ervan lijkt op een verregaande abstractie van Jugendstil, Mackintosh of Amsterdamse School, mogelijk, gezien een latere getuigenis van architect Koen Limperg, de bijdrage van Bijvoet.

De trapbalustrades, in de meeste huizen verwijderd maar inmiddels in twee ervan gereconstrueerd, mogen niet alleen gezien worden, maar ook gehoord: als men hen bespeelt als een marimba, lijkt hun geluid als gevolg van de variërende lengte op een toonladder, ook een trap.

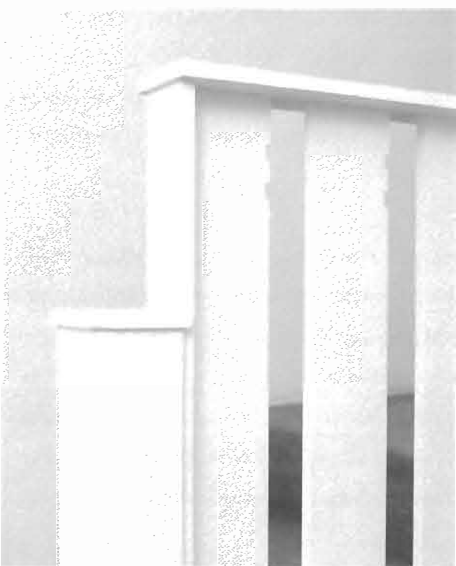
Veel van de originele details moesten het afleggen tegen de moderniseringsdriften van de diverse bewoners. Menigeen van hen heeft zich laten verleiden tot reconstructie. Dankzij de medewerking van de families Anderson en Roeleveld, alsook mevrouw Kellermann kan men in tenminste drie van de dertien huizen de oorspronkelijke intentie van de architecten terugvinden.

Kleur en materiaal

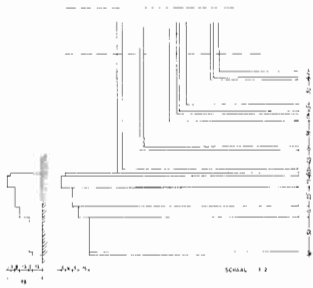
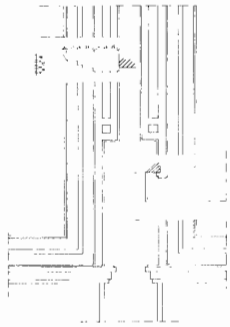
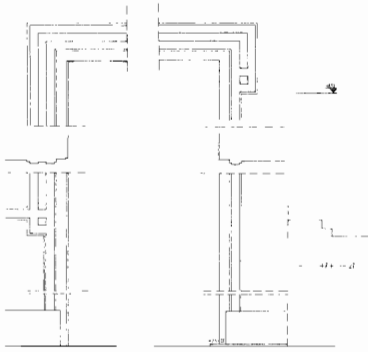
Zoals hierboven reeds gesteld moet men naar de originele kleuren gissen. Verantwoord deskundig onderzoek heeft door omstandigheden niet plaatsgevonden – alhoewel de noodzaak ervan door iedereen wordt onderkend – maar ondanks het ontbreken van een verhelderende materiaal- en kleurstaat mag men uit deze materie toch enkele conclusies trekken.

Bij destructief onderzoek naar kleuren werden geen primaire kleuren aangetroffen. Vast staat ook dat het geconserveerde timmerwerk nooit wit is geweest. Alle zwartwitfoto's uit de tijd kort na de oplevering laten verschillende grijstinten zien. Opmerkelijk was een ingekleurde tekening van de architecten van 19 mei 1921, als bijlage van een gevelwijziging van Johan van Oldenbarneveltlaan 108. Daarin waren de kozijnen groen en de ramen geel gekleurd. De, naar men mag verwachten, authentieke informatie komt overeen met onderzoek in situ, uitgevoerd in 1996. Op de kozijnen en de randen van de boeiborden kwam onder later aangebrachte verflagen olijfgroen tevoorschijn, op de tuin- en balkondeur en op de schrootjes van de luifels okergeel. Onderzoek naar de kleuren van het overige timmerwerk kon niet meer worden verricht; alle hekken, balustrades en pergola's, de meest kwetsbare en vergankelijke elementen in de architectuur, waren in de loop der tijd vervangen.

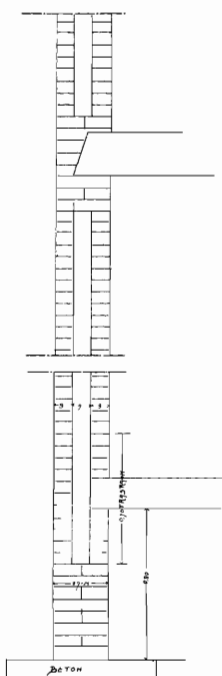
Wel leverde een gesprek met mevrouw Claus in 1996 waardevolle informatie op over haar herinnering aan dit vroege werk van Bijvoet en Duiker. Zij was immers de eerste en, tot haar dood in het voorjaar van 1999, enige bewoonster van het huis Noordwijkselaan 8 en door de relatie van haar schoonouders met het bouw-bureau Joh. D. van der Houwen, alsmede nauwe contacten met interieurarchitect Cor Alons, enigszins betrokken bij het werk van Bijvoet en Duiker. Zonder exacte informatie te kunnen geven, sprak zij over contrasten van verzadigde maar niet-primaire kleuren. Zij wist zich niet te herinneren of dit het originele beeld was uit 1920 of dat van na de eerste onderhoudsbeurt.

Trapdetails Johan van Oldenbarneveltlaan 108
(reconstructie Kees Roeleveld).

Reconstructietekeningen van de aftimmering van de raamkozijnen.

Doorsnede van de buitenmuur. Ter plaatse van de waterslagen en de vloerbalken is de spouw dichtgestoken, waardoor vochtdoorslag ontstaat.

Het interieur gaf wel informatie over kleuren, tegels – soms overgeschilderd in entreeportaal, toilet, keuken en badkamer –, de terrazzo van vloergedeelten en de eerste verflagen van het pleisterwerk. In tegenstelling tot verwachte lichte interieurs gaf de centrale hal van De Johan van Oldenbarneveltlaan 108 op de wanden een diep roestbruin bloot, zoals ook Le Corbusier in zijn vroege werk toepaste.

Voor het overige volgden materiaal en kleur de traditie van hun tijd, enigszins ingegeven door de beschikbaarheid van bijvoorbeeld tegels. Tinten van deze afwerkingen bleken eerder saai dan in het verlengde te liggen van de overige architectonische elementen.

Ontwerp- en constructiefouten

Wie nieuwe paden betreedt, experimenteert met materiaal en constructie, een niet aflatend optimisme als belangrijkste karaktereigenschap heeft en heilig gelooft in de toekomst, maakt onderweg beslist ook hier en daar een fout. Bovendien kan een idee van een architect nog zo briljant zijn, de uitvoerders moeten het in de praktijk ook kunnen realiseren, of in ieder geval willen realiseren, anders ontstaan er irritante onvolkomenheden. De oorspronkelijke en huidige bewoners van de dertien huizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat weten daar alles van. Hun buitengevels zijn opgetrokken als spouwmuuren, twee gemetselde halfsteenswanden met daartussen lucht. Een norm in die tijd, maar onvoldoende ontwikkeld. Teneinde omvallen van het buitenblad te voorkomen moeten er òf veel stabiliserende hoeken worden gemaakt, òf het moet op meerdere plaatsen aan het binnenspouwblad worden gekoppeld. Tegenwoordig gebeurt dat met ankers, tachtig jaar geleden werd de spouw daartoe dichtgestoken, dat wil zeggen dat er een verband tussen beide bladen werd gelegd door middel van stenen. Dat brengt de gewenste stabiliteit maar verslechtert de bouwfysische eigenschappen. Er ontstaat bijvoorbeeld een koudebrug. Bij vorst zullen transmissieverliezen via deze steenachtige koppeling voor koude plekken aan de binnenzijde zorgen, met als gevolg condens. Bij langdurige regen zullen de altijd iets poreuze stenen vocht opnemen en die afgeven naar het interieur. Ook water dat als gevolg van doorslag in de spouw terecht komt, blijft op deze plaatsen hangen met dezelfde gevolgen als hierboven beschreven. Tenslotte belemmert de verbinding tussen binnen- en buitenmetselwerk plaatselijk een goede ventilatie van de spouw.

Op verschillende manieren gingen de bewoners dit probleem te lijf. In veel gevallen brachten zij aan de binnenzijde van de muren betimmeringen aan. Symptoombestrijding, die het euvel zelf niet verhielp. Anderen zochten hun heil in brede boeiborden ter plaatse van de dakranden en ruim bemeten lekdorpels onder de ramen. Sommigen dichtten de poriën van de stenen door middel van een, vaak witte, laag verf. In een enkel huis werden zelfs alle genoemde maatregelen tegelijk getroffen, zonder al te grote baat.

Een ander ongemak veroorzaakten de stalen lateien boven de ramen tussen de smalle penanten van vooral de bovenverdieping. Want ondanks de rollaag in hane-kamuitvoering – mits goed geconstrueerd en met voldoende krachtspreiding naar het belendende metselwerk meestal voldoende om een overspanning te maken – waren hier extra constructieve maatregelen vereist. Alhoewel van een laagje menie voorzien, bleek de balken met hun matige staalkwaliteit geen eeuwig leven beschoren. Vervanging door beter geconserveerde exemplaren heeft in alle

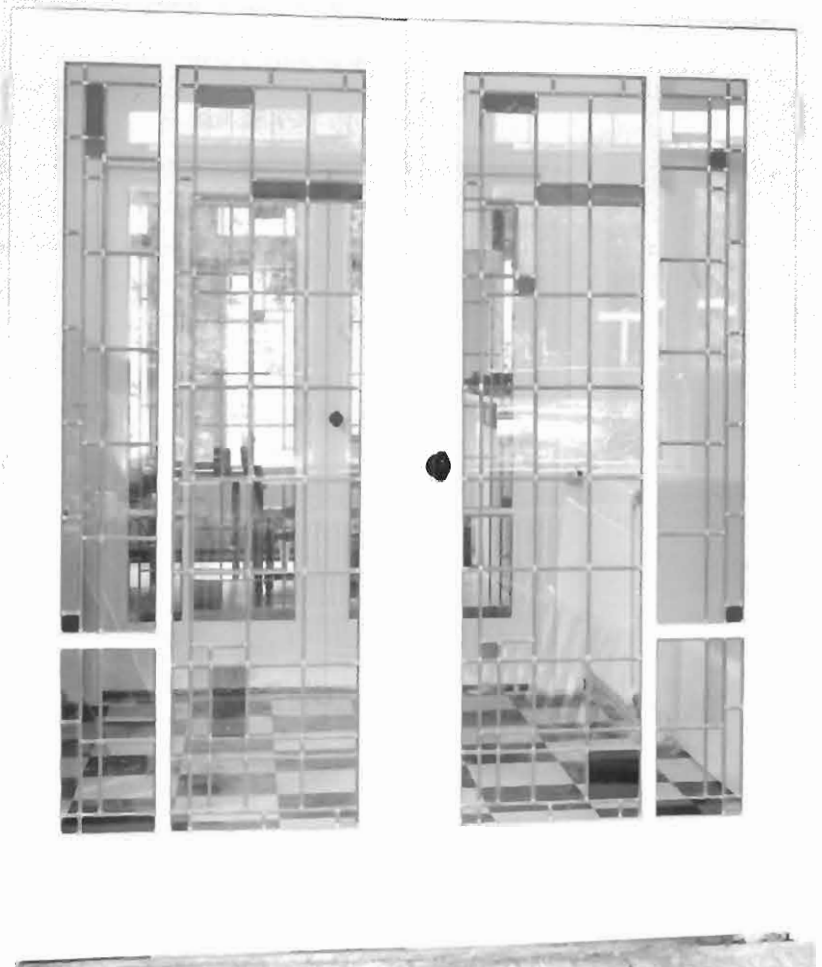

Proefopstelling vochttransport in de rollagen van de waterslagen (proef Rob Vermeulen).

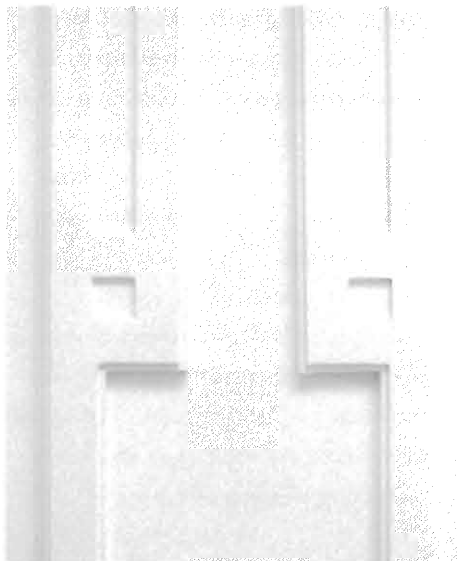
gevallen zichtbare sporen achtergelaten in het metselwerk. Om de overspanningen van vloeren kort te houden en zodoende met lichte balken te kunnen werken, voorzagen de architecten onder de woonkamers in een tussenbalk, een zogenaamd moederbint, halverwege gedragen door een vierkante poer. Aangezien de huizen op staal gefundeerd zijn, dat wil zeggen rechtstreeks op de zandlaag zonder heipalen, treden door de gespreide krachten in de funderingsstroken andere zettingen op dan bij de puntbelaste poeren, met als gevolg verzakkingen in het midden van de ruimte. Het tegenovergestelde trad vaak op bij de terrazzovloeren van ingangsportaal, keuken en centrale hal, die zonder isolatie op de koude grond waren gestort. Ook daar is sprake van zettingsverschillen met in vrijwel alle huizen scheurvorming. Dit vloergedeelte zonder kruipruimte belemmert bovendien de dwarsventilatie, ondanks toepassing van buizen ter plaatse.

Restauratie

Bij het opstellen van het Monumenten Inventarisatie Project, dat tot afweging moet leiden over het wel of niet beschermen van gebouwen, werden ook deze huizen gewogen en te licht bevonden, vooral vanwege de talrijke verminkingen aan de buitenzijde. Een verzoek van HTV architecten namens de familie Anderson tot opname in het Register van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg mocht niet op honorering rekenen.

Dubbele openslaande deuren met glas in lood.

De 'oortjes' van de aftimmering van de raamkozijnen.

Niet bekend met deze voorgeschiedenis bracht ondergetekende in maart 1996 argumenten onder de aandacht van de R.D.M.Z. die de staatssecretaris in juni 1997 deden besluiten de officiële status van Rijksmonument toe te kennen. Hetgeen betekent dat bij wijzigingen aan de woning, behalve een bouwvergunning, ook een vergunning in de zin van de Monumentenwet moet worden verkregen. Tevens houdt het in dat eigenaren in beginsel in aanmerking kunnen komen voor gedeeltelijke subsidie van de voorgenomen werkzaamheden of een voordelige lening van het Nationaal Restauratie Fonds en, na beoordeling vooraf, de begrote investering voor onderhoud of cascoherstel fiscaal kunnen aftrekken. Alle dertien eigenaren hebben destijds ingestemd met de procedure voor bescherming, enkelen waren al van plan herstelwerkzaamheden te laten uitvoeren en zeker drie hebben zich laten overhalen tot vergaande restauratie en zelfs gedeeltelijke reconstructie.

Hieraan vooraf ging een bouwhistorisch onderzoek. Dat leidde tot een analyse van stedenbouw, architectuur, interieurs, materialen en detailleringen. Alle tot nog toe ontworpen en uitgevoerde restauraties worden hieraan getoetst, waarbij authenticiteit in beginsel prioriteit kreeg boven individuele comfortwensen. Discussie over de wenselijke toepassing van isolerende beglazing, die de transparantie als gevolg van dubbele breking van het licht nadelig beïnvloedt, hebben in sommige gevallen tot gedeeltelijke of zelfs gehele acceptatie van de oorspronkelijke enkele beglazing geleid. Het onechte spiegeleffect blijft daardoor achterwege.

Reconstructie van de lantaarn boven de trap
(Johan van Oldenbarneveltlaan 108).

Eerdere bewoners van Doornstraat 66 noemden hun huis 'De Vuurslag'. De huidige bewoners wilden deze naam opnieuw op het balkon aanbrengen. Hiervoor is een letter ontworpen, gebaseerd op oneven veelvouden van 4 mm, een maatsysteem dat ontleend is aan de profilering van houtdetails in de architectuur van dit project (typografie Rainer Bullhorst).

Voor één woning voorzag het restauratieplan in volledige vervanging van het vochtgevoelige buitenspouwblad met hedendaagse verankeringsmethoden. De hiervoor benodigde stenen en die voor aanhelingen in andere gevels konden met behulp van een deskundige vrij snel op een steenfabriek in Gelderland worden gevonden. Gezien de grote overeenstemming in maat, kleur en textuur werden alle eerdere reparaties met vaak storende afwijkingen opnieuw vervangen en in de juiste speciesamenstelling, kleur en diepte gevoegd.

Ook kregen de homogeniteit en vlakheid van de gevels alle aandacht. Toegevoegde muur- en schoorsteenafdekkingen, alsmede waterslagen, keerden in hun originele detaillering met rollagen van de gesinterde steen terug. Alhoewel het bestek destijds harde klinkers voorschreef, die er tijdens de bouw uitbezuinigd werden, werd bij vervanging deze watertechnisch betere oplossing bewust niet toegepast vanwege de eenheid met de overige niet te restaureren panden.

Door onvoldoende diepte van de funderingsaanleg verkeerden vrijwel alle opsluitbanden van bestratingen in slechte staat. Stabiliseren van de ondergrond en herstel van de rollagen leverden een bevredigend resultaat op. Bij Doornstraat 66 leverde een selectie van alle resterende gave plavuizen van beide tuinen voldoende materiaal op voor hernieuwde aanleg van één terras, voor de stoep aan de straatzijde werden nieuwe toegepast. Door de ruimtelijke scheiding onttrekt zich een uiterst gering textuur- en kleurverschil aan de waarneming.

Vanzelfsprekend keerden alle overige details in hout, lood en zink terug in hun originele versie. Zinnige modificaties zoals het opsluiten van glas door middel van een houten lijst in plaats van stopverf, om veiligheidsredenen, ervaart niemand als aantasting van de authenticiteit. De gerestaureerde huizen staan er na hun tweede oplevering technisch beter bij dan na hun eerste, acht decennia geleden. In 1936 schreef J.B. van Loghem over Bijvoets en Duikers Karenhuizen in Alkmaar, destijds bijna twintig jaar oud, dat zij 'behoren tot de weinige bouwwerken, die het in den tijd hebben uitgehouden doordat zij karakter bezitten en van liefde getuigen voor hen [...] die er een menselijk bestaan genieten'. Daarom zijn ook de tachtigjarige huizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat zo actueel. Zuinigheid, soms karigheid, oer-Hollands maar van een sublieme poëzie. Le travail est fait, vienne que pourra.

'De vuurslag' vóór 1935.

13 town houses in Johan van Oldenbarneveltlaan

In 1920 a terrace of nine town houses was built on the south side of Johan van Oldenbarneveltlaan, followed a year later by four more on the opposite side. In architectural and planning terms, they differ markedly from the symmetrical layout and use of space usually found at the time. The long block keeps a regular distance from the street line, while the short one recedes sharply away from it, allowing both sides to have gardens which are spacious and well-sited to catch the sun.

The row of nine houses enjoys an unbroken silhouette on a gently faceted curve. This distinct bow sets the scale of the whole, just as the projecting porches with their welcoming hoods set the scale of the individual houses. This continuous interplay on one side stands in subtle contrast with the more casual and delicate sculptural feeling of the smaller block opposite as it opens out.

In both compositions a gradual transition takes place from the street to the interior. The fencing is of wood laid horizontally and follows the line of the footpaths. The moment you step on to the property, the direction changes. The porches are of vertical timbers and from this point the house begins to reveal itself. The entrance route is an almost intellectual performance. Halfway over the threshold, a step raises the householder or visitor by a single tread above street level, to one side of which is a low wall, to the other an open gate. Next you step under the hood between two brick columns; but you still have not arrived. Two slits ten centimetres wide give you the chance to look back outside again. Then comes the front door, after which you are inside.

Two strips of glass and a window above the porch slow you down again for a moment and put you back in touch with front garden and street. Suddenly you notice a different relationship with the exterior, as two glass doors planned in relation to one another give you a glimpse of the sunny back garden, while a rooflight set over the central hall offers a prospect of the sky.

Bijvoet and Duiker's architecture does not just depend on light, but on air as well. On the front, four windows set the size and form of the fenestration.

Historians of architecture and art relate this composition to De Stijl, credibly enough. But what the residents find for themselves in practice is that the houses have excellent natural ventilation. The window as a whole is almost square and consists of a wide upper light, a vertical sidelight and a small fanlight; together they ensure that whatever the direction or force of the wind, there is always at least one moving part that can be opened. The pains the architects took to make their houses healthy can be seen from the fact that of the upper-floor rooms, two or sometimes three and in the corner houses all four have access to a balcony.

The ground floors are planned in an un-Dutch kind of a way. There is no separate corridor. The delightful shape and poetic lighting of the central halls with their flights of stairs allow space in the middle of each house.

The materials and colour of the houses tend to follow the conventions of their time. For the masonry the architects chose a very plain special brick, using Flemish bond for the long block and English bond for the short block, entirely unornamented. Lintels under the windows are in the form of near-horizontal courses of clinker brick, are set flush and do not encroach on to the elevation. In contrast to this plane surface the timberwork stands out in striking relief, in the forms of doors, windows, window-frames, balconies as well as garden fences and pergolas. The primary colours which architects of the De Stijl tendency liked to apply were not found in this project, after exhaustive investigation. Indeed the grey shades of contemporary black-and-white photographs suggest that pure white was not used for the woodwork. On the window frames and edges of the bargeboards olive green was found beneath later coats of paint, and yellow ochre on the doors to gardens and balconies and on the boarding of the porches. This discovery was corroborated to an extent by a special colour-coding system of the architects, who used a consistent technique for particular elements.

The whole project has been protected since 1997 as a nationally registered historic building. Some of the houses have in recent years been restored and partly reconstructed by Rainer Bullhorst.

Nirwana

‘Architectuur is zuinig zijn met kúnst, teneinde beter te kúnnen.’

Ruim twee jaar na de voltooiing van Nirwana schrijft Jan Duiker in ‘De 8 en Opbouw’ een ‘hoogbouwpraatje’ onder de kop ‘wat men buiten Europa reeds vele jaren geleden bouwde’. Enigszins triomfantelijk, niet zonder spot, met een beetje spijt dat hij de foto’s van ‘den Duitschen reiziger Hans Helfritz’ pas zo laat onder ogen kreeg. Zijn artikel refereert aan een publicatie in de ‘Berliner Illustrierte’ uit 1931 over hoogbouw in Zuid-Arabië en begint zo: ‘De hierbij afgedrukte gebouwen zijn niet, waarde lezer, de resultaten van de eerste proefnemingen, welke het gemeentebestuur van Amsterdam aan het Noorderstrand liet bouwen. [...] Stel U dan ook gerust, het geval is al wat ouder [...] het bevindt zich ver van hier in Zuid-Arabië.’

Steken uitdelend naar velen die onbegrip toonden voor zijn eigen hoogbouw-ideeën en hen die realisatie ervan herhaaldelijk en met gedeeltelijk succes tegenwerkten, geniet Duiker ervan in neersabelende bewoordingen zijn gram te halen: ‘het was dan in de dagen, toen er nog geen taalzuiveraars waren, die hun naar-geestig stempel op ons normale taalgevoel drukten, dat schepen met weinig diepe-gang hun diep lood lieten zakken om diepe-zeepeilingen te verrichten, dat meerdere malen deze schepen, komende uit Noordelijke lage-vlakten, te pletter sloegen tegen Arabië’s hoge gebergte en de schipbreukelingen (dat lijkt tenminste het meest waarschijnlijk), zich niet zouden redden op de hoge-vlakte van Arabië’s Zuidelijke Kust.

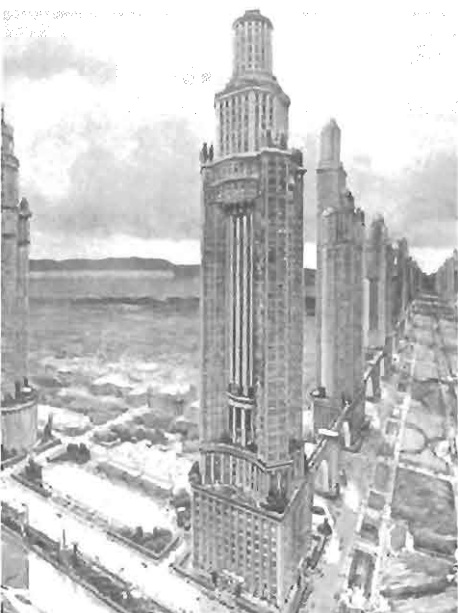
Zij zouden echter, indien het hun gelukt ware het leven er af te brengen, zonder twijfel een diepe-boring hebben moeten uitvoeren om hun dorst te lesschen. Waren zij dan wat van den schrik bekomen, dan zouden hun oogen eenige dagreizen in het land [...] het ‘studievraagstuk, van den hoogen bouw’ in opgelosten toestand hebben aangetroffen.’

Ten gevolge van de grote tegenwerking, eeuwige twijfel en onbegrip zal Duiker deze publicatie achteraf als anonieme adhesiebetuiging hebben ervaren.

Hij moest het even kwijt zonder angst voor represailles in welke vorm dan ook, met vegen uit de pan naar diverse, bij de bouw betrokkenen: ‘Álzoos revenons à nos moutons en ontbloten wij eerbiedig, voor zoover de hete woestijnzon zoiets toelaat, onze hoofden voor het volk, dat duizend jaar geleden in staat was tot deze dingen, zonder bouwpolitie, zonder statische berekeningen, zonder metselaars-toeslag, zonder, maar genoeg hierover.

De Amerikaanse realiteit vóór Nirwana.

Een ontwerp voor torenhuizen in de omgeving van Parijs van Perret (afbeeldingen uit Wendingen).

Niet modern? Neen, niet zo modern als het nieuwe bouwen ze zou willen verschaffen, maar architectonisch zuiverder dan de Amerikaanse skyscraper!

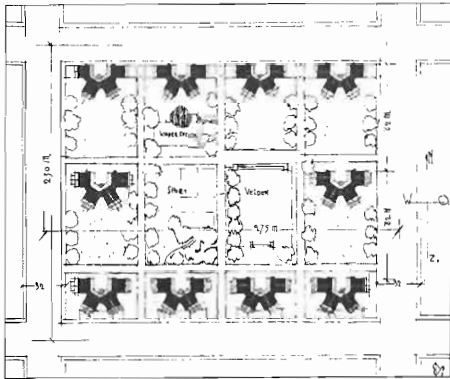
Cultureel klimaat

In het themanummer over Torenhuis-projecten van het maandblad 'Wendingen' (1923 nr. 3) schrijft hoofdredacteur H.Th. Wijdeveld: 'Nooit is een cultuur geëindigd, zonder de symptomen van den komende opbloei in zich te dragen. En wie zal zeggen, of die ten hemel stijgende Torenhuizen, die nu alleen handel en geld dienen, niet opgroeien om de menscheid in afzienbare tijd tot woning te dienen? Zij zullen echter niet verrijzen omdat gebrek aan plaats hun bestaan noodig maakt, doch uit het gevoel, dat door concentratie van technische, van volkhuishoudkundige eischen, de meest economische oplossing zal gevonden worden voor de bescherming der steeds grooter wordende aard-bevolking, tegen de aanvallen der natuur.' Hij vraagt zich vervolgens onder meer af 'of echter de geestelijke rust zal gevonden worden in de woning, die tot aan de wolken zal oprijzen, die de economie in zich draagt, die grootheid van gedachte paart aan ruimte van geest, die vrijheid van handelen en leven verzekert, temidden der banden van eendracht, die lucht en licht en zon voor allen biedt, die den grond vrijgeeft voor hare vruchtbaarheid, die tuinen en parken en boomen en bloemen biedt over heel de omgeving? Wie zal zeggen of dit de toekomst woning is?'

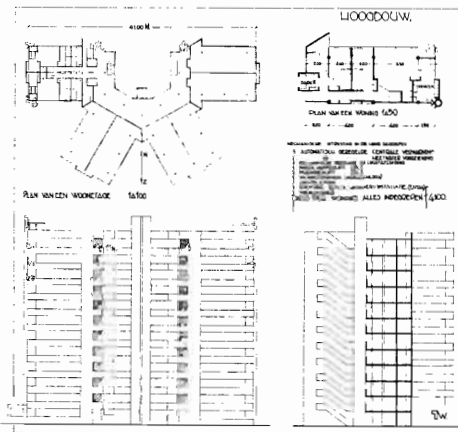
Wijdeveld noemt de Amerikaanse voorbeelden, waarvan 'Wendingen' enkele afbeeldt, technische meesterwerken, maar esthetische gedrochten en voorspelt de hoogbouw een lange lijdensweg. Jan Duiker heeft die aan den lijve ondervonden.

Overtuigd van de gunstige invloed op gezondheid, leefklimaat, comfort maar ook op bouwkosten heeft hij niet nagelaten, meestal in gezelschap van Wiebenga, hoogbouw te verdedigen. Vergezeld van omvangrijke berekeningen, wezen zij onophoudelijk op het economische voordeel van deze woonvorm. Menig constructeur en kostenskundige betwijfelde hun rekenwerk, bovendien bleken de plaatselijke bouwvoorschriften een behoorlijk obstakel. Vanuit zijn kantoor aan de Haagse Archimedesstraat 133 bestookte Jan Gerko Wiebenga het Gemeentebestuur en Bouw- en Woningtoezicht met diverse plannen en pleidooien. Terwijl eind jaren twintig in Amerika een gebouwhoogte van 300 meter al bijna vanzelfsprekend was, stelde Den Haag 25 meter als limiet. Voorstellen van 50 meter, nodig geacht voor een sluitende exploitatie, vonden in de ogen van bestuurders geen genade, aan een vereiste vrijstelling wilden zij, gesteund door negatieve ambtelijke adviezen, geen medewerking verlenen. Ook de locatiekeuze hield de gemoederen in beweging. De hoek Zeestraat-Javastraat leek een geschikt terrein voor de realisatie van markante torens, maar viel als mogelijkheid spoedig af. A.H. Wegerif zag hier in 1931 de voltooiing van zijn Willemsparkflat, met twee vleugels van zes lagen, maar wel een toren van 50 meter hoogte met bovenin een waterreservoir, wel met moderne doorgaande stalen raampartijen, maar verder keurig in baksteen. De plannen voor Nirwana, zoals het project inmiddels met een verwijzing naar Indië werd genoemd, verhuisde naar de toen nog onbebouwde hoek van de Benoordenhoutseweg en de Van Alkemadelaan.

Inclusief de dakwoningen bleef de hoogte binnen de gestelde 25 metergrens. Het eerste ontwerp uit 1925, dat een complex met tien identieke torens van ruim

Situatietekening van het eerste hoogbouwontwerp uit 1925.

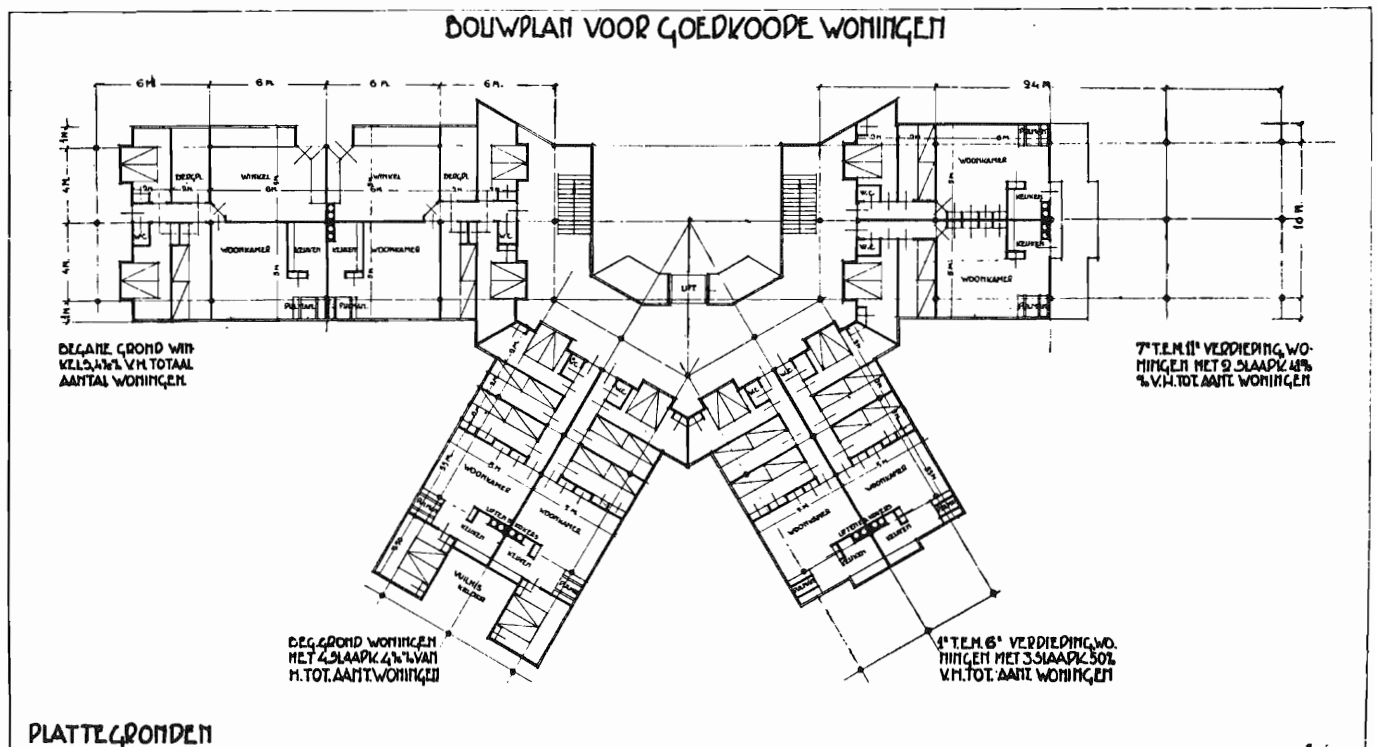

Standaardplattegrond met gevel en doorsnede van het plan uit 1925.

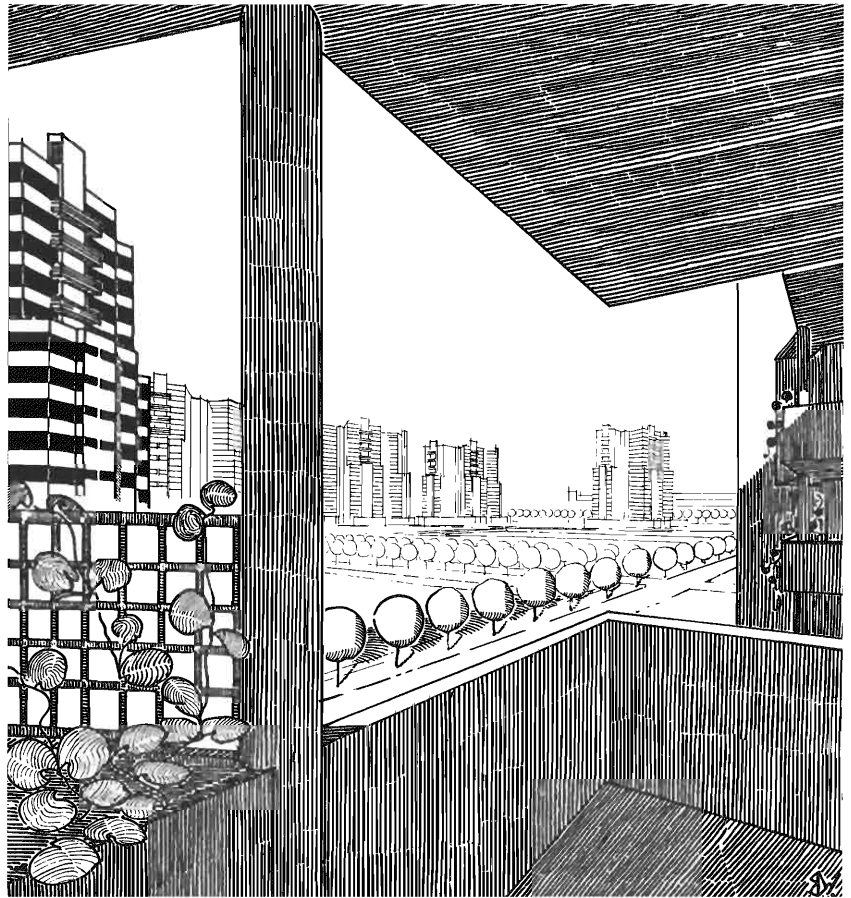
50 meter behelsde, in een open verkaveling, verwant aan Le Corbusiers Ville Radieuse, werd in alle opzichten tot de helft gereduceerd. Uiteindelijk zou er van de vijf gebouwen in dambordconfiguratie slechts één worden gerealiseerd, in sterk versoberde uitvoering.

De uitstekende balkons op één van de hoeken geven het optimisme van de architecten aan, nog tijdens de bouw hoopten zij op realisatie van het oorspronkelijke, uitgebreide plan. Overhoeks zouden de torens gekoppeld worden, uiteindelijk bleef van de beoogde verbindingsbruggen slechts een rudiment over.

In de informatiebrochure 'De Nirwâna Flats aan de Benoordenhoutsche Weg' geven de architecten Bijvoet, Duiker en Wiebenga voor de eventuele kopers of huurders de voordelen van dergelijke woningen ten opzichte van traditionele aan. Maar door concessies op allerlei terreinen kwam hun droom van een Amerikaanse organisatie met veel gemeenschappelijke voorzieningen slechts ten dele uit. Van de heldere, constructieve opzet van een betonskelet met vaste woningscheidende wanden en vrije, door de bewoners aangegeven indeling, bleef niet veel over. Individuele wensen ten aanzien van de indeling hebben de oorspronkelijke ruimtelijke opzet behoorlijk aangetast. Alhoewel onderdeel van het concept zorgde de vrijheid van indeling tevens voor de nodige spanning tussen Duiker en Wiebenga, getuige hun frequente, onderlinge briefwisseling. Daarin klaagde Wiebenga over het vele extra werk dat hij moest doen, zowel achter de tekentafel alsook in berekeningen. Een bewonerswens ging zelfs zover, dat een kolom van het skelet op de eerste verdieping moest worden verplaatst, wat gevolgen had voor de gevel in de Roelofstraat, waar een raam en een wand met elkaar moesten worden verwisseld.

Uitzicht vanaf het balkon. Deze wijze van planpresentatie vanuit het interieur zou later door talloze architecten worden overgenomen.

Plattegronden

Naast de oorspronkelijke 24 woningen was voorzien in een restaurant met een centrale keuken, een winkel voor huishoudelijke artikelen, een kapsalon voor dames en heren, een containerruimte, een rijwielberging en een autogarage. Tot de bijzondere technische voorzieningen kunnen worden gerekend duplex straalmondverwarming en ventilatie, warmwatervoorziening, personen- en spijzenliften, gemeentelijke telefoon en huistelefoon. Alle gemeenschappelijke voorzieningen bevonden zich in de kelder, op de begane grond en een bel-etage. Gewoond werd er in zes lagen vanaf de eerste verdieping, met een basisafmeting van ruim 22 bij 26 meter. Rond een centrale kern met oorspronkelijk gebogen wanden groeperen zich in principe vier appartementen met elk vier of vijf kamers. Bij gebrek aan een eigen tuin beschikken alle woningen over drie balkons, die vanuit elk verblijfsvertrek kunnen worden betreden. Door deze organisatie zijn alle woningen overhoeks op drie windrichtingen georiënteerd, met riant mogelijkheden voor natuurlijke ventilatie en doorspuiing. Ingebouwde kasten zorgen voor voldoende bergruimte.

Alhoewel het gevelbeeld op de hoeken na een streng geometrisch beeld suggereert, worden de plattegronden gedeeltelijk bepaald door afschuiningen onder 45 graden, oplossingen die men ook uit vroeger werk kent, met name de villawijk Meer en Bos. In de loop der tijd sloegen in bijna alle woningen wijzigingsdriften toe, wat men als purist mag betreuren, maar wat wel past in het oerconcept.

Gevels

Zelfs de grootste leek op het gebied der bouwkunde zal onmiddellijk beseffen, dat Nirwana geen dragende gevels kent, want het gepleisterde beton loopt nergens door van straat tot dak, behalve bij de gepleisterde kolommen. Nirwana demonstreert door zijn langgerekte, horizontale vensters heel subliem zijn constructiemethode, namelijk een skelet. Aan beide ingangszijden zijn de dichte vlakken tussen de ramen hoger, hier wordt bij de hoogte van vloer- en borstwering de gevelbalk opgeteld, in de andere richting ontbreekt de laatste en ontstaat er ruimte voor een extra bovenlicht. Teneinde voldoende meubels tegen de wanden van de woonkamers te plaatsen is een deel van de ramen slechts als bovenlicht uitgevoerd. In tegenstelling tot veel andere voorbeelden van het Nieuwe Bouwen met vlakke gevels kent Nirwana binnen het hoofdvolume ingetogen plasticiteit en bescheiden reliëf. Behalve de eerder genoemde rudimentaire verbindingsbruggen bestaat de plasticiteit uitsluitend door de inkeping ter plaatse van de middenbalkons. In het silhouet spelen de ventilatiekanalen en schoorstenen – evenals in het andere werk – een dominante rol.

Nirwana in de ruwbouwfase.

Nirwana II

Na de eerste brochure over Nirwana verscheen er tijdens de bouw een volgende, waarin aan potentiële huurders de gemakken van Nirwana werden aangegeven. Voor 2000 tot 2500 gulden per jaar zouden zij kunnen genieten van een riante flat met gemeenschappelijke voorzieningen. Ook waren er andere voordelen, zoals geen waterverbruiksrekening, geen rente en afschrijving, geen assurantie, geen aanleg- en onderhoudskosten van tuinen en minder elektrisch stroom- en gasverbruik. De folder laat maquettefoto's zien van drie gebouwen in dambordpatroon, maar ondanks alle wervende toonaarden kwam dit project zoals bekend nimmer van de grond.

Kleur

Na een verfbeurt in de vroege jaren tachtig schreef een journalist: 'Nirwana staat er weer stralend wit bij.' Dat bleek een onjuiste waarneming want Nirwana was op dat moment niet stralend wit en is dat eerder ook nooit geweest. Op contemporaine zwartwitafbeeldingen vertoont het pleisterwerk van de gevel in de schaduw een zelfde grijswaarde als het metselwerk van het belendende pand in de zon. Tegen de lichte vitrage van de woonkamerramen steken de houten kozijnen en ramen en het stalen draairaam in scherp contrast donker af. Vlekken op wanden en borstweringen door vocht staven de veronderstelling dat oorspronkelijk geen waterdichte afwerking op de pleisterlaag was aangebracht.

Aangezien in de archieven geen kleurstaten werden aangetroffen, verzocht het bouwteam van de restauratie de Rijksdienst voor de Monumentenzorg om advies. Dit leidde op 29 juli 1988 tot een rapport van de stafafdeling Bouwkundig Onderzoek en Documentatie. Daarin constateerde de onderzoeker H.H.J. Kurvers dat er in de literatuur niets te vinden is over de originele kleurstelling, maar dat Duiker zelf in zijn tweede brochure over dit werk het vermoeden uitspreekt dat het uiterlijk van het gebouw niet ieders smaak moge zijn. In beschrijvingen van het gebouw rept men over een witte luifel en grauw witte pleister, meer geschreven informatie bestaat er niet.

Het kleuronderzoek strekte zich uit over zes woningen, drie op de eerste en drie op de vijfde verdieping. Afbijtmiddelen werden daarbij niet toegepast, omdat zij niet zelden het resultaat beïnvloeden en onbetrouwbaar maken. Alle onderzoek vond plaats met behulp van scalpel en microscoop. Een dergelijke methode heeft zeker in vergelijking met de huidige – uiteraard haar beperkingen, maar het rapport erkent dan ook geen volledigheid te pretenderen. Sommige restauraties van monumenten komen te laat, een enkele te vroeg.

Ten tijde van het onderzoek was Nirwana zes decennia oud. Voor een gebouw dat zo dicht aan zee ligt, mag men gedurende een dermate lange periode de aanwezigheid van meerdere verflagen verwachten. In één geval, op de profielen van een stalen kozijn, trof men er tien aan. In de flat van wijlen de heer Hasselman waren dat een beige grondlaag, dan achtereenvolgens een lichte zandsteenkleur, helder gifgroen, menie, paarsgrijs, middelgroen en vervolgens drie nauwelijks van elkaar verschillende lichte kleuren. Op het draaiende deel van hetzelfde stalen raam bleek groen de eerste kleur.

Het onderzochte houtwerk kende een even geschakeerd palet, van licht lindegroen als eerste conservering, via beige tot een lichte zandkleur. In een andere pui werd onder de eerder genoemde kleur groen nog een witbeige afwerklaag gevonden. Groen lijkt daarom met zekerheid niet de kleur die de architect oorspronkelijk heeft aangewezen maar zal later bij een eerste onderhoudsbeurt zijn aangebracht. Dit is opmerkelijk omdat in het project Johan van Oldenbarneveltlaan/Doornstraat de vroege donkerolijfgroene kozijnen in dezelfde tijd overgeschilderd zijn in uiterst lichte tinten. Maar ook het groen zal niet lang de puien hebben bepaald. Eén van de geïnterviewde eigenaren, mevrouw Berendsen, bewoont haar flat al sinds 1939, een decennium na de oplevering, en zij kan zich de kleur groen in het exterieur niet herinneren. In haar beleving zetten overwegend lichte kleuren de toon van het gebouw. Dat geldt zeker voor de wanden, waar een dunne pleister het beton beschermd, die op zich zandsteenkleurig was geschilderd. Daaroverheen werden meer de lichte lagen aangetroffen, maar geen enkele spierwitte.

Als dit onderzoek zoals gezegd geen volledig en betrouwbaar resultaat over de door Duiker zelf bepaalde kleurstelling oplevert, rijst onmiddellijk de vraag welk palet je moet toepassen bij een restauratie en in hoeverre een restauratiearchitect zijn eigen stempel mag drukken op een historisch object. In goed overleg met Monumentenzorg en de Vereniging van Eigenaren zijn niet alleen de uitgangs-

Nirwana kort na de oplevering, er was toen nog volop ruimte voor de overige vier torens. Van de later te bouwen omgeving in baksteen, die veel ouder lijkt dan Nirwana, is hier nog niets te zien.

punten voor een nieuw kleurschema bepaald, maar is ook besloten tot beproeving van duurzaamheid van pigment en textuur en vervuiling van de verschillende onderdelen. Eén van de belangrijkste beslissingen gold het pleisterwerk. Vanwege de bouwverordening en bouwfysische eisen moest buitengevelisolatie worden toegepast. Voor de afwerking daarvan zorgde een dunne pleisterlaag met toegevoegd pigment, dat leidde tot een licht zandkleurig uiterlijk. Pleister en pigment werden in verschillende samenstellingen en verzadigingen gemengd. Een vergelijkbare behandeling moest het houtwerk ondergaan. Na selectie door alle betrokken partijen bleven zowel van timmerwerk als pleisterwerk negen monsters over, die gedurende een half jaar op de steiger werden blootgesteld aan weer en wind, luchtvervuiling door onder andere uitlaatgassen en, wat het pigment betreft niet onbelangrijk, de invloed van ultraviolette straling. Bij de bepaling van de kleurmonsters werd bij het exemplaar dat in nieuwe, niet vervuilde en verweerde staat aan de beoogde wensen voldeed, de pigmentconcentratie in kleine stappen veranderd, zowel naar beneden als naar boven. De uitkomst van dit experiment was enigszins verrassend, maar achteraf ook voorspelbaar.

Detail van het nieuwe kozijn en de waterslag.

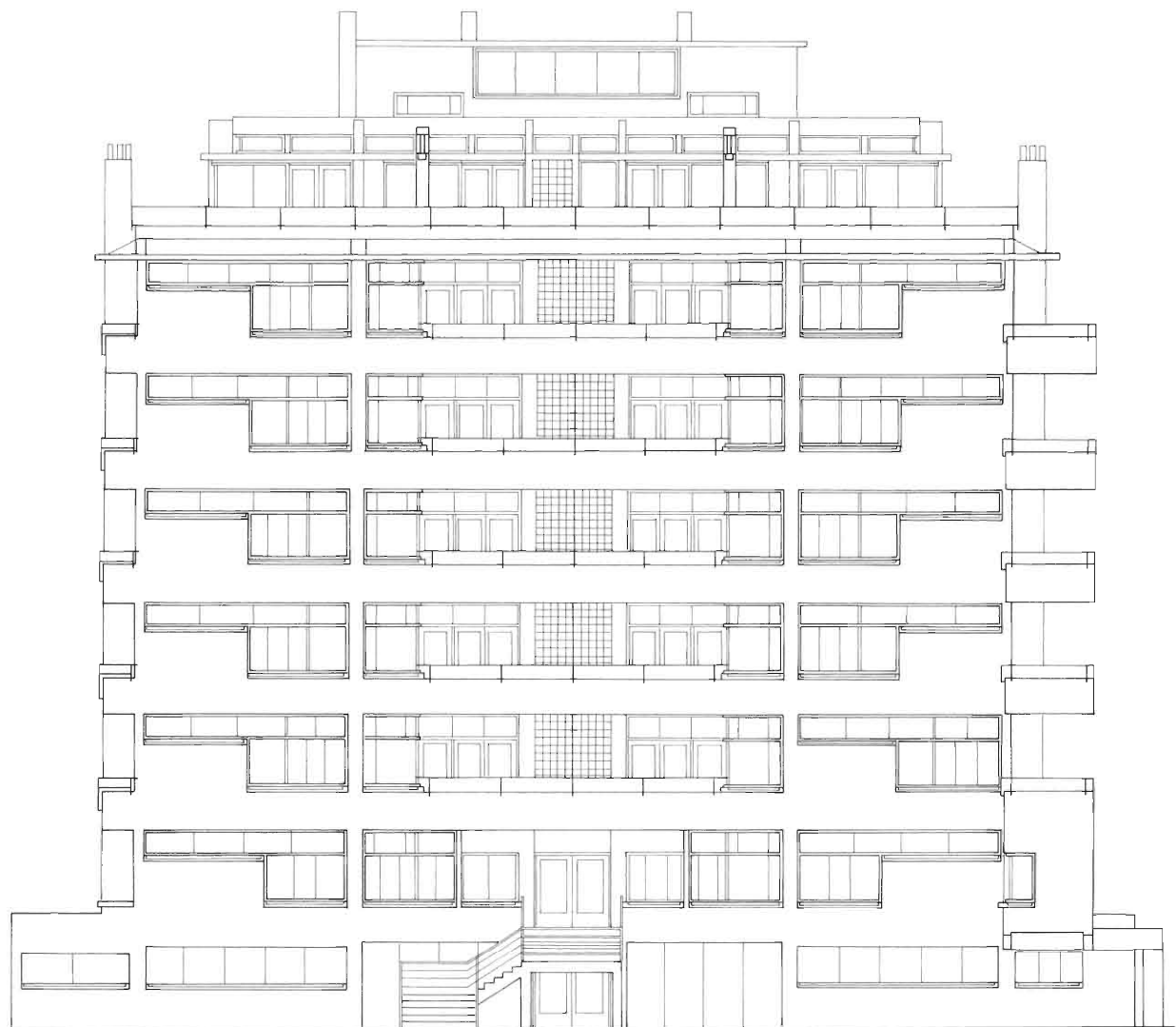
Isometrie van het plan,
uit 'Modern Housing Prototypes'.

De luifel na verwijdering van het dak.

Na een verblijf van zes maanden onder de blote hemel kwam zowel bij de hout- als de pleistermonsters het proefstuk met de hoogste pigmentconcentratie en de meest fijne textuur als meest wenselijk letterlijk uit de verf. Na enige aarzeling besloot het bouwteam deze samenstelling dan ook in de praktijk toe te passen. Na verwijdering van de steiger kwam de eerste te verwachten kritiek los. Nauwlettende deskundigen vonden Nirwana te geel, te ver verwijderd van het verwachte wit dat te pas en te onpas met het Nieuwe Bouwen wordt geassocieerd. Drie maanden later zwegen de criticasters, de zomerzon had haar werk gedaan, Nirwana stond er in een lichte, bijna warme zandkleur bij. Door integratie van pleister en pigment blijkt zelfs na bijna tien jaar een, zeker in dit klimaat obligate, onderhoudsbeurt niet nodig, herstel van oppervlaktebeschadigingen evenmin. Daar waar andere, in ongeveer dezelfde tijd gerestaureerde, jonge monumenten er inmiddels onogelijk en verpauperd uitzien (Betondorp in Amsterdam) of hun eerste schildersbeurt alweer achter de rug hebben (De Papaverhof), toont Nirwana zich nog steeds fris. Wassen zou wenselijk zijn, om het stof te verwijderen, maar dat behoeft eerst goedkeuring van de nimmer door de arbeidsinspectie gelegaliseerde en derhalve nooit gebruikte glazenwasinstallatie.

Gevul aan de Roelofsstraat. Het trapje naar de bel-etage is nooit gerealiseerd. Let op het rechter hoekraam van de eerste etage, dat op verzoek van de toekomstige bewoner is gespiegeld ten opzicht van de overige ramen op deze hoek.

Amice.

Het doet my genoeg dat je me eens precies geschreven hebt hoe je erover denkt. Nog meer genoeg zou het mij gedaan hebben als je je brief gefrankeerd had, dan had ik tenminste geen 30 cent strafport behoeven te betalen, en nóg meer genoeg doet het my, dat ik nu ook eens kan schrijven hoe ik er overdenk.

Inmiddels moet ik je er op wyzen, dat ik aan V.d. Schriers had medegedeeld dat hy verstandig zou doen de balk van de 6e verdiepingsvloer extra te wapenen en dit dan door den buitenopzichter op te laten nemen.

Dit heb ik niet één keer maar wel 4 x gezegd en de eerste keer was het zèker 6 weken geleden! N.l. toen hij de eerste maal hier was met zyn berekeningen. Hy heeft toen tegelykertyd de blauwdruk van my meegekregen, die hij dan nu zoek had gemaakt. Maar goed beschouwd begrijp ik heelemaal niet wàar jy je over beklagt. Want wanneer wy eens nagaan, dat ik nu twaalf maanden, zegge 12 maanden niet alleen ik zèlf, maar ook myn vrouw, zich geheel en al aan de flat gegeven hebben, zonder mopperen, tot in het oneindige gesloofd hebben, ook al was het meenigmaal wanhopig om de zaak te laten marcheeren, met dezelfde inspanning als jy nu misschien dan 2 maanden lang hebt gehad, waarbij je dan bovendien niet vergeten moet dat jy je dagtyd nog goeddeels aan Aalsmeer geeft, dan zul je met me eens zyn, dat je klacht hoogst onbehoorlyk is, temeer waar voor ons het eind voorlopig nog niet in zicht is en jy na de hyschbalk er wel zoowat zyn zult.

Het is niet myn gewoonte uit te weiden over eigen goedheid, maar jou schryvery dwingt me daar toe.

Wie heeft je toen je "op apegapen lag" aan de Volkerenbond gezet?

Wie aan Zonnestraal? Dat je je daar wat vlòt vanaf hebt gemaakt zoodat in de voornaamste balk een fout zat, die als het niet bemerkte was katastrophaal zou zyn geweest, dat je toen bovendien in myn afwezigheid getracht hebt de schuld onmiddellyk by myn personeel op my te schuiven, laat ik buiten beschouwing.

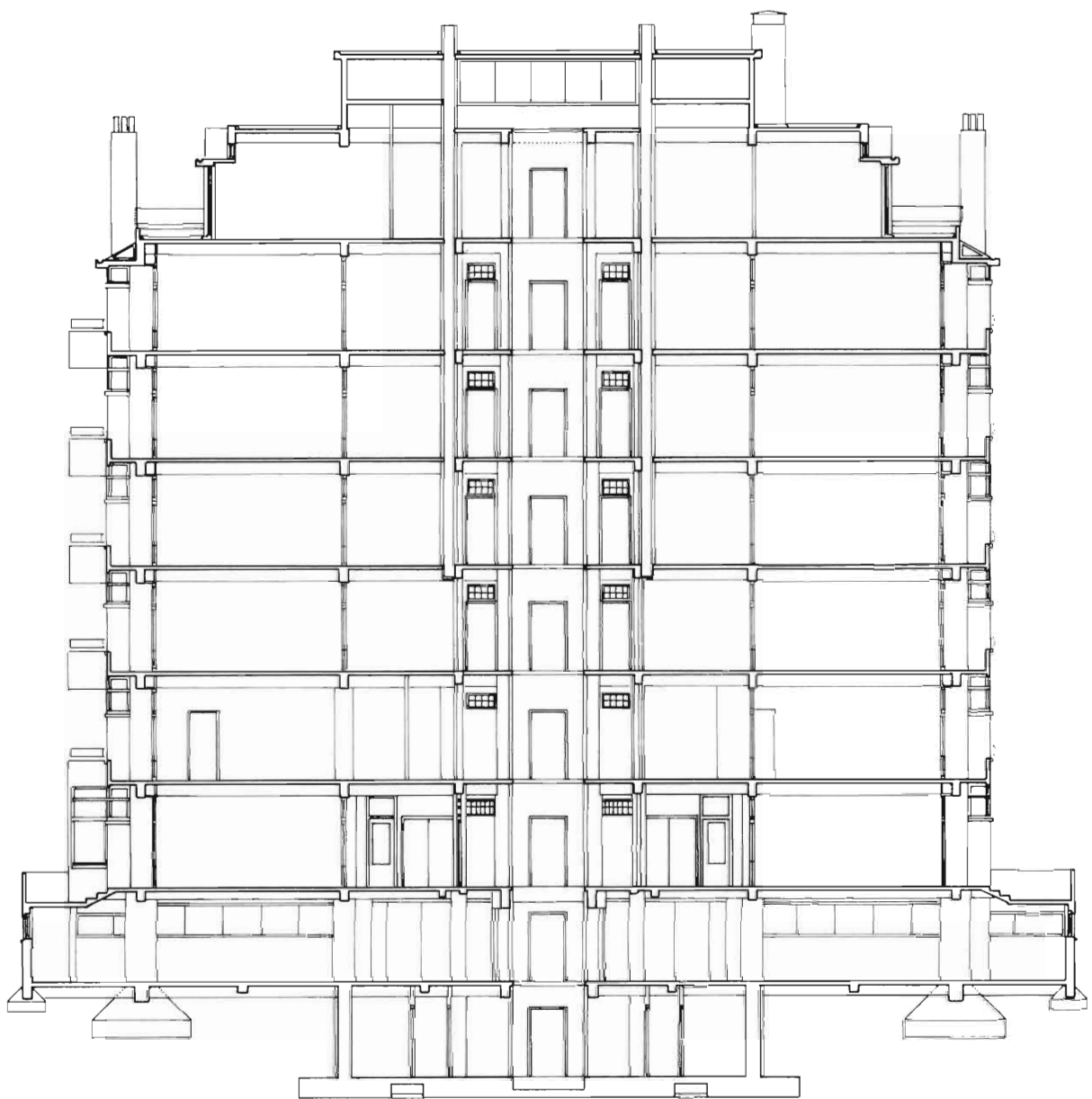
Ik kan je wel zeggen, dat ik je by Van der Schaar nòch by Meester ooit verloochend heb, ik heb steeds je party gekozen, hoe onmogelyk dat ook werd. Wanneer je niet probeert uit dat egocentrische cirkeltje te komen, dan zul je in je verdere loopbaan steeds moeilijker gaan werken!!! Ik ben tenminste nog niet van plan het als een gunst te beschouwen wanneer jy een berekeningetje, dat voor jou als betonspecialist toch kinderspel is, voor de flat in orde moet maken.

Ten overvloede moet ik je er nog attent op maken, dat ook de hoogbouw een niet onbelangryk deel van myn tyd in beslag heeft genomen, dat zòò er iets van komt het nóg heel wat van myn activiteit zal hebben gevorderd, het maken en houden van lezingen, het schryven van artikels, het maken van de teekeningen en tot slot van de details voor het aanvragen van de pryzen; heb ik me daarvoor ooit beklagd?

In verband met dit alles kan ik je ook nog wel zeggen, dat ik niet begryp hoe je my een bedrag van f.50,- durft te noemen voor V.d.Schriers of zoo terwyl wanneer jy niet in dienst was van Aalsmeer je de zaak gemakkelyk zelf zoudt hebben kunnen opknappen. Bovendien rekenden wy nooit de niet onbelangryke kosten voor verwarming verlichting enz. Die lang niet mis zyn iedere maand.

Het spreekt wel vanzelf, dat de door my gemaakte Hoogbouw onkosten voor ons beider rekening zullen zyn, al beteekenen zy slechts een luttel onderdeel van de door my voor dit alles verrichte arbeid.

Ziezoo ik heb nu ook even gezegd wat ik op myn hart heb.

Doorsnede

Nirwana

The Nirwana flats were inspired by the modern American style of apartment building. The generous provision of service systems and communal facilities allowed residents to do without servants while also enjoying more leisure. Not only was Nirwana the first concrete-framed residential point block in the Netherlands. It was also a manifesto for the new approach to building and living, in both architectural and social terms, under the influence notably of developments in the USA and Germany. In the early 1920s, Jan Gerko Wiebenga made a study tour across the United States to acquaint himself with the methods in use there for high-rise buildings and the advanced technical standards of rental apartments. His study did not just remain limited to theory. To finance his stay, he worked on similar projects with several architectural firms, usually for short periods of time. What most appealed to him was a much higher return on investment, both technically and financially. Deeply impressed, he returned and outlined his experiences to Jan Duiker, a friend of his since their student days. Together they decided to combine the expertise acquired in the USA with Dutch needs and habits. In a booklet that Duiker wrote about high-rise buildings in 1930, the entire problem is thoroughly discussed, from the economic use of land to construction, comfort, etc.

At that time, the Nirwana building had just been completed, not as had been first intended in planning terms, but in terms of construction and organization. The road up to this point had been sheer agony. The correspondence between Duiker and Wiebenga illustrates this clearly. The first design, started as early as 1925, comprised ten identical towers, each over fifty metres in height, on an area of land similar to the one in Le Corbusier's Ville Radieuse. Because of its height, however, this plan did not meet with the municipality's approval, as Duiker had anticipated. A year later, a design was completed for five 25-metre-high blocks of flats in a chequerboard pattern of layout. Three sites were investigated. In the end only one building was erected, in a greatly economized version. A projecting balcony at one of the corners and the rudiments of a connecting bridge testify to the architects' optimism that the remaining blocks would eventually be built as well.

Other concessions had also to be made. The dream of an American-style partnership

with many shared facilities was only realized in part. Little remained of the transparency made possible by the concrete structure and of the fixed partitions between the flats. The original parti was considerably eroded because tenants' wishes regarding the layout had to be catered to.

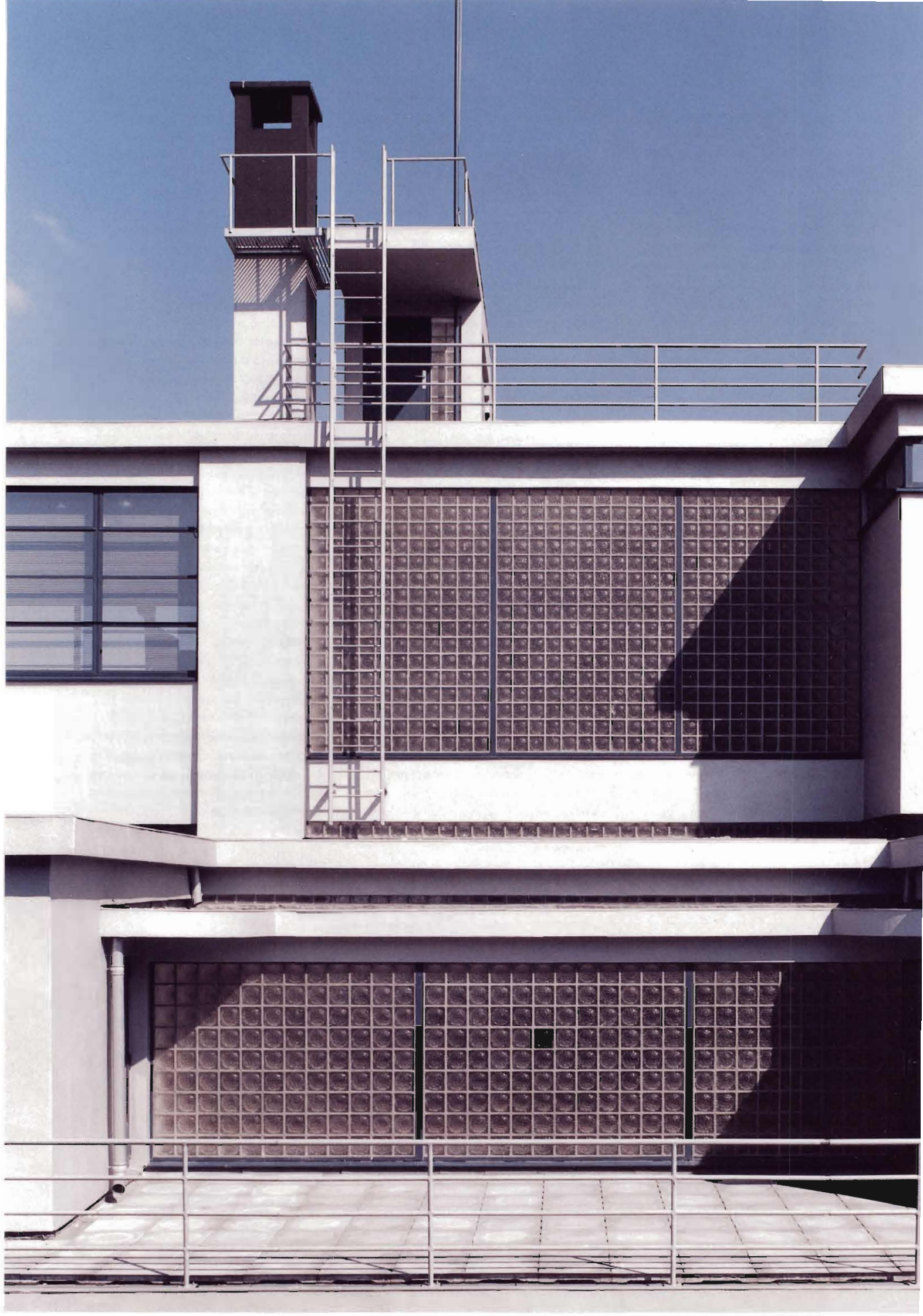
The Nirwana building never enjoyed wide public appreciation. This was already indicated at the time in a promotional leaflet from the developer, which admitted that 'the appearance of the building may not be to everyone's taste'. In 1985, when the Dutch government listed it as a historic building, a major national newspaper published the story under the dismissive headline 'Concrete Lump Protected'. This masterpiece of design by Jan Duiker and Jan Gerko Wiebenga was never awarded a prize for its beauty. Its poor and scruffy appearance meant that it was largely ignored by the average citizen. The low level of appreciation was also apparent from the purchase prices, which shortly before the restoration had fallen to those of a slum.

In 1984 the owners decided to have a thorough, technically sound restoration carried out. The listing of the building as a national monument made grants available and the project thus became viable. Meanwhile, two energy crises had created a change in attitude towards heating costs and living environments, while the crossroads at which the Nirwana building is situated had by now grown to motorway dimensions. Apart from the lowest possible cost, tenants reasonably and legitimately concentrated their demands on insulation from noise and heat. A survey by a firm of experts demonstrated that the measures intended would imply an unacceptable degradation to the appearance of what by now as a seventy-year-old design. Hence arose the question of the degree to which concessions towards living standards should be sanctioned. From the architectural standpoint the question was simple to answer, but it immediately led to a conflict with the tenants.

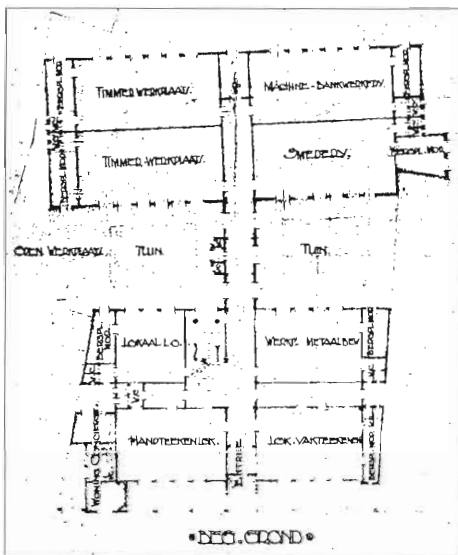
Since the building was completed in 1929, regulations have changed drastically. A precondition for the restoration was that the flats meet current building regulations. The height of the parapets, for example, did not comply with them. Fortunately the municipality did not require them to be increased, but accepted a structure of steel profiles mounted on the inside of the

balconies, thus making it impossible to climb on to the guard-rails. The steel fences themselves were restored to their original state, although the wire netting was replaced by stainless steel mesh, not in a diamond pattern but orthogonally. Here, several alterations as compared to the original should be pointed out. Because of the insulation package, the envelope increased by eight centimetres. Since the window reveals also had to be insulated on the inside without enlarging the opening itself, the horizontal panes in particular have become somewhat flatter than formerly. Due in part to thermal requirements, the partitions on the corner balconies have become thicker. The building team considered leaving out the insulation here in favour of the original appearance. But this would have led to thermal leaks, in contravention of the preconditions. Corrections to the appearance encountered at the start of the campaign following earlier alterations and renovations, include the restoration of the canopy over the main entrance to transparency, and the fanlights over the horizontal windows, which many tenants had boarded up for practical reasons, as the panes could not be cleaned from the outside. This has now been made feasible by installing a ladder for window-cleaners.

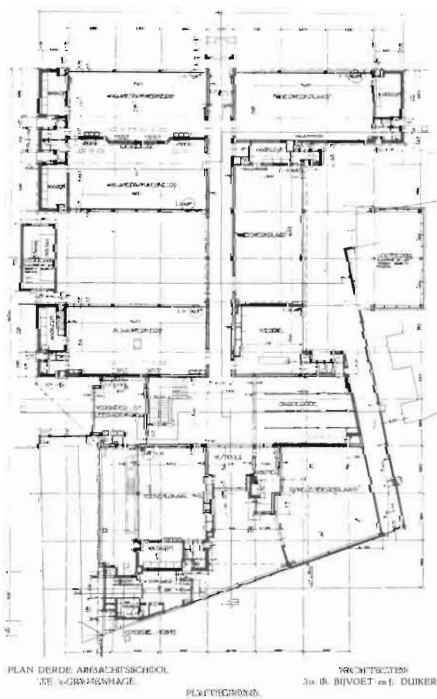
Compared to other recent historic buildings, some of which (like Duiker's Zonnestraal in Hilversum) have been awaiting proper restoration for many years, here the process was relatively easy, in spite of certain practical obstacles. Its use, after all, did not need to be altered; the tenants themselves acted as clients, and both municipal and national authorities were aware that this vital testimony to Dutch architecture could be preserved only by prompt action.

Derde Ambachtsschool

Situatie van het eerste ontwerp aan de Roerstraat.

Plattegrond van het eerste ontwerp van Bijvoet en Duiker.

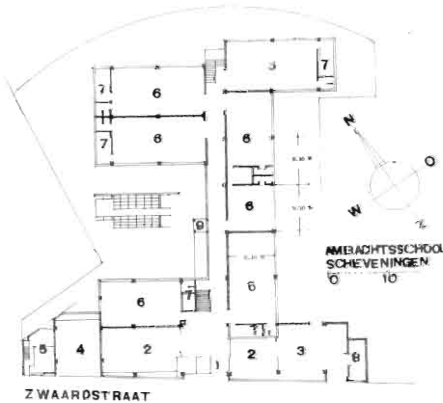
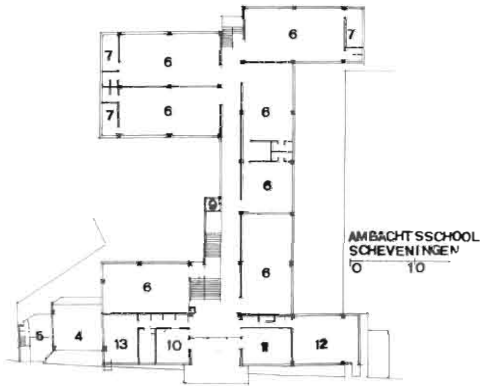
Het initiatief voor het bouwen van de Derde Ambachtsschool in Scheveningen kwam van de Vereniging 'de ambachtsschool te 's-Gravenhage'. Deze vereniging had reeds twee ambachtsscholen, maar door het groeiend aantal leerlingen ontstond de noodzaak voor een derde. Tussen de eerste opdracht voor een ontwerp en de ingebruikname van het schoolgebouw zaten meer dan 12 jaar en drie ontwerpen.

Het eerste ontwerp is gemaakt door gemeentearchitect Van der Zwart. Hij ontwierp in 1919 aan de hand van een door de Vereniging aangeleverd programma van eisen een school aan de Roerstraat in Scheveningen. Eerdere publicaties vermelden dat het schetsontwerp gemaakt zou zijn door de directeur. Hiervoor hebben wij geen bewijs gevonden.

Dit eerste ontwerp is helder en symmetrisch van opzet en omvat 18 lokalen, directievertrekken, een conciërgewoning evenals twee buitenplaatsen. Het ontwerp vertoont veel overeenkomst met het werk van Berlage uit dezelfde periode.

Gemetselde wanden met houten kozijnen tussen de penanten dragen de houten vloeren en het dak. Door deze traditionele stapelbouw zijn de maximale overspanningen en de grootte van de ramen beperkt. Ook de plattegrond is traditioneel. Een centrale gang ontsluit de lokalen. Deze gang maakt in het midden een knik opdat ook de achterste lokalen op het terrein passen. Toiletten en bergruimten zijn op kop van de lokalen geprojecteerd zodat er altijd een maximale controle over de leerlingen mogelijk was. De lokalen zijn rechthoekig van vorm en volgen net als de voorgevel strikt de bebouwingsgrenzen. Om nog onbekende redenen is dit ontwerp niet uitgevoerd. Wel werd door Van der Zwart een bouwvergunning aangevraagd.

In ongeveer dezelfde tijd werkten twee jonge architecten, Bernard Bijvoet en Jan Duiker, aan hun winnende, maar nooit uitgevoerde prijsvraagontwerp voor de Rijksacademie voor Beeldende Kunsten in Amsterdam. In 1921 kregen zij de opdracht voor het maken van een voorlopig ontwerp voor de Ambachtsschool in Scheveningen. De overeenkomst tussen de plattegrond van dit ontwerp en dat van het voorgaande is evident. Echter, Bijvoet en Duiker maakten op basis van een iets groter programma een wezenlijk ander gebouw. Het hoofdvolume staat vrij op het terrein, de muur rond het voorplein en de fietsstalling volgen de rooijlijn. Hiermee sloten de architecten aan op de vrijstaande negentiende-eeuwse bebouwing in de omgeving. Het aanzicht vanaf de straat is niet meer één massief volume maar een samenstelling van volumes met horizontale lijnen en verticale

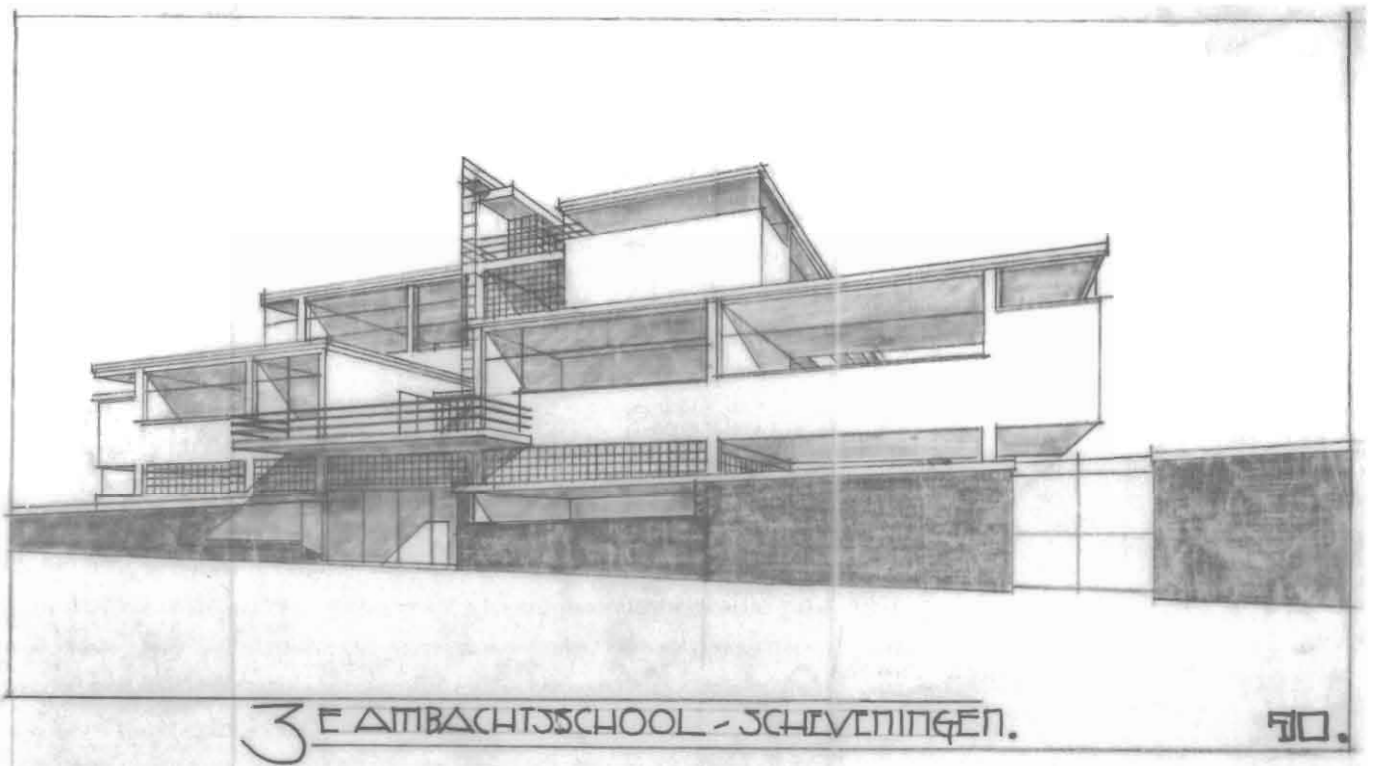
Originele plattegronden van het gebouw aan de Zwaardstraat.

accenten. De invloeden van de Amerikaanse architect Frank Lloyd Wright zijn hierin duidelijk herkenbaar. Ook in het gebruik van beton voor de draagconstructie is de Amerikaanse invloed zichtbaar aanwezig. De toepassing van dit voor die tijd zeer moderne materiaal is echter nog traditioneel. Betonkolommen en -balken vervangen de bakstenen penanten en lateien. De gevel is gemetseld en het halfsteens buitenspouwblad onttrekt de betonkolommen vrijwel geheel aan het zicht.

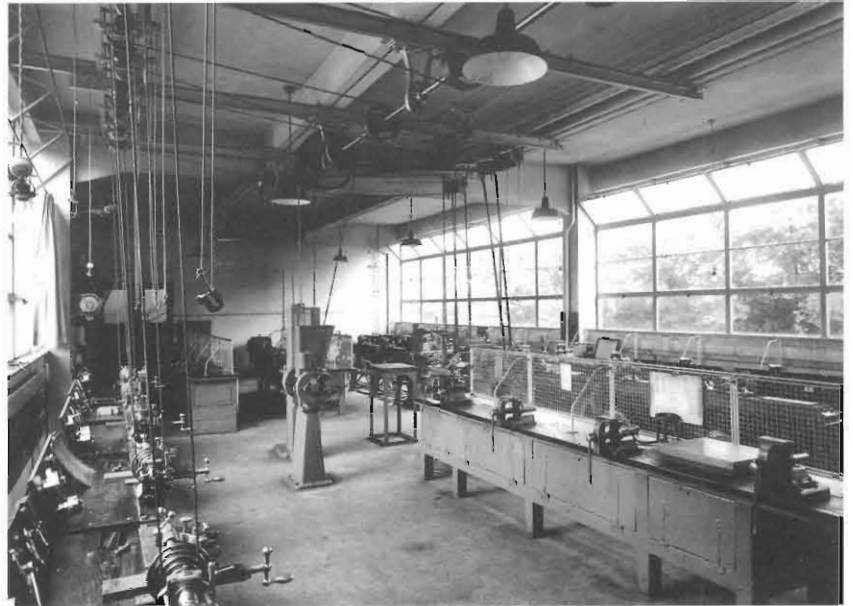
Dit plan werd in 1922 uitgewerkt zodat tegen het einde van dat jaar het bestek, de tekeningen en de begroting gereed waren. Op het begrote bedrag van 475.000 gulden moest eerst nog wel bezuinigd worden. Zo stelde men voor om de verdiepingshoogte van 4.50 meter terug te brengen naar de minimaal vereiste maat van 4.00 meter. Duiker maakte hier bezwaar tegen.

Uiteindelijk zou ook dit ontwerp niet gerealiseerd worden. Een deel van de benodigde grond was niet in eigendom bij de gemeente en moest onteigend worden. In 1924 besloot de gemeente hier vanaf te zien omdat de bouw van de school door bezuinigingen op het Ministerie van Financiën voorlopig uitgesteld was.

In 1928 werd de definitieve locatie voor de school gevonden, een terrein aan de Zwaardstraat. Hiermee waren de problemen echter nog niet van de baan. Als gevolg van de crisis moest er meer dan 90.000 gulden bezuinigd worden, terwijl het programma ongeveer gelijk bleef. Dit had onder andere tot gevolg dat de verdiepingshoogte nu wel terug gebracht werd naar 4.00 m, tot groot ongenoegen van Duiker. Bovendien werd een groot aantal glazen bouwstenen vervangen door gefigureerd glas.

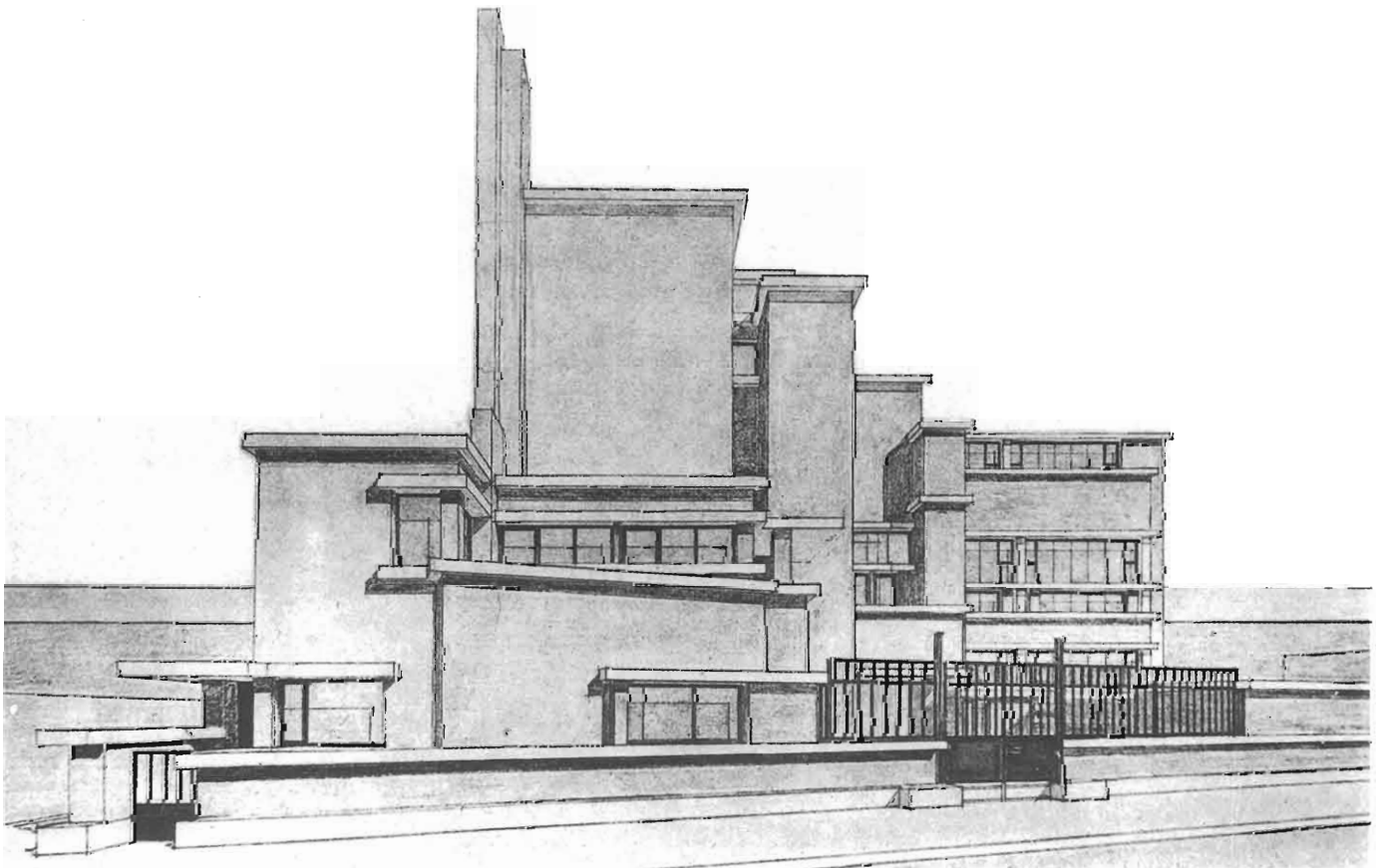

Een praktijklokaal.

Misschien omdat de budgetten zo krap waren, heeft de architect geen geheel nieuw ontwerp gemaakt maar ervoor gekozen het oude ontwerp aan te passen aan het nieuwe terrein. Uit de verschillen tussen de twee ontwerpen valt duidelijk af te lezen welke ontwikkeling de architect heeft doorgemaakt. Door zijn veranderde opvattingen over architectuur en de maatschappij en door een grotere kennis van technieken en moderne materialen ontstond een totaal andere verschijningsvorm. Door maximaal gebruik te maken van de eigenschappen van het materiaal en door

Perspectief van het eerste ontwerp (uit L'Architecture Vivante).

De ingangszijde in haar originele en gerestaureerde staat.

Ieder materiaal die functie te laten vervullen waarvoor het het beste geschikt is, kon de hoeveelheid materiaal geminimaliseerd worden. Het toegepaste betonskelet is hier een goed voorbeeld van. Wanden hoefden niet langer dragend te zijn. De invulling van de gevel en de scheidingswanden kon daardoor van een licht en, waar nodig, transparant materiaal gemaakt worden. Door de betonbalken in de vloeren konden zij heel dun uitgevoerd worden. De hoeveelheid materiaal kon verder geminimaliseerd worden door de toilet- en bergruimten als overstek te ontwerpen. Hier gebruikte de architect de plattegrond en de constructie samen om tot een optimaal resultaat te komen. Dit kon hij overigens niet zonder de hulp van de constructeur ir. L.H. Huydts. Omdat de toe te passen technieken vrij nieuw waren, moest hij zijn berekeningen meerdere malen bij de gemeente verdedigen.

Het maximaliseren van de gebruiksmogelijkheden en het minimaliseren van de hoeveelheid materiaal heeft echter niet geleid tot een kil en berekend gebouw.

De stalen gaasdeuren.

In tegendeel, zowel binnen als buiten is een spel gespeeld met volumes en lichtopeningen. Zo ontstonden aangename, heldere ruimten met haast sculpturale kwaliteiten en een schitterende lichtinval.

De school is ontworpen voor leerlingen die opgeleid werden tot smeden, instrumentmakers, machinebankwerkers, timmerlieden, schilders en elektriciens.

's Ochtends kwamen de jongens binnen via de fietsenstalling of langs de portiersloge. De jassen werden opgehangen in de twee garderobes aan weerszijden van de hal. Alles werd gedaan om de leerlingen te controleren. Het regime op de school was streng. De jongens mochten de garderobes niet verlaten voordat de bel ging en de conciërge de stalen gaasdeuren geopend had. De trapleuningen waren voorzien van stalen knopjes om het glijden tegen te gaan en de gangen waren kaarsrecht, zonder nissen. Zo kon de conciërge de leerlingen altijd in de gaten houden. Zelfs de deuren van de toiletten waren om deze reden voorzien van een raam.

De lokalen lagen aan weerszijden van de drie boven elkaar gelegen gangen. In de ruimten komt Duikers streven naar hygiëne en immaterialisatie duidelijk tot uitdrukking. De gestucte wanden, plafonds en constructie en de grote, veelal te openen glasvlakken creëren een lichte omhullende ruimte, waarin de leerlingen optimaal hun werk konden doen. Vrijwel elk lokaal had eigen toiletten en een bergruimte. Ook het lokaal aan de voorzijde op de derde verdieping had een toilet, terwijl daar eigenlijk geen ruimte voorhanden was. De door Duiker gekozen oplossing was een 'zwevend' toilet boven de hoofdtrap te maken. Deze oplossing is niet alleen functioneel, maar levert door de spannende ruimtewerking een meerwaarde op voor het trappenhuis.

Veel van de kwaliteit van het oorspronkelijke ontwerp was vóór de restauratie nog herkenbaar in het gebouw, maar door oorlogsschade, het veranderde gebruik en de vergankelijkheid van het materiaal, moest je goed kijken om haar nog te herkennen.

Restauratie

In 1993 krijgt architect C.J. van Harmelen, één van de initiatiefnemers voor de restauratie van de Derde Ambachtsschool, te horen dat de op dat moment in het gebouw aan de Zwaardstraat gevestigde Lagere Technische School gaat fuseren met een andere school. In korte tijd weet hij de gemeente te bewegen het pand te kopen van het Rijk en komt overeen dat hij met zijn bureau, HTV architecten, het gebouw als een soort anti-kraakwacht kan betrekken. Zo werd verder verval tegengegaan en kon rustig gewerkt worden aan een restauratieplan.

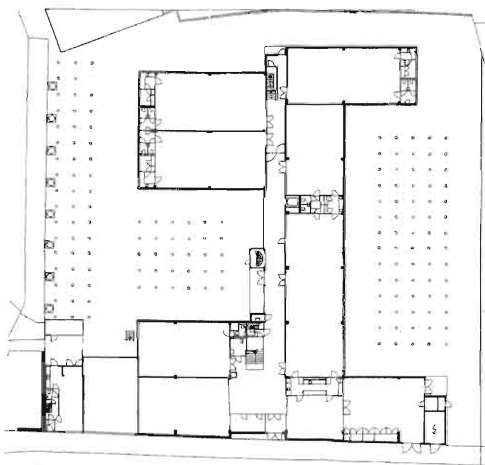
Voor een goed restauratieplan is het essentieel dat een degelijk bouwhistorisch onderzoek naar het gebouw verricht wordt. Hierbij tracht men door middel van archief- en literatuuronderzoek een beeld te krijgen van hoe het gebouw tot stand gekomen is, hoe het oorspronkelijk in elkaar zat en wat de technische en maatschappelijke randvoorwaarden toen waren. Ook moet de huidige staat goed in kaart gebracht worden, waarbij niet alleen de problemen, maar ook de oorzaken en mogelijke oplossingen onderzocht moeten worden. Voorts moet het gebouw ook onderzocht worden op functionaliteit. Wat kan je met een ruimte en wat voor

2e verdieping

1e verdieping

Begane grond

eisen stellen toekomstige gebruikers en bijvoorbeeld het bouwbesluit daaraan? In samenwerking met de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en de afdeling Monumentenzorg van de Gemeente Den Haag heeft HTV architecten het restauratieplan en een plan voor de organisatie van het proces opgesteld. Dit leidde in 1997 tot het oprichten van de stichting Behoud Duikers Derde Ambachtsschool en Omgeving. De onderzoeken werden in de loop van 1997 afgerond. Het enige obstakel was nog de financiering. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg was enthousiast over het initiatief en over de aanpak en kwam als eerste met een belangrijke subsidie die als 'speerpunt' moest dienen bij verdere subsidieaanvragen. Al snel daarna reageerde de Gemeente Den Haag positief op een subsidieaanvraag en kon met behulp van het Nationaal Restauratiefonds een totaal financiering worden ontwikkeld. De algemene ondersteuning vanuit het Monumentenbureau van Den Haag was onontbeerlijk.

Filosofie

Voordat het restauratieplan opgesteld kan worden moet eerst het uitgangspunt van de restauratie vastgesteld worden. Dit noemen wij de restauratiefilosofie. Gedurende het gehele proces dient deze als ijkpunt en elke ingreep moet daaraan getoetst worden. Zo wordt voorkomen dat de restauratie een aaneenschakeling van ad hoc beslissingen wordt, wat funest kan zijn voor het monument.

Bij deze restauratie ging het om een gebouw van grote architectonische waarde. Het gebouw zoals het oorspronkelijk gebouwd is, is als uitgangspunt genomen. Dat betekent dat er teruggerepareerd moet worden naar de oorspronkelijke toestand met de nadruk op de beleving daarvan. Het behoud van het gebouw voor het nageslacht houdt wel in dat de constructies, waar nodig, aangepast of opgewaardeerd moeten worden. Technische tekortkomingen moeten aangepakt worden met behoud van uitstraling en kwaliteit. Dit betekent tevens, dat (schijnlijk) onlogische oplossingen die geen ernstige gevolgen hebben voor het gebruik van het gebouw, niet aangepast worden.

Dit hield in dat de restauratie heel terughoudend uitgevoerd moest worden. Dit wil niet zeggen dat er geen ruimte is voor aanpassing aan eventuele nieuwe

functies, maar ingrepen moeten zodanig ontworpen en uitgevoerd worden dat ze nauwelijks om aandacht vragen, maar wel stroken met de restauratiefilosofie. Bovendien is het van groot belang dat de nieuwe functie zich voegt naar het gebouw en niet andersom.

Bij de voormalige Derde Ambachtsschool is in eerste instantie geprobeerd weer een school in het gebouw te vestigen. Helaas kon dit niet omdat de gemeente de onderwijsbestemming van het gebouw gehaald had. Andere opties, zoals een woonfunctie zouden het gebouw te veel aantasten. Uiteindelijk is ervoor gekozen de school te gaan gebruiken als verzamelgebouw voor mensen met creatieve gebonden beroepen. Van dit soort mensen mag verondersteld worden dat zij extra waardering hebben voor het gebouw en dat zij het respecteren en eventuele tekortkomingen accepteren.

Elk lokaal is ontworpen als zelfstandige bedrijfsruimte, voorzien van een eigen verwarmingsketel en elektrische installatie. Ook heeft elk lokaal in beginsel een eigen pantry, berging en toiletruimten. Gezamenlijke voorzieningen zijn er in de vorm van een vergaderzaal en een kantine in de voormalige garderobes en de oude fietsenstalling is weer als zodanig in gebruik.

Aan de hand van enkele kenmerkende elementen kan de restauratie in grote lijnen beschreven worden.

Isolatie

Zoals eerder beschreven is de constructie van het gebouw uitgevoerd in beton en net als bij het eerste ontwerp van Bijvoet en Duiker ontworpen op een maatstelsysteem dat bepaald wordt door de afmetingen van de lokalen. Deze zijn één of meerdere stramienen van 8.10 m lang en altijd één stramien breed.

Betonkolommen op het stramien dragen verjongd uitgevoerde betonnen moerbalken die op hun beurt betonnen kinderbalken dragen. Deze balken verdelen de vloer in drie velden van 2.70 m breed, waardoor een betonvloer van slechts 8 cm dikte toegepast kan worden. Ook de gang is 2.70 m breed. Aan het einde van de lokalen zijn overstekken gemaakt waarin zich de toiletten en de bergruimten bevinden. Deze overstekken zorgen voor een reductie van het moment in de betonbalken, waardoor deze slanker uitgevoerd kunnen worden. De buitenspouwbladen tussen de kolommen waren ook van beton en zijn later gestort. De binnenspouwbladen waren van drijfsteen, de wanden in het gebouw en alle overige metselwerken zijn uitgevoerd in gepleisterde baksteen.

De gehele betonconstructie is aan één stuk gestort, zonder dilataties. Alleen de vloer van de begane grond is later aangebracht. Door deze wijze van bouwen ontstonden er grote spanningen in het materiaal die tot aanzienlijke scheurvorming leidden. Ook de later gestorte borstweringen tekenden zich af in de gevel. De kwaliteit van het beton zelf was vrij goed. Deze werd tijdens de bouw dan ook regelmatig getest. Alleen de dekking van de wapening blijkt achteraf op sommige plaatsen onvoldoende.

Ondanks het feit dat de gehele betonconstructie bekleed werd met een huid van pleisterwerk, is de wapening op die plaatsen aangetast. Vooral ter plaatse van de waterholen en de aansluiting met de kozijnen was de schade aanzienlijk.

In het verleden heeft men diverse malen geprobeerd deze schades te repareren, echter zonder succes. Door de aard van de constructie kwamen de problemen steeds weer terug. Bij de restauratie is ervoor gekozen deze problemen grondig aan te pakken. Loszittende delen van het beton en de pleisterlaag zijn verwijderd. De daar achterliggende wapeningsstaven zijn behandeld tegen roest en in sommige gevallen vervangen. Vervolgens zijn alle reparatieplekken aangeheeld met een reparatiemortel. Om scheurvorming in de toekomst te voorkomen is de gevel aan de buitenzijde geïsoleerd met een 30 mm dikke isolatieplaat. Deze laag is in de eerste plaats niet bedoeld om de thermische isolatie te verbeteren maar om de huid te beschermen tegen schadelijke invloeden van temperatuurverschillen die door krimp en uitzetting scheuren veroorzaken. Bovendien fungeert deze isolatie-

laag als flexibele drager voor de nieuw aangebrachte pleisterlaag. Deze oplossing heeft echter wel gevolgen voor het beeld. Eén en ander vraagt dan ook om extra aandacht.

Een van de zwakste plekken was het waterhol onder de dakranden. Door het dichtsmen hiervan verdwijnen deze donkere lijnen uit het gevelbeeld. Er is voor gekozen om de isolatieplaat aan de voorzijde van de dakrand iets te laten doorsteken en om de dakrand aan de onderzijde met een 10 mm extra dikke pleisterlaag af te werken. Tussen de isolatieplaat en de pleisterlaag ontstaat zo een nieuw waterhol. Aan de bovenzijde van de dakrand was vroeger geen daktrim aanwezig. De bitumineuze dakbedekking werd eenvoudig tot aan de dakrand geplakt. Deze oplossing bleek niet te voldoen en kon niet opnieuw toegepast worden. Om toch het oorspronkelijke beeld terug te krijgen is een speciaal daktrimprofiel ontwikkeld van geëxtrudeerd aluminium wat slechts 5 mm oversteekt.

Ook de aansluiting met de ramen vroeg om extra aandacht. Van belang was dat de negge, dat is de afstand van de voorkant van de gevel tot aan de voorkant van het kozijn, niet groter werd dan de oorspronkelijke 8 cm. Daartoe werden de puien met eenzelfde maat als de dikte van het isolatiepakket naar buiten verplaatst. Gevolg hiervan was wel dat deze op de buitenhoeken, waar twee puien naar buiten geschoven werden, aangepast moesten worden.

Stalen ramen

De stalen puien waren oorspronkelijk opgebouwd uit een raster van verticale T-stijlen en horizontale lekdorpelprofielen en naar behoefte ingevuld met geprefabriceerde te openen en vaste ramen. Over de gehele lengte van de gevel liepen de lijnen van de lekdorpelprofielen door, waardoor een sterk horizontaal gericht gevelbeeld ontstond. De ranke profielen maakten een zeer lichte pui mogelijk waardoor veel licht in de ruimte naar binnen kwam. De ramen waren in tegenstelling tot wat men dacht, van binnenuit beglaasd met enkel glas. Voor aanvang van de restauratie werd aangenomen dat de ramen van buitenaf beglaasd waren omdat dat de meest toegepaste werkwijze was. Tijdens het vooronderzoek voor de restauratie werd duidelijk dat Duiker vaak niet eerder begane paden betrad. Zo ook hier.

Hoewel de eerste tekeningen van de fabrikant van de stalen ramen een detaillering met buitenbeglazing lieten zien, bleek uit uitgebreid archief- en literatuuronderzoek dat dit niet zo uitgevoerd was. Bij nader inzien ook niet zo verwonderlijk.

In het zoute zeeklimaat heeft de stopverf waarmee de ruiten vastgezet worden veel te lijden. Door de stopverf aan de binnenkant aan te brengen is de kans op aantasting kleiner. Bijkomend voordeel is dat kapotte ruiten zonder ladder of steiger vervangen kunnen worden. In de garderobe is nog een geheel originele pui aanwezig. Deze is zelfs voorzien van een schildje van de fabrikant, de firma Koops.

Ondanks alle aandacht die aan de puien besteed is, kon verval ook bij deze puien niet uitblijven. De nabijheid van de zee en leegstand tijdens de Tweede Wereldoorlog zijn daar zeker debet aan. Begin jaren '70 trad er als gevolg van roestvorming veelvuldig glasschade op, zodat de puien in 1979 vervangen werden. Hierbij werden de oude montageprincipes overboord gezet. De puien werden als samengestelde delen aangeleverd, waarmee de verticale koppeling door middel van lekdorpelprofielen kwam te vervallen. In de breedte werden deze nog wel met

een T-stijl verbonden, maar de horizontale belijning was verdwenen. Bovendien waren er minder te openen delen, wat het binnenklimaat niet ten goede kwam en waren de aansluitingen met de omringende constructiedelen bijzonder grof en lelijk omdat er te veel stelruimte ontstond door te kiezen voor standaardmaten.

Vooraf door achterstallig onderhoud waren ook deze puien er nu slecht aan toe. Roest was op veel plaatsen aanwezig. Bij de restauratie zou eigenlijk het open, transparante karakter teruggebracht moeten worden, met de ranke profielen en montageprincipes van toen. Het bleek echter niet haalbaar en verdedigbaar dit voor de hele school te doen. Besloten werd de puien van de voorgevel te gebruiken voor de reparatie van de overige. In de voorgevel konden dan puien met de oorspronkelijke profilering geplaatst worden zodat het oude beeld weer terug kwam.

Vanuit het oogpunt van comfort en om tegemoet te komen aan de hedendaagse eisen met betrekking tot energiegebruik is besloten dubbel glas toe te passen. Daarvoor is veel vooronderzoek verricht wat resulteerde in het plaatsen van een aantal monsters. Deze werden beoordeeld op kleur, zicht van binnen naar buiten, en omgekeerd, op spiegeling en dikte. Uiteindelijk is ook de prijs in de overweging meegenomen en is er gekozen voor Saint-Roch Superplus Polyglass G Hr++.

De bestaande puien zijn gedemonteerd waarna op de allerslechtste plaatsen nieuwe stukken ingelast werden. Hiervoor werden de puien van de voorgevel gebruikt. Daarna werden ze gestraald en net als de nieuwe puien geschopend en gepoedercoat. Zo zijn ze voor vele jaren beschermd.

Ook de aansluitdetails zijn aangepast aan de eisen van deze tijd. Vroeger stelde men de kozijnen in houten latten en werden de kieren tussen pui en betonkolom afgedicht met pleisterwerk. Zo sloten ze strak aan op het skelet. Dit pleisterwerk is natuurlijk geen goede garantie voor waterdichtheid. Om ook nu weer de puien, net als vroeger, nauw te laten aansluiten op het skelet, moesten ze weer de oude afmetingen krijgen. Dit betekende wel dat er maar weinig stelruimte aan boven- en zijkanten overbleef. Ter plaatste van de puien werd de betonconstructie aan

De vereiste automatische branddeuren.

zowel de binnen- als de buitenkant bekleed met een strookje isolatiemateriaal wat afgepleisterd werd. De aansluiting van het pleisterwerk met het stalen kozijn moest daarna losgesneden en afgekit worden. Zo ontstond weer een voldoende waterdichte constructie en werd het kozijn weer in een kader van pleisterwerk geplaatst.

Ook de te restaureren bestaande puien moesten weer in een strak kader van pleisterwerk geplaatst worden. Daarmee kon de opeenstapeling van stellatten, deklatten en brede kitvoegen achterwege blijven. Daarom werd hier voor dezelfde werkwijze als bij de nieuwe puien gekozen.

Glazen bouwstenen

Naast de stalen ramen zorgden ook glazen bouwstenen voor lichttoetreding in het gebouw. In de trappenhuisen bezette Duiker grote vlakken en smalle stroken met glazen bouwstenen. Hij gebruikte hiervoor een massieve tegel van 20 x 20 x 4 cm met een ronde lens, type Nevada. Dit is dezelfde tegel als Bijvoet en Chareau toepasten bij hun 'Maison de verre' in Parijs. De tegels werden strak tussen de betonbalken geplaatst. Er werd toen onvoldoende rekening gehouden met het doorbuigen van de betonbalken. Resultaat was dat de tegels al snel beschadigden en zelfs braken. In 1955 werd besloten alle glazen bouwstenen te vervangen door stalen ramen met gefigureerd glas. Sommige stroken werden eenvoudig dichtgemetseld. De schitterende lichtval in de trappenhallen verdween toen.

Eén van de doelen van de restauratie was deze lichtval weer terug te brengen. Alleen met glazen bouwstenen met ronde lens was dit te realiseren. In het voortraject is een lange zoektocht naar dit type bouwsteen begonnen.

De stenen zijn al lang niet meer in de handel, zelfs niets wat er op lijkt.

De mallen die gebruikt worden bij het persen van de stenen zijn voor het laatst gebruikt voor de restauratie van het 'Maison de verre'. Ze zijn nu zo slecht dat ze niet meer te gebruiken zijn. De enige mogelijkheid die over bleef was het laten maken van een nieuwe mal. Ook dit bleek niet eenvoudig. Weinig fabrikanten waren bereid een zo kleine productie te maken. Degenen die daartoe wel bereid waren, vroegen extreem hoge bedragen. Uiteindelijk is in Tsjechië een fabrikant gevonden die de mal en de stenen van de juiste kleur glas tegen een redelijke prijs kon maken. Om de problemen van het verleden te voorkomen is besloten de stenen 10 mm kleiner te maken. Ook is de detaillering van de kwetsbare hoeken verbeterd. De kleinere maat maakte het mogelijk de stenen in een stalen frame te plaatsen waarmee de werking van het betonskelet opgevangen kon worden.

Nieuwe elementen

In de loop der tijd zijn er veel elementen toegevoegd die afbreuk deden aan het gebouw en de beleving daarvan. De grootste toevoeging was de aanbouw links-achter. Die sloot door zowel de grove detaillering als de andere maatvoering niet aan bij de school. Andere toevoegingen waren de bundels elektriciteitsleidingen en armaturen die ten behoeve van de installaties in de gangen en lokalen aanwezig waren. Er is voor gekozen al deze toevoegingen te verwijderen om zo de schone ruimten terug te krijgen. Nieuwe toevoegingen zoals de installaties en de brandveiligheidsvoorzieningen moeten ingepast worden zonder dat ze opvallen. Een goed voorbeeld hiervan zijn de branddeuren. Om het gebouw aan de moderne eisen van brandveiligheid te laten voldoen had om beide trappenhuisen een

Impressies van de gerestaureerde gevels.

afsluitbare wand gemaakt moeten worden. Op die manier zou een brand- en rookvrij trappenhuis ontstaan. Deze ingreep zou de binnenruimte te zeer aantasten; een alternatief was dus gewenst. Dat werd gevonden door de compartimentering in het gebouw anders op te lossen. De vereiste voorzieningen die daarna overbleven waren een extra vluchtrappenhuis en branddeuren in de gangen.

De extra trap kon zonder noemenswaardige problemen ondergebracht worden in de voormalige liftkoker, daar deze niet meer geschikt was voor een lift. De branddeuren zijn vlak in de wanden van de gangen opgenomen. In rusttoestand verstoren zij het beeld minimaal en bij brand sluiten ze automatisch. Zo kon aan de moderne eisen tegemoet gekomen worden zonder het gebouw aan te tasten. Bij het aanbrengen van nieuwe verlichting is ook getracht hiermee rekening te houden zonder de ruimten aan te tasten. Hier gaf het gebouw zelf de oplossing al aan: boven de gangen lopen verlaagde plafonds die gebruikt konden worden voor het verslepen van alle nodige leidingen. In de lokalen konden de oude leidingen hergebruikt worden voor de verlichting. Wandcontactdozen en aansluitingen voor datalijnen zijn opgenomen in de kabelgoten die als autonome lijnen langs de wand, van kolom naar kolom lopen. Voor de rest zijn de leidingen zoveel mogelijk in de wanden weggewerkt. Daarmee werd aangesloten op de zienswijze van de architect die helder witte, geïmmaterialiseerde ruimten nastreefde waarin de armaturen als zelfstandige losse elementen aanwezig waren.

Kleur en textuur

Bij de restauratie is veel aandacht besteed aan het herstel van diverse onderdelen (en aan het inpassen van nieuwe elementen). Een juiste afwerking hoort daar ook bij, want bij de gebouwen van het Nieuwe Bouwen vormen de kleuren en de texturen van de materialen één geheel met de architectuur. Goed onderzoek naar de originele materialen en kleuren is daarom een must. Het kleuronderzoek is uitgevoerd door POLMAN kleur en architectuur uit Amsterdam in samenwerking met het Instituut Collectie Nederland en verliep simultaan met het bouwhistorisch onderzoek. De verbondenheid tussen ruimte, materiaal en kleur bleek ook nu. De twee onderzoeken vulden elkaar aan en versterkten elkaar.

De onderzoeksresultaten zijn door de restauratiearchitect geïnterpreteerd en vertaald in een afwerkstaat ten behoeve van de restauratie. Uit oogpunt van het behoud en gebruik van het gebouw is gekozen voor moderne materialen en kleuren die de originele zo goed mogelijk benaderen. De twee onderzoeken vullen elkaar aan en versterken elkaar. Het kleurenpalet van de school bestond uit koele kleuren: aluminium, donkerblauw en zwart voor het exterieur en voor het interieur wit, lichtgrijs, donkerblauw, chroom en aluminium in combinatie met de warme kleuren bruin, okergeel en blankgelakt hout.

Vooraf de kleur van de gevels was een verrassing. Op de gepleisterde buitengevels werd aluminiumverf gevonden, wat aanvankelijk werd beschouwd als isolatielaag onder een grijze afwerklaag. Door laboratoriumonderzoek bleek de aluminiumverflaag schoongekrabbd en de grijze laag een moderne verf te zijn, omdat er een pigment in voorkwam dat pas na de Tweede Wereldoorlog werd toegepast (titaandioxide in de anataasmodificatie). Met deze gegevens werden offertes, rekeningen en bouwverslagen opnieuw bestudeerd. Inderdaad bleek de school oorspronkelijk met aluminiumverf afgewerkt.

Nu de restauratie voltooid is komen de kwaliteiten weer tot hun recht en kan men elke dag genieten van dit schitterende gebouw. Ook ruim 60 jaar na de bouw blijkt het nog goed te functioneren, ondanks het veranderde gebruik en dat is een compliment voor de architect. Verhalen over de tijdelijkheid van dit soort gebouwen kunnen daarmee de prullenbak in. Dit resultaat wijst ons nogmaals op onze morele plicht de gebouwen van het Nieuwe Bouwen te behouden.

Derde Ambachtsschool

In 1919 the association for 'the trade school at 's Gravenhage' awarded Van der Zwart, the municipal architect, the commission for a trade or technical school (Ambachtsschool) in Roerstraat, Scheveningen. His design, for a rather traditional building of brick on a symmetrical plan, was not carried out, for reasons which remain obscure.

In 1921 Bijvoet and Duiker were given the job of making a preliminary design. Despite distinct similarities of plan, their design was quite different. The main volume stood clear on the site, while the view from the street disclosed not a single volume but a collection of volumes with horizontal and vertical accents. The concrete construction was up to date, but hidden from sight by brick elevations. Problems ensued in acquiring the necessary land, so in the end this design too remained unexecuted.

In 1928 Duiker produced a plan to fit the new site in Zwaardstraat. The consequence of the financial crisis led to severe economies which forced the architect to turn the situation to advantage. The differences between the two projects show Duiker in the process of development. As an architect of the Nieuwe Bouwen he strove to choose the most economical solution and wanted his architecture as far as possible to be free of ponderous walls and materials. This 'dematerialization' served an ideological as well as an aesthetic purpose. Contrary to expectations, the building turned out to be clear and convenient and had a touch of sculptural feeling to its elements.

In 1993 the school left the building and there was a threat of demolition. To avert this, HTV architects moved their office into the building. In collaboration with the National Office for Historic Monuments (Rijksdienst voor Monumentenzorg) and the historic buildings section of the city council of The Hague, a plan for restoration and a financial package for the whole project was developed. Historical and technical research on the building was needed to ensure a restoration plan of high quality.

The point of departure for the restoration was the original condition of the building in which space was very important. This remained in force throughout the whole process as the key to all decisions. The building changed its use, and has become a collective venue for groups of creative professionals. Each classroom is designed as an independent office-unit with its own facilities. To ensure the building's survival for posterity, technical defects have been put right while its qualities and allure have been maintained.

One example is the concrete construction. The building was constructed of monolithic concrete, and large cracks had appeared in the structure and the facades. The poor concrete cover on the reinforcement also gave cause for concern. During the renovation, the elevations were overlaid with a thin layer of insulation, to reduce changes in temperature and provide a flexible base for the external plasterwork. To ensure that the relationship between the projection of the elevations and of the steel window frames remained the same, the window frames were positioned a little further forward after repair. As a consequence, two externally projecting mouldings at the outer angles had also to be adapted. The steel windows 'in situ' were not the original ones and were therefore replaced on the main facade with ones using the old detailing, to restore the horizontal lines of the original concept. For the sake of comfort and the need to respond to present-day requirements and regard for the use of energy, it was decided to adopt double-glazing. So as to interfere with the building's character as little as possible, the glass was checked for colour, transparency, reflectivity and thickness. To get back the original quality of interior light, the original glass bricks were restored to the elevations. The reinstatement of the original effects has been integral to the restoration, since in the Nieuwe Bouwen colour and material texture formed one with the whole architecture. Colour research indicated that the elevations were painted in an aluminium tone. The results of this research were assessed and translated by the job-architect and translated into modern materials.

Oeuvrecatalogus

Felix qui potuit rerum cognoscere causas

Kantoor Rijswijkse Bank en Rentekas Prins Hendrikplein

Villa Buitenrustweg

13 Herenhuizen Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat

21 Woningen Van Imhoffplein en omgeving

Villa Jacob Catslaan

Dubbele villa Stadhouderslaan

2 Woningen Eikstraat

Woonhuis Ieplaan

6 Woningen en 2 winkels Thomsonlaan

7 Woningen en 1 winkel Thomsonplein en Wilgstraat

126 Villa's Kijkduin

Plan Hofvijver

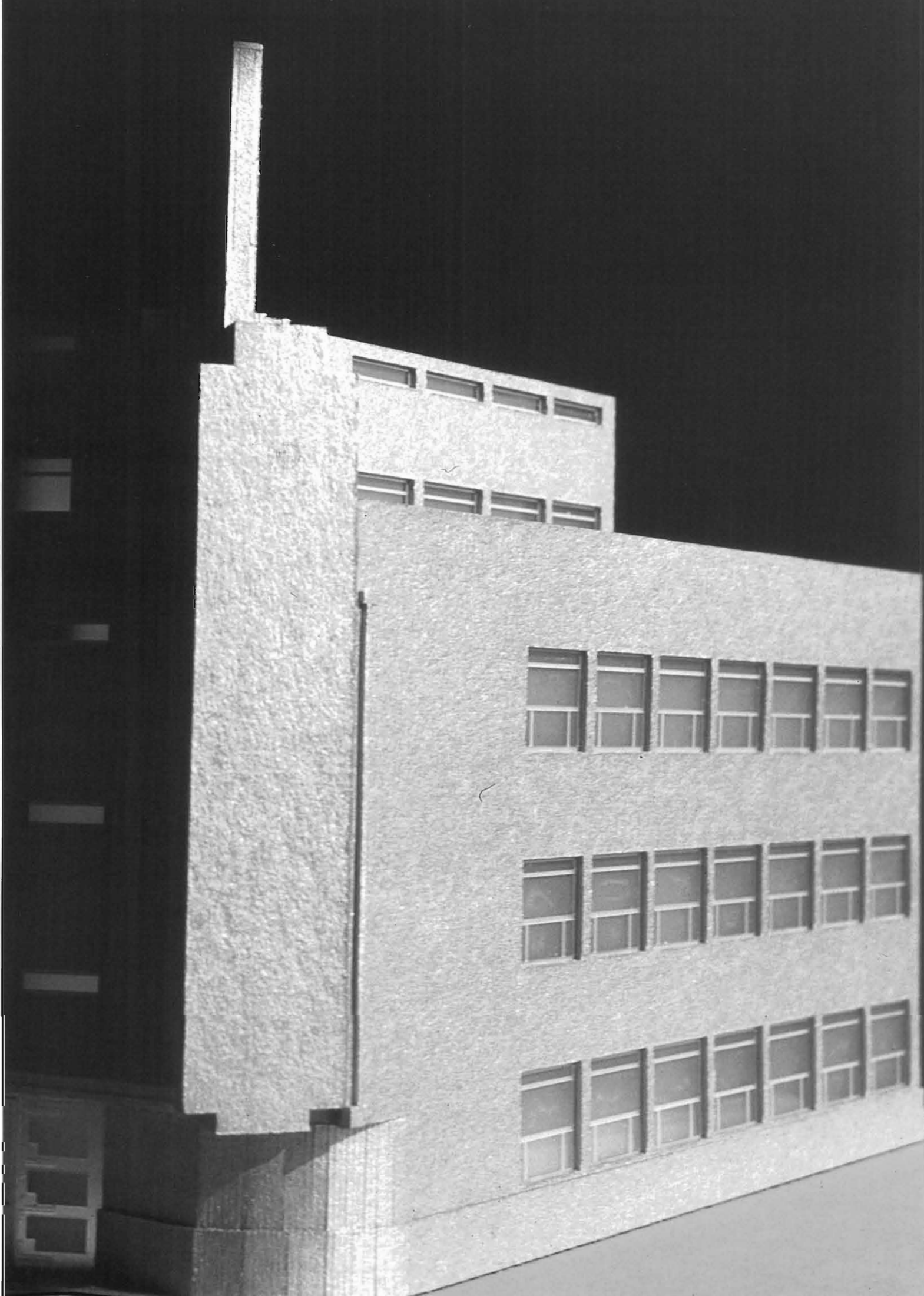
Nirwana Benoordenhoutseweg

Derde Ambachtsschool Zwaardstraat

14 Woningen Kijkduin

Cineac Buitenhof

Overige belangrijke uitgevoerde werken

Rijswijkse Bank en Rentekas Prins Hendrikplein 1918

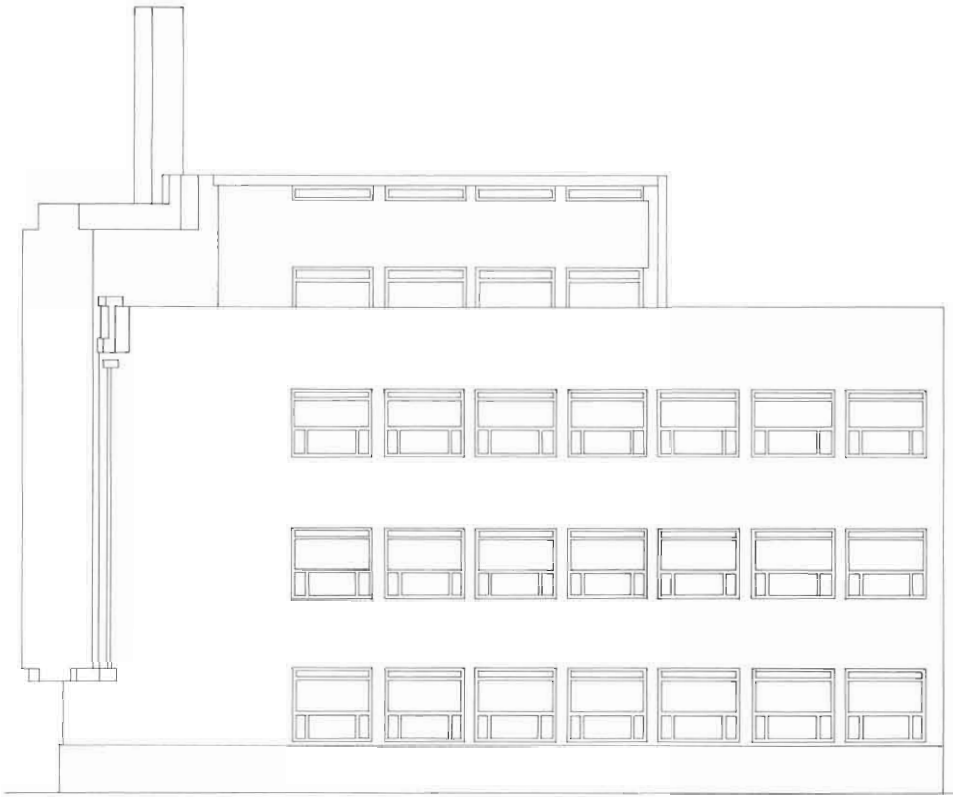
Acht jaar lang was de Rijswijkse Bank en Rentekas gehuisvest in drie voormalige herenhuizen aan het Prins Hendrikplein en de Zoutmanstraat. De bouwkundige structuur van de negentiende-eeuwse panden met een smalle zijbeuk en een brede hoofdbeuk belemmerde het efficiënt functioneren van een voor die tijd grootschalig bedrijf. Daarom besloot het bestuur in 1918 tot een ingrijpende verbouwing. Het programma voorzag in een centrale publiekshal met aan weerszijden loketfuncties, directievertrekken, kantoorruimte, een archief en een dienstwoning. Op de originele tekening uit oktober 1918 staat als architect behalve de naam van Bijvoet en Duiker ook Stoffels vermeld.

Alhoewel de plattegronden van het nooit uitgevoerde plan logisch en rationeel zijn opgezet, vertoont vooral de gevel aan het Prins Hendrikplein verwijzingen naar expressieve kenmerken in de architectuur van Frank Lloyd Wright.

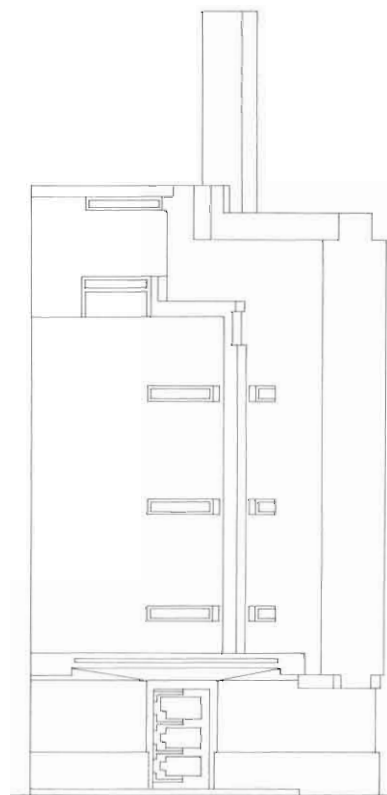
De voormalige parcellering van de gevel in individuele bouwbreedte van zeven meter blijft in de gevel aan de Zoutmanstraat waarneembaar, zij valt samen met een éénsteenspenant na telkens drie ramen. Het beeld van drie afzonderlijke panden keert echter niet terug. Er ontstaat één gebouw met een verticaal accent op de hoek en een trapsgewijze verlaging naar de belendingen. Pas in de draagconstructie treft men de oude perceelbreedte weer letterlijk aan. De gemetselde schijven in publiekshal en kantoren staan op de funderingen van de voormalige huizen.

Aan het Prins Hendrikplein, op de meest markante plek van het gebouw, net naast de verticale accenten, ligt de hoofdtoegang met een evenwichtig gedecoreerde deur. De erachter liggende vestibule geeft toegang tot een rijwielberging, de kantoorruimtes op de verdieping en via een draaideur tot de publiekshal. Omdat in die tijd andere eisen aan de toegankelijkheid van openbare gebouwen werden gesteld dan tegenwoordig, ervoer men een trapje van twee treden naar een verhoogde begane grond niet als obstakel. Dit middel tilt het interieur net iets boven de straat, waardoor een hogere borstvering ontstaat en de employés van de Rentekas niet te kijk zouden zitten.

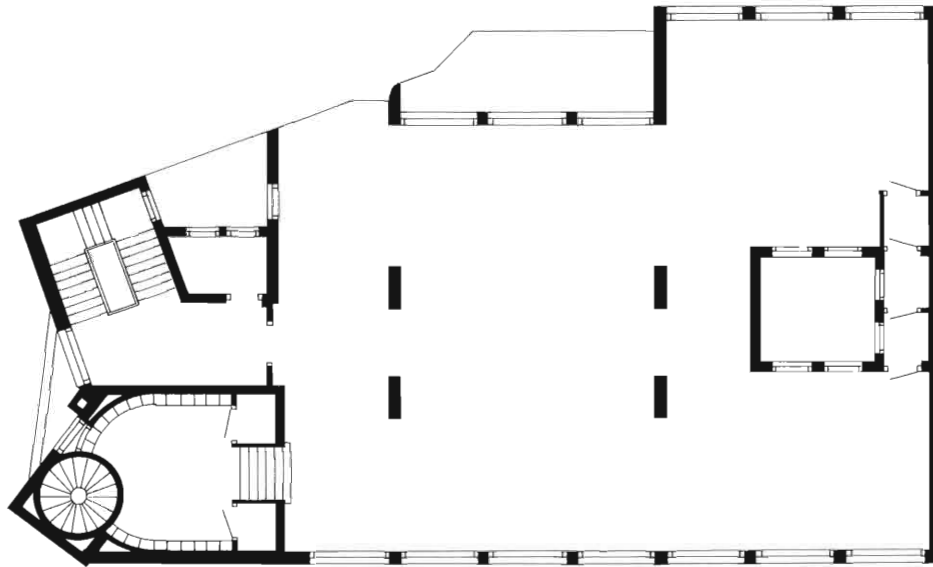
Ruimtelijk is er nog steeds sprake van een hoofd- en zijbeukenstructuur. De hoofdbeuk heeft nu echter de breedte van een geheel voormalig herenhuis en de nu aan weerszijden gelegen zijbeuken behouden hun oorspronkelijke dimensionering. In de bestaan-

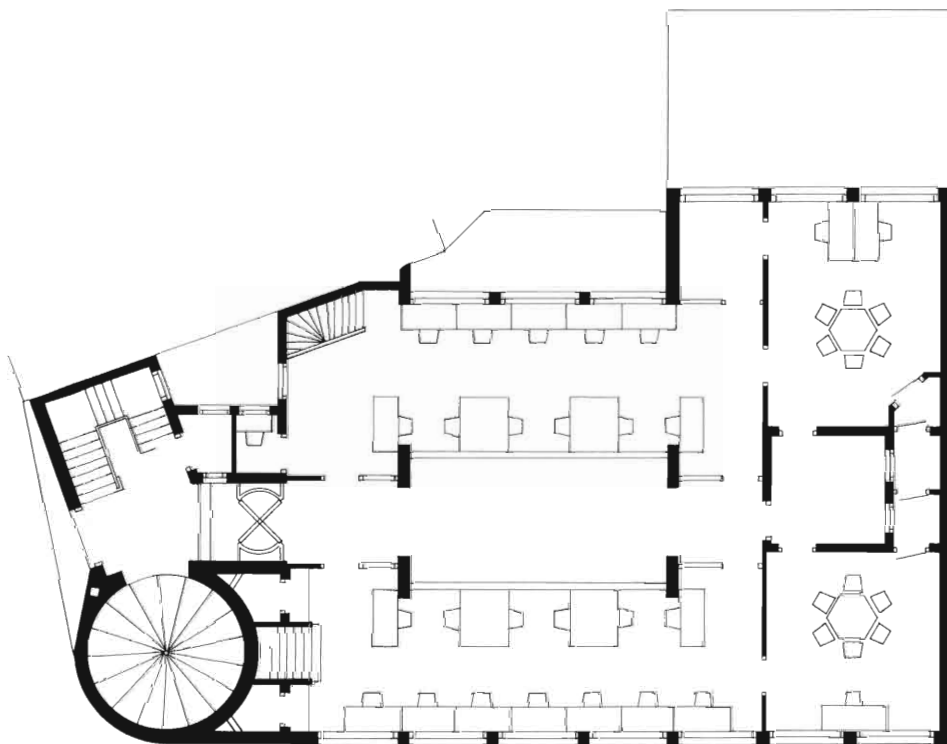
Gevel Zoutmanstraat

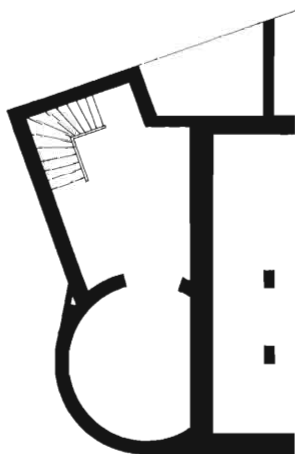
Gevel Prins Hendrikplein

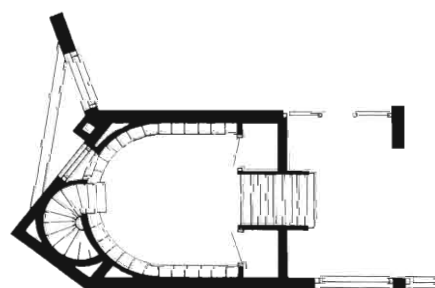
Eerste en tweede verdieping

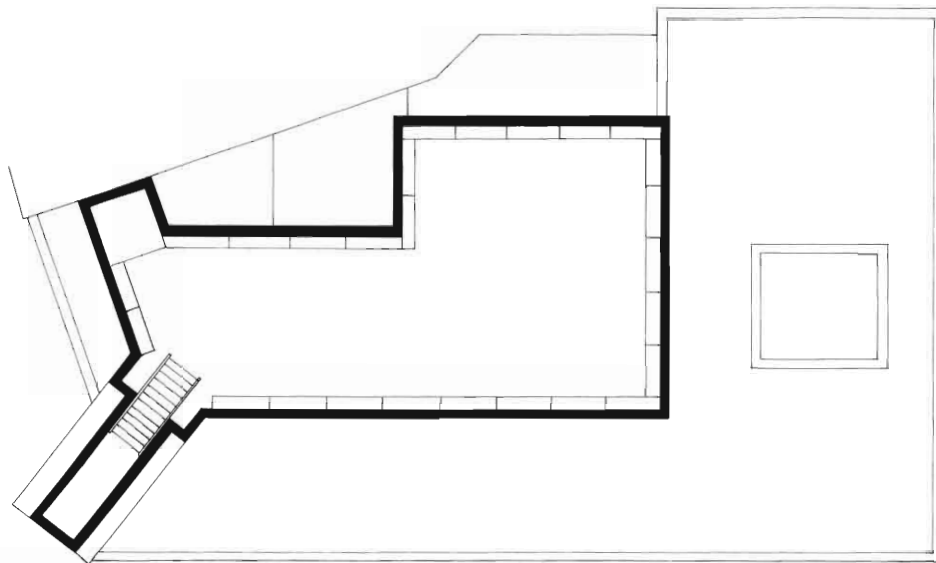
Begane grond

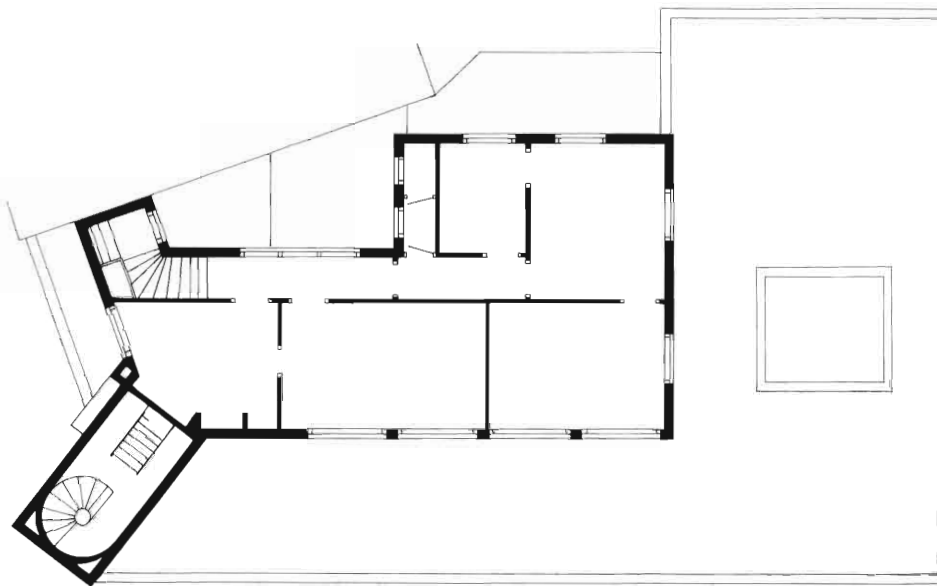
Kelder

Tussenverdieping

Vierde verdieping

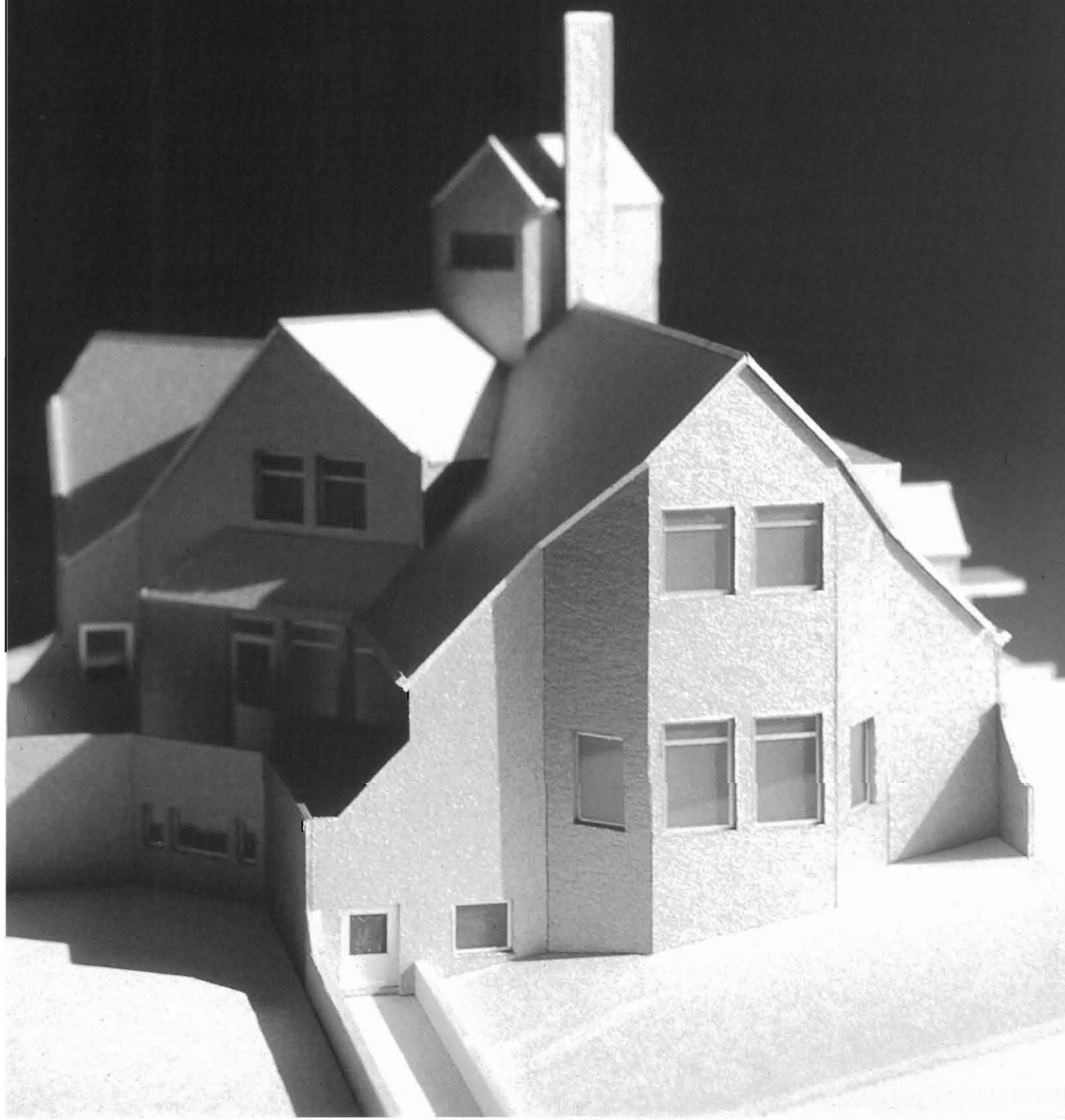
Derde verdieping

de herenhuizen lopen de langste zichtlijnen en ruimteassen haaks op de voorgevel. In het ontwerp van Bijvoet en Duiker daarentegen lopen ze evenwijdig eraan, al blijven de oorspronkelijke richtingen voelbaar en valt de hoofdorïentatie nu samen met de nieuwe grootste lengte van het blok.

Een zelfde ordeningsprincipe kenmerkt de gevels. Direct meetbaar is de voormalige kavelbreedte in de penanten per drie ramen. De strikte verticale assen van het negentiende-eeuwse beeld hebben echter plaats gemaakt voor een horizontale geleding die overeenstemt met het gelaagde gebruik van de erachter gelegen kantoorruimtes. In de raamindeling zelf komt het streven naar bevrijding van de traditionele T- of roedenindeling tot uitdrukking. Alhoewel nog steeds symmetrisch in opzet bestaat er een groot contrast in onderlinge verhoudingen. Mogelijk hebben experimenten van de De Stijl-groep met vlakverdelingen hun invloed uitgeoefend, maar zeker ook gebruiksaspecten van deze groep. Alhoewel in de tekening op schaal 1:100 geen onderscheid wordt gemaakt tussen beweegbare en vaste ramen mag men, met de kennis van het korte tijd later wél gerealiseerde werk, concluderen dat de onderverdeling voornamelijk voortkomt uit het verlangen naar optimale natuurlijke ventilatie.

Ondanks de zakelijke verschijningsvorm volgt de materialisering de toenmalige traditie: metselsteen voor de gevels en de draagconstructie, hout voor ramen, deuren, luifels en dakoverstekken. Het opgaand metselwerk wordt evenals de waterslagen onder de ramen niet met plaatmateriaal of tegels afgedekt, maar uitgevoerd als rollagen in baksteen, vlak in de gevel. Dit is ook te zien in de kort daarop volgende woningbouw. Over kleur laat het archiefmateriaal zich niet uit.

De dimensionering van wand, draag- en vloerconstructie komt uiterst optimistisch over en kan zeker niet door toegepaste mechanica worden gestaafd. Het streven naar minimaal materiaalgebruik valt uit de tekeningen duidelijk af te lezen, aan de expressieve mogelijkheden ervan kwamen de architecten destijds nog niet toe. Helaas bleef het project voor de Rijswijkse Bank en Rentekas onuitgevoerd, er werd niet eens een bouwvergunning aangevraagd.

Villa Buitenrustweg 1918

In 1652 liet de staatsman en dichter Jacob Cats een villa bouwen op de buitenplaats Sorghvliet. Drie jaar later begon langs de noordzijde van dit gebied de aanleg van de Scheveningseweg, ontworpen door Constantijn Huygens. Deze locatie halverwege Den Haag en Scheveningen werd zelfs door het Huis van Oranje als uiterst aantrekkelijk ervaren. In 1837 kocht de latere koning Willem II deze inmiddels met Houtrust en Segbroekpolder uitgebreide gronden. Koning Willems dochter Sophie verkocht ongeveer de helft van het 600 hectare grote domein in 1876 aan bouwmaatschappijen. Begin deze eeuw overwoog de Gemeente Den Haag meerdere malen het park te verwerven teneinde er een nieuw paleis en enkele villa's te bouwen. De Raad stak er echter steeds weer een stokje voor.

Berlage voorzag in zijn uitbreidingsplan van 1908 voor dit gebied al een invulling met enkele villa's in een riante landschappelijke entourage, maar pas twee jaar later bracht een verkaveling van de architecten Z. Hoek en J.T. Wouters realisatie van de bebouwing dichterbij. Tussen 1913 en 1915 zouden in Zorgvliet ruim 60 herenhuizen en villa's verrijzen. Aan de architectuur stelde het gemeentebestuur hoge esthetische eisen die weinig of geen ruimte lieten voor vernieuwing en experimenten. Men installeerde zowaar een speciale commissie die de architectonische en landschappelijke kwaliteiten moest bewaken. Een van haar leden was H. Evers, afstudeerprofessor en werkgever van Bernard Bijvoet en Jan Duiker.

Beiden hadden in 1918 al naam gemaakt met het winnende ontwerp van de prijsvraag voor de Rijksacademie te Amsterdam. In zijn verschijningsvorm herinnerde het sterk aan het werk van Frank Lloyd Wright. Qua concept en organisatie leek het echter veel meer de inleiding tot een rationele en zakelijke periode die met het aaneengesloten blok van negen woningen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan voor het eerst daadwerkelijk tot realisatie kwam.

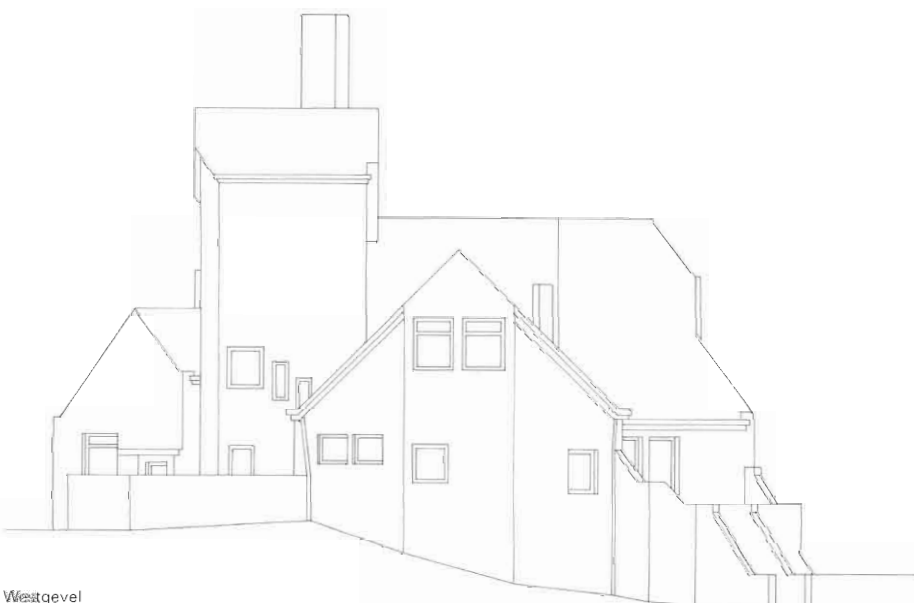
Precies in dezelfde tijd valt het ontwerp voor hun villa aan de Buitenrustweg in Zorgvliet. De precieze randvoorwaarden van de toetsingscommissie ten aanzien van materialen, goothoogte en dakhellingen zijn niet meer beschikbaar. Duidelijk is in elk geval dat zij hebben geleid tot sterk historiserende gebouwen die zich goed verdragen met het Vredespaleis in de directe nabijheid,

Noordoostgevel

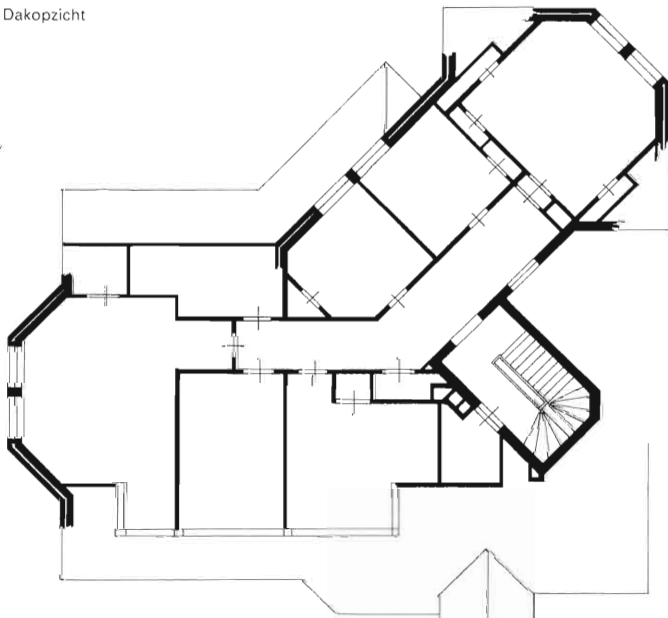
Noordwestgevel

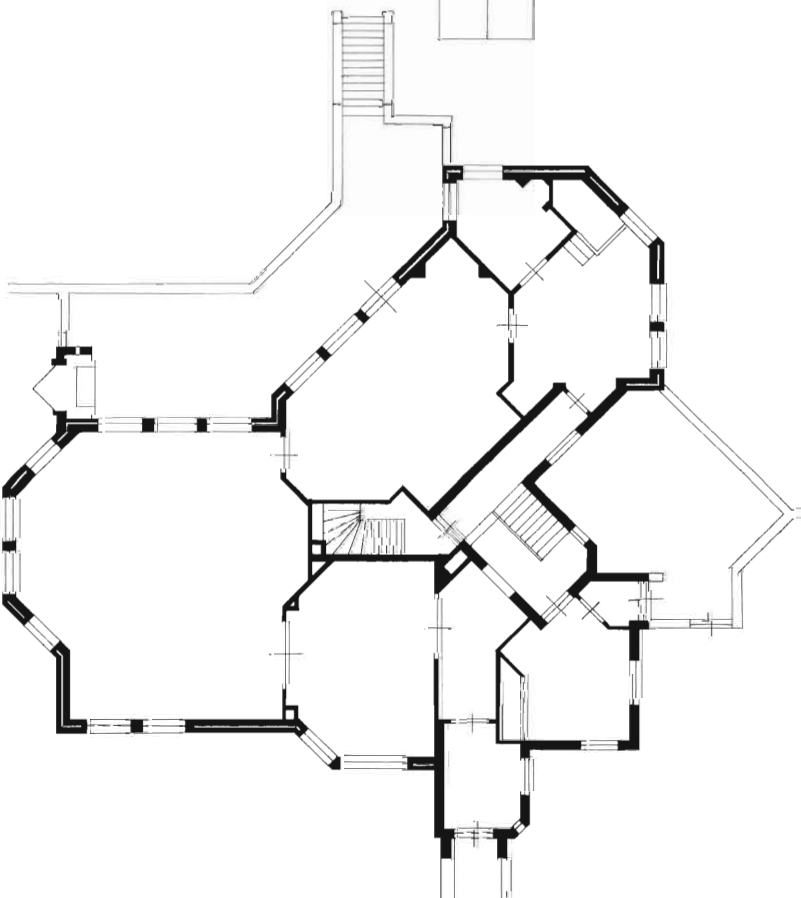
Westgevel

Dakopzicht

Eerste verdieping

een door de Fransman Coronnier ontworpen monumentaal neorenaissance complex. In de meeste villa's valt als gemeenschappelijke hoofdropzet te herkennen een hoofdvolume van twee bouwlagen met een vaak stijl oplopend schilddak. Hoekschoorstenen en dakkapellen ondersteunen de meestal streng symmetrische compositie. Nadrukkelijke risalieten, lisenen, forse dakoverstekken en rijk gedecoreerde kroonlijsten onderstrepen de classicistische monumentaliteit.

De architecten hebben sterke concessies gedaan aan de in hun overige werk uit die tijd getoonde rationele werkwijze. Desondanks haalt het ontwerp voor de Buitenrustweg in de verste verte niet de beoogde verwijzingen naar de historie. Eerder roept het onmiddellijk reminiscenties op aan Berlages Hubertuslot op de Hoge Veluwe. Toch zou de in opdracht van mr. J.A. LaBree ontworpen villa zich qua volume en contouren goed naast de wel gerealiseerde burens hebben gehandhaafd, ook al voldeed zij niet letterlijk aan de eerder genoemde architectonische kenmerken.

Nadat de expressionistische verschijningsvorm de beschouwer ten aanzien van de auteurs eerst op het verkeerde been zet, brengt analyse van situering, plattegronden en doorsneden hem vrij snel weer met beide benen op de grond. Zo er al sprake is van een hoofdblok, ligt dat niet evenwijdig aan of haaks op de weg, maar opent het zich dankzij een hoekverdraaiing van 45 graden naar de tuin en de zon. De woonkamer, zo groot als een gemiddeld schoollokaal, heeft ramen aan drie zijden en profiteert daardoor de hele dag van zonlichttoetreding. Tezamen met een gemetselde nis, voorzien van een prisma-achtige uitstulping en het dakoverstek van anderhalve meter, geeft de knik in het hoofdvolume aan het terras aangename ruimtelijke beschutting. Zoals ook in het latere werk volgt de overgang van binnen naar buiten niet abrupt maar geleidelijk in meerdere stappen en uiterst subtiel.

Een dominante schoorsteen naast het torenkamertje markeert niet alleen het scharnierpunt van de volumes en de positie van de entree. Deze plaatst bovendien een verticaal ordenend accent in de compositie van langgerekte horizontale tuinmuren, gefacetteerde gevelvlakken en dynamisch gegroepeerde dakschilden.

In hun materiaalkeuze bewandelen Bijvoet en Duiker, net als in hun andere werk van die tijd, ook hier nog traditionele paden. De gevels zouden worden opgetrokken in baksteen en de daken afgedekt met gebakken pannen. Voor deuren en kozijnen schreven

Zuidwestgevel

Zuidgevel

Zuidoostgevel

de architecten hout voor, evenals voor de vloer- en kapconstructie. Beton wilden zij alleen in de fundering en de kelder toepassen.

De ramen en deuren van de tegelijkertijd ontworpen negen herenhuizen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan doen in hun onderverdeling met niet-symmetrische rangschikking van draadelen invloeden van de De Stijl vermoeden. In deze villa aan de Buitenrustweg komen echter alleen maar vaste en schuiframen voor met een volstrekt traditionele indeling van onder- en bovenlicht.

Ondanks een, zeker in de ogen van een latere tijd, onmiskenbare kwaliteit werd het ontwerp helaas nooit uitgevoerd. Op de plaats ervan zag architect W.B. Liefland zijn veel minder vooruitstrevende en daardoor gemakkelijker aanvaarde villa verrijzen. Een villa die tegenwoordig, evenals de meeste andere oorspronkelijk voor bewoning bedoelde buitenhuizen, dienst doet als ambassade. Overigens kregen de architecten in 1920 een herkansing om een villa in Zorgvliet te bouwen. Dezelfde opdrachtgever, mr. LaBree, kocht vrijwel om de hoek in de Jacob Catslaan een ander terrein en deed voor het ontwerp opnieuw een beroep op Bijvoet en Duiker.

13 herenhuizen Johan van Oldenbarneveltlaan en Doornstraat 1919-1921

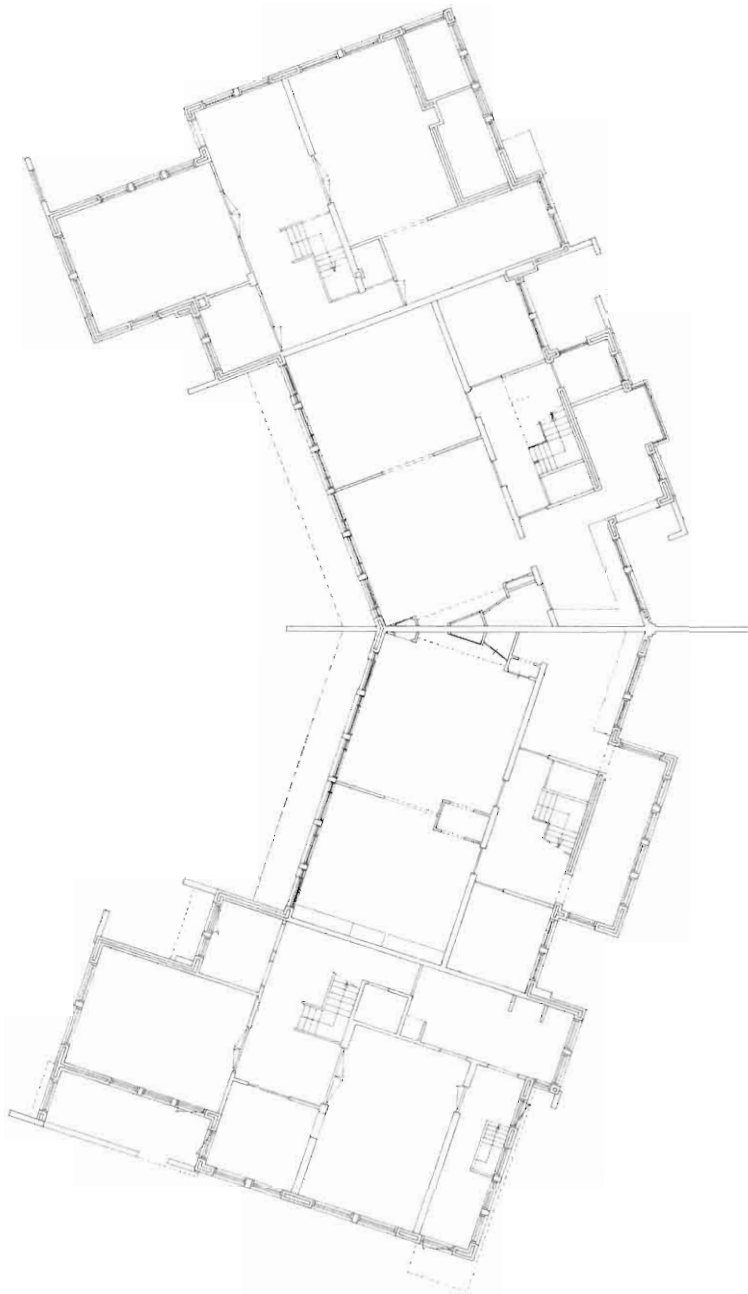
In 1920 worden negen aaneengesloten herenhuizen aan de zuidzijde van de Johan van Oldenbarneveltlaan gebouwd, één jaar later aan de overkant nog eens vier. Stedenbouwkundig wijken zij sterk af van het in die tijd meestal toegepaste symmetrische ruimtetype. Het lange blok volgt op enige afstand de rooilijn, het korte wijkt juist aanzienlijk ervan terug, waardoor in beide gevallen ruime, op de zon gelegen tuinen ontstaan.

Het rijtje van negen woningen kent een ononderbroken silhouet met een lichte, gefacetteerde kromming. Deze duidelijke boog bepaalt de schaal van het ensemble, de vooruitgeschoven ingangshalletjes met de uitnodigende luifels die van de individuele woningen. Dit samenspel van het continuüm aan de ene zijde, staat in subtiel contrast met de meer informele, verfijnde plasticiteit van het zich openende blokje aan de overzijde.

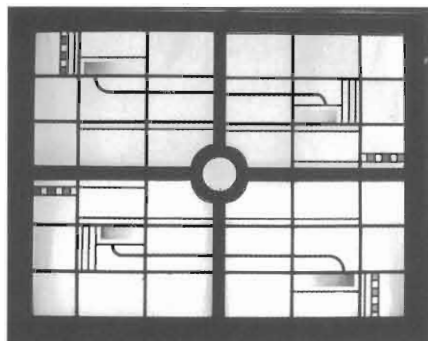
In beide ensembles valt de geleidelijke overgang van de straat naar het interieur op. De houten hekken zijn horizontaal geled en volgen de richting van de voetpaden. Daar waar men het erf betreedt, verandert de richting. De poortjes zijn uitgevoerd in verticale houten delen en introduceren de woningontsluiting. Het binnengaan wordt een bijna feestelijke handeling. Halverwege het toegangspad tilt een stoepje bewoner en bezoeker één trede boven het straatniveau, aan één zijde begeleid door een laag muurtje, aan de andere door een open hek. Vervolgens treedt men onder de luifel tussen twee gemetselde kolommen. Maar dan is men er nog niet. Twee tien centimeter brede spleten gunnen nog even een blik terug naar buiten. Dan komt de voordeur en is men binnen.

Opnieuw geven twee glasstroken en een raam boven de luifel als een moment van retardatie opnieuw contact met voortuin en straat. Onmiddellijk ontwaart men een andere relatie met buiten. Twee in een ruimtelijke sequentie geplaatste glazen deuren gunnen een blik in de zonnige achtertuin. Een boven de centrale hal geplaatst daklicht biedt uitzicht op de hemel.

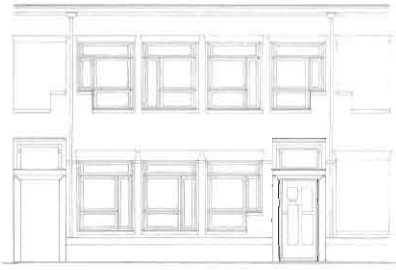
Niet alleen licht vormt de architectuur van Bijvoet en Duiker, ook lucht. Aan de voor-gevel bepalen vier ramen afmeting en vorm van de vensters. Architectuur- en kunst-historici leggen door de compositie ervan verbanden met de De Stijl. Op zich komt dat geloofwaardig over. Wat de bewoners in de

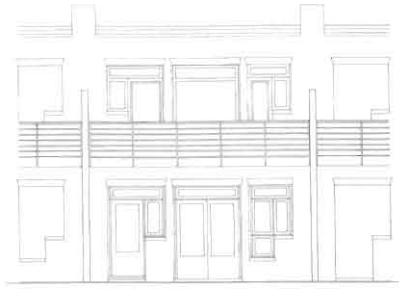
Plattegronden van de vier woningen aan de noordzijde.

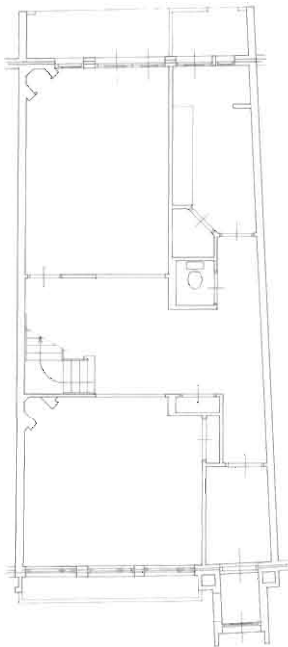
Glas in lood van een lantaarn.

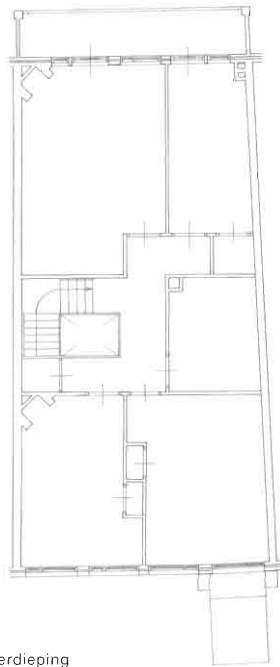
Voorgevel

Achtergevel

Begane grond

Eerste verdieping

praktijk echter zelf ontdekken is een optimale natuurlijke ventilatie van de woningen. De onderlinge verdeling van een bijna vierkant raam, een breed liggend bovenlicht, een smal verticaal zijraam en een klein klepraam zorgt er bij elke windrichting en -sterkte voor, dat er altijd tenminste één bewegend deel open kan. Het streven naar gezonde huizen moge blijken uit het feit dat van de vertrekken op de eerste verdieping er twee of soms drie en bij de hoekwoningen zelfs alle vier toegang hebben tot een balkon.

In de plattegronden valt een on-Nederlandse organisatie op. Echte verkeersruimte treft men niet aan. Door hun riante afmeting en poëtische verlichting creëren de centrale hallen met hun bordestrappen voor elk huis een ruimtelijk middelpunt.

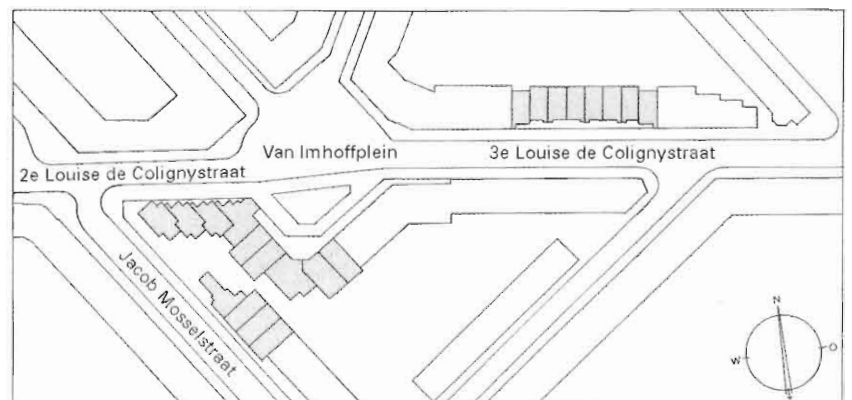
In materiaal en kleur volgen de woningen eerder de traditie van de tijd. Voor het metselwerk pasten de architecten een uitermate sobere baksteen in rijnformaat toe, bij het lange blok in kruisverband en bij het korte in halfsteensverband, zonder enig ornament. Waterslagen onder de ramen zijn evenals de muurafdekkingen uitgevoerd als nagenoeg horizontale rollagen van gesinterde steen, zonder overstek vlak in de gevel. Tegenover deze consequente vlakheid staat het boeiende reliëf van het houtwerk van deuren, ramen, kozijnen, balkon- en tuinhekken alsmede pergola's. Primaire kleuren, zoals door de architecten van de De Stijl beweging bij voorkeur werden toegepast, zijn in dit project bij destructief onderzoek niet aangetroffen. Wel laten grijstinten van contemporaine zwartwitfoto's de conclusie toe, dat zuiver wit in het houtwerk niet voorkomt. Op de kozijnen en de randen van de boeiborden kwam onder later aangebrachte verflagen olijfgroen tevoorschijn, op de tuin- en balkondeuren en op de schrootjes van de luifels okergeel. Deze ontdekking wordt enigszins gestaafd door een ingekleurde tekening van de architecten, die voor genoemde elementen een zelfde notatie tonen.

Sinds 1997 geniet het hele project bescherming als geregistreerd Rijksmonument. Inmiddels zijn enkele huizen door Rainer Bullhorst gerestaureerd en gedeeltelijk gereconstrueerd.

Voorgevel en tuinhek op nummer 108 na reconstructie.

Woningen aan het Van Imhoffplein.

Situatie, schaal 1:2500.

21 Woningen Van Imhoffplein en omgeving 1920-1923

Op 29 juni 1920 diende Joh. van der Houwen voor 13 herenhuizen een verzoek tot bouwvergunning in bij de Gemeente Den Haag. Deze woningen werden nog geen jaar later opgeleverd. Weer een jaar later zou de bouw van nog eens acht herenhuizen op steenworp afstand aan de overkant beginnen.

Opvallend in dit project van 21 woningen is de verkaveling binnen het strenge regiem van continue rooilijnen. De vier woningen aan de Jacob Mosselstraat liggen gunstig ten opzichte van de zon, evenals de vijf in de oksel van het Van Imhoffplein. Zij hebben dan ook een orthogonale opzet zonder al te veel plasticiteit. De huizen aan de 2de en 3de Louise de Colignystraat kennen een noord-zuid oriëntatie, waardoor één der gevels permanent in de schaduw ligt.

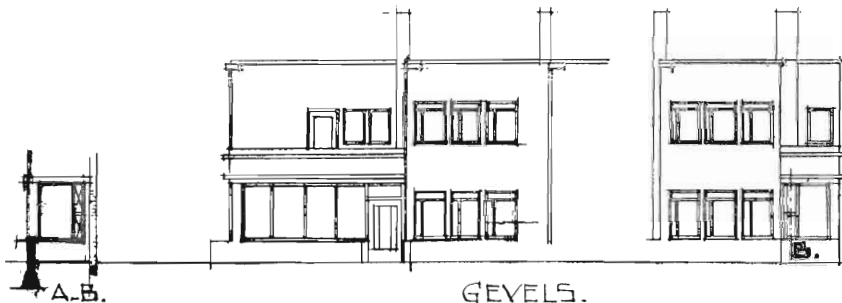
Stedenbouw

Van het blokje 3de Louise de Colignystraat 130-144 volgen alleen het begin- en eindvolume voor ruim anderhalve meter de rooilijn. Hierin liggen de entreeportalen, niet rechtstreeks vanaf het trottoir toegankelijk, maar vanaf het eigen erf. Een rechthoekige verspringsing van weer anderhalve meter naar achteren levert een piepklein tuintje op van slechts zes vierkante meter, maar wel pal op het zuiden. Nog vóór de belendingen met de burens volgt opnieuw een verspringsing, nu met een afgeschuinde hoek van 135 graden. Dit geeft aan de overige zes huizen een buitenruimte van elk dertien vierkante meter, wel aan de straatzijde, maar volledig op de zon. Bij de vier panden aan de 2de Louise de Colignystraat kennen de tuinen een gunstige oriëntatie, maar liggen de straatgevels pal op het noorden, althans de denkbeeldige rooilijn. Denkbeeldig, want in werkelijkheid werd zij door Bijvoet en Duiker verlaten. Door het geveldeel van de hoofdbeuk 40 graden te verdraaien, krijgen de woonkamer en de erboven gelegen slaapvertrekken in de zomer twee uur extra zon. Ter plaatse van de ingangshal ontstaat een klein voorgebied. Zodoende gebeurt de overgang van buiten naar binnen en andersom niet abrupt maar verloopt geleidelijk.

Bij deze vier huizen liggen de bouwmuren niet op één rechte lijn, zoals bij gebruikelijke verkavelingen, maar vertonen een bajonetachtige sprong. Ook deze bijzonderheid vloeit voort uit behoefte aan licht en lucht. In de kamers aan de achterzijde ontstaat een erker met lichttoetreding van twee kanten en extra zon in de ochtend. Een opmerkelijk staaltje

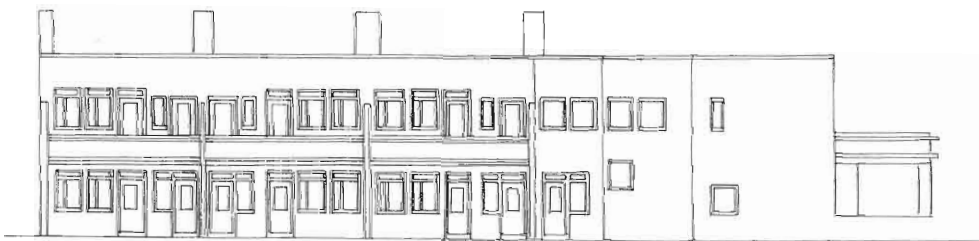
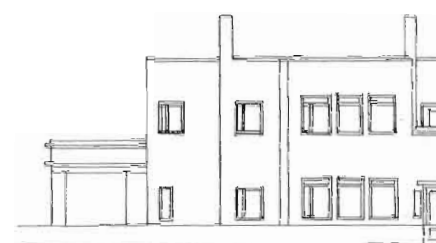
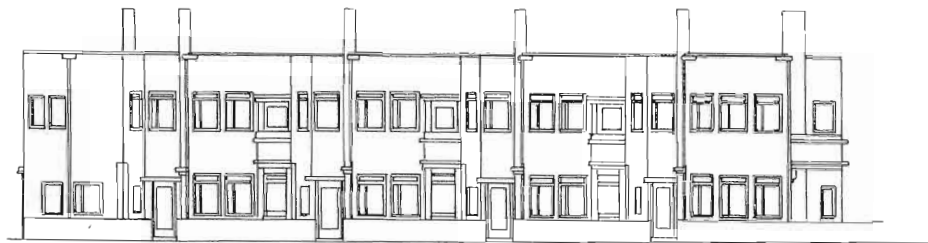
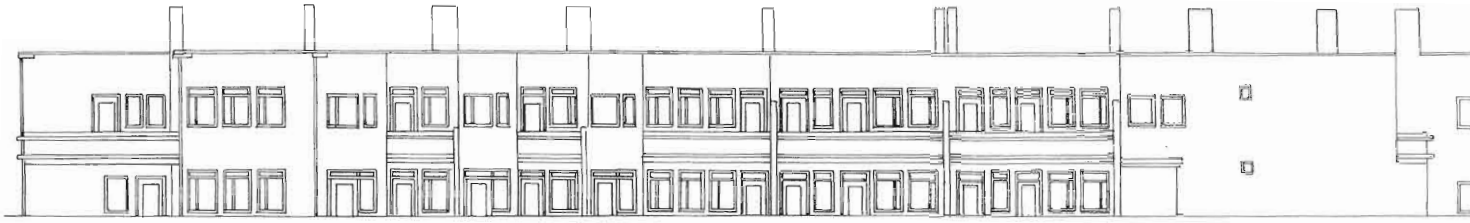
Huis op de hoek van de 2e Louise de Colignystraat en de Jacob Mosselstraat.

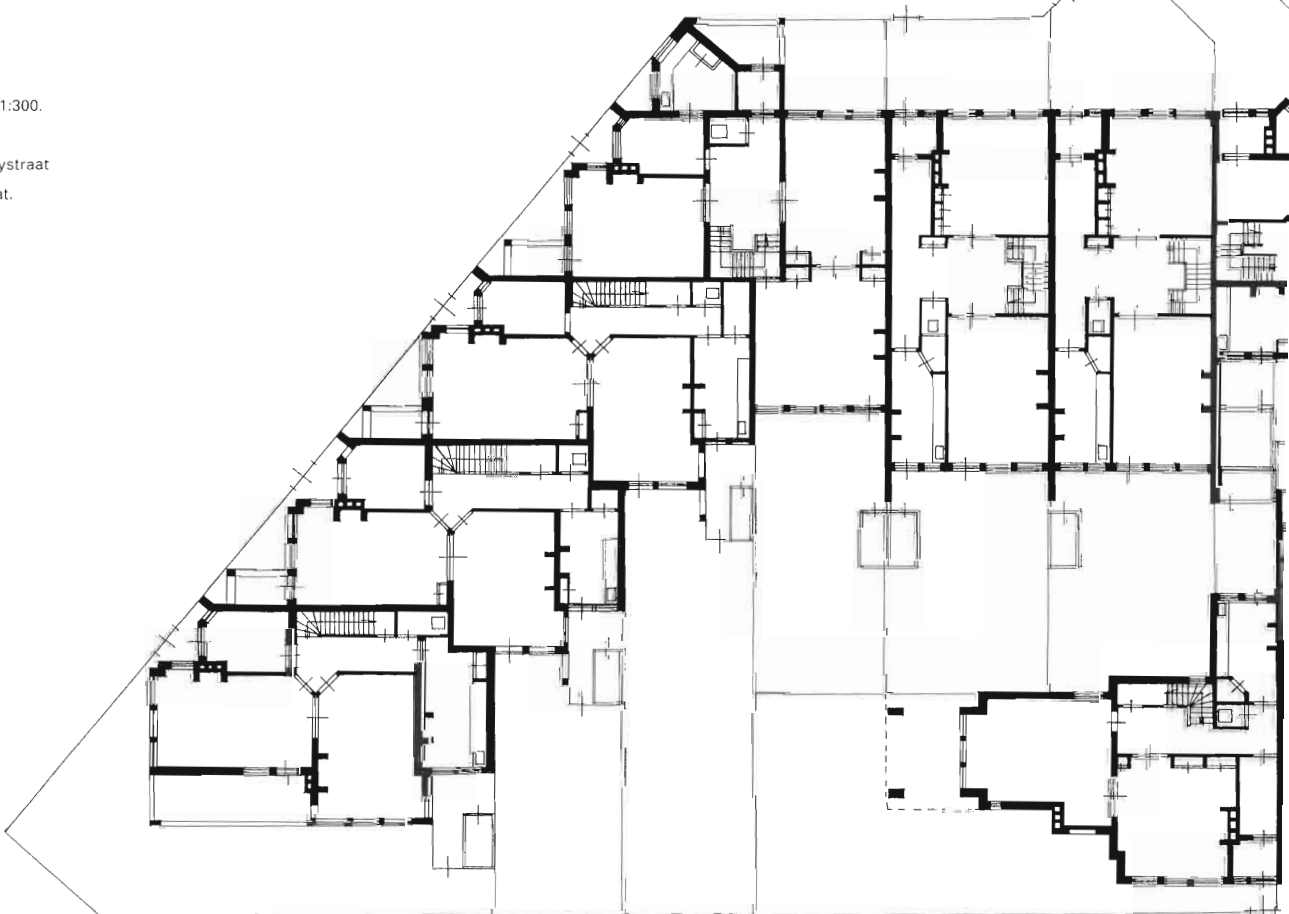
Voor het huis op de hoek van de Jacob Mosselstraat werd door Bijvoet en Duiker zelf vergunning aangevraagd voor het dichtzetten van het overdekte terras. De uiteindelijke uitvoering wijkt af van het ontwerp.

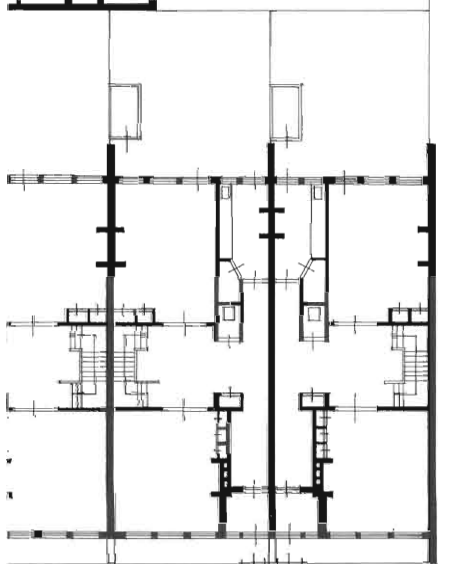
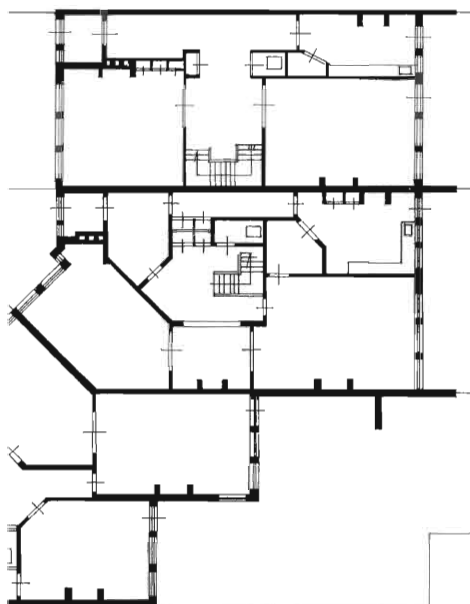
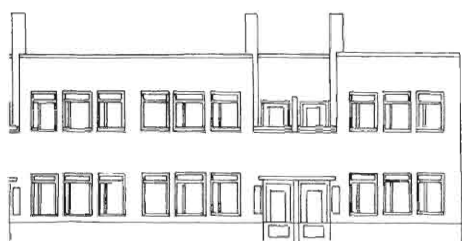
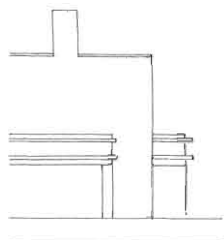
De overgang van straat naar tuin.

13 woningen: schaal 1:300.
Van Imhoffplein,
2de Louise de Colignystraat
en Jacob Mosselstraat.

van componeren met licht en uitzicht: alhoewel hier in feite typologisch sprake is van rijtjeshuizen, zorgen raam- en deuropeningen voor contact met de omgeving naar alle vier windstreken. Enkele huizen aan het Van Imhoffplein beschikken over drie tuintjes.

Architectuur

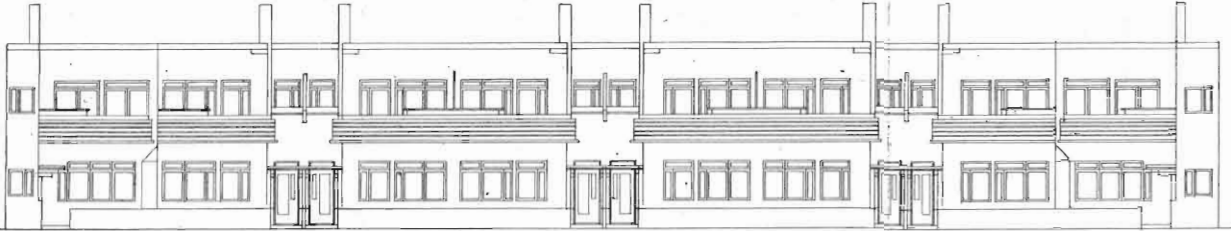
In materiaalgebruik en detaillering doen de eerste dertien huizen sterk denken aan het project Johan van Oldenbarneveltlaan. Bij de indeling van de grote vensters ontbreekt het onderste kalf, waardoor slechts drie vensters kunnen worden geopend. Als verdere afwijking valt op een horizontale onderverdeling van het smalle raam naast de voordeur en twee smalle stoepnamen op de verdieping. Metselverbanden en details zijn nagenoeg identiek, evenals muur- en schoorsteenafdekkingen en waterslagen, overigens alle met dezelfde vochtproblemen als gevolg. Naar de kleuren van het schilderwerk moet nog verantwoord onderzoek worden gedaan. In één van de panden komen op het pleisterwerk groentinten voor, verwant aan de kleur van de nog aanwezige originele facettegels in de hal. Ook de opbouw van deze betegeling keert in alle woningen consequent terug: boven liggend gezette, rechthoekige tegels zorgt één rij in contrasterende kleur voor een eerste accent, daarop volgt nog één rij in de grondtoon met als afsluiting een smalle strip weer in de accentkleur. Terwijl de granitvloeren in entree, hal en keuken overal eenzelfde, terughoudend neutrale uitstraling kennen, varieert het genoemde tegelwerk van wit, via weinig verzadigde kleuren tot diepgroen en -blauw naar zwart voor de accenten.

Erfscheidings, tuinmuren, balkonhekken en pergola's komen in grote lijnen overeen met die uit de Johan van Oldenbarneveltlaan. In geen enkel pand zijn de houten elementen in originele staat aangetroffen. Voor de oorspronkelijk overdekte veranda van de 2de Louise de Colignystraat 81 hebben de architecten in 1925 een verbouwingsvoorstel gedaan tot het dichten van de serre. Wat vaak als zelfwerkzaamheid van bewoners werd aangeduid, met als gevolg aantasting van de architectuur, blijkt geen illegale inbreuk op het auteursrecht maar een geautoriseerde metamorfose, niet alleen in dit geval maar ook bij enkele panden in Meer en Bos.

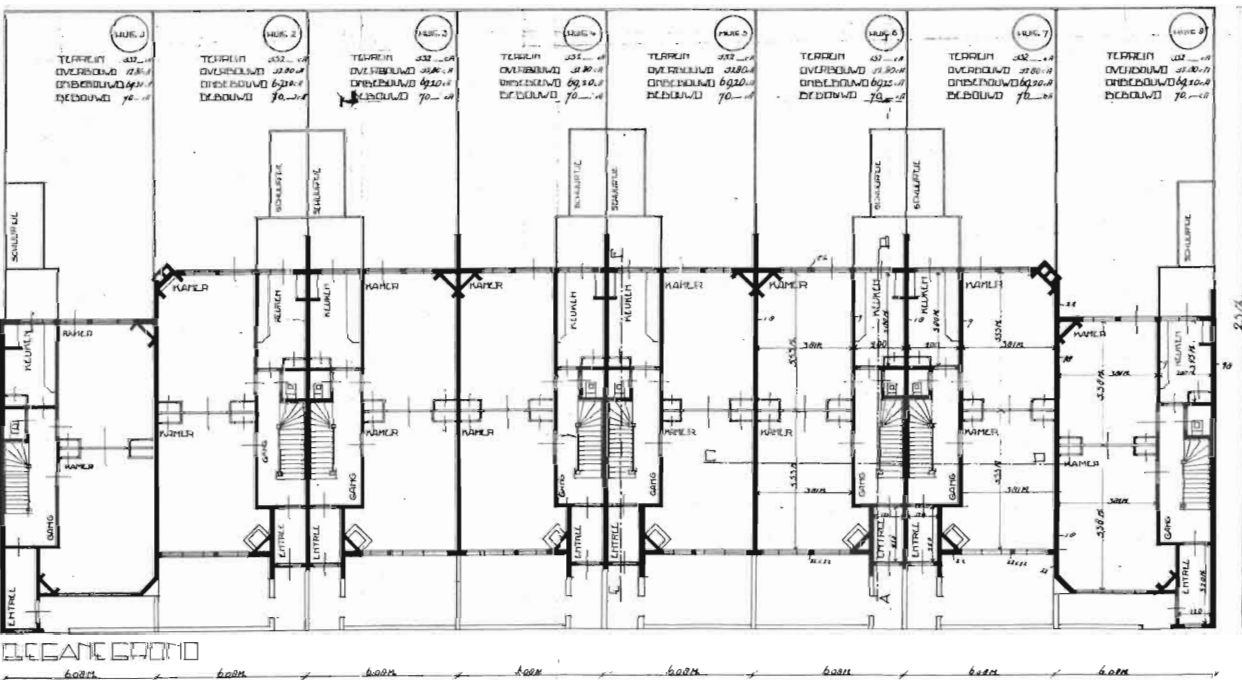
Uit dit laatste project zij enkele detailoplossingen in het blokje van acht woningen aan de 3de Louise de Colignystraat 130-144 geslopen. De sprong tussen de huizen 130 en 132 enerzijds en 142 en 144 anderzijds

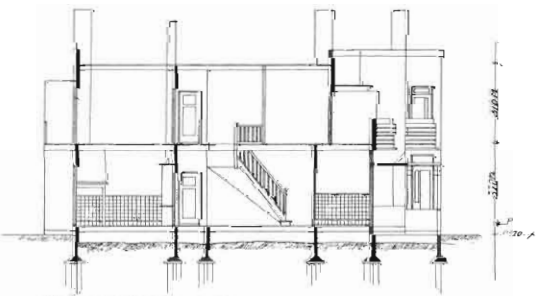
ACHTERGEVEL

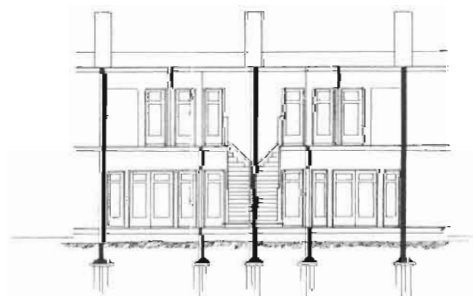
VOORGEVEL

ELEGANCE GROND

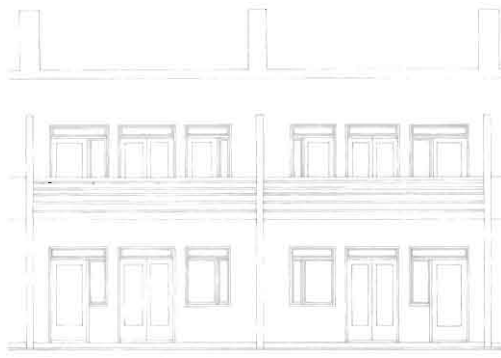
DOORSNED E A-B

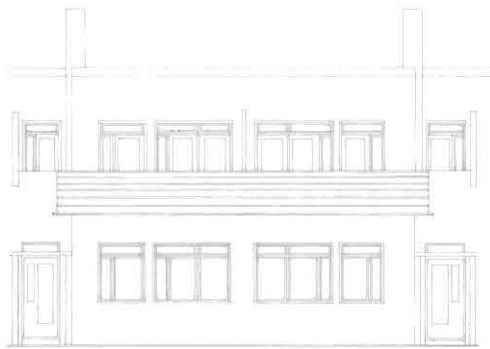
DOORSNED E C-D

Ontwerptekeningen van 8 herenhuizen aan de 3de Louise de Colignystraat, 1922.
 schaal 1:300.

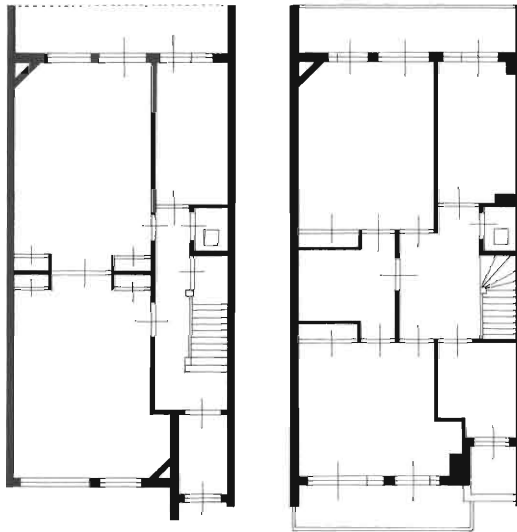
Achtergevels

Voorgevels

Begane grond en verdieping

De 3de Louise de Colignystraat

verloopt tot raamhoogte overhoeks en is daarboven rechthoekig. Hetzelfde verloop vindt men in enkele tegelijkertijd uitgevoerde huizen in Kijkduin. Omdat de bouwblokken minder diep zijn dan die van de eerste fase (ongeveer 11 meter in plaats van 14) was er geen ruimte voor een riante trap tussen vóór- en achterkamer, maar slechts voor een steektrap in de smalle ingangsbeuk. Daardoor doen deze huizen conventioneeler aan dan het overige oeuvre uit deze periode. Ook ontbreken de kamerbrede aftimmering en de trapleuningen. Het geornamenteerde spijlenhek met handrail in 'eikenkleur' mag zelfs een discrepantie heten.

Van het gehele project verkeren slechts enkele woningen in redelijk originele staat; bij de overige zijn vaak ingrijpende wijzigingen aangebracht, soms zelfs (herstelbare) verminkingen. Eén woning in de Jacob Mosselstraat werd tijdens de oorlog door een verdwaald projectiel vernietigd en niet weer opgebouwd. In de plaats daarvan verzezen garageboxen, waarvan de architectuur niet is geïnspireerd door de bestaande.

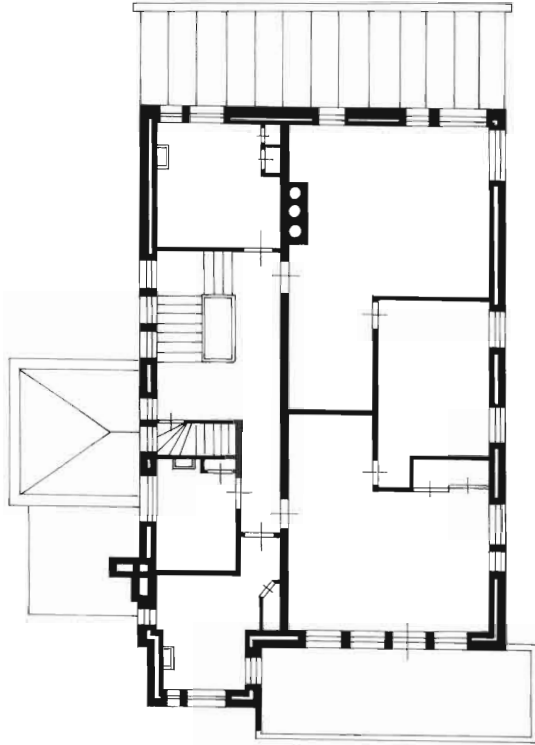

Villa Jacob Catslaan 1920

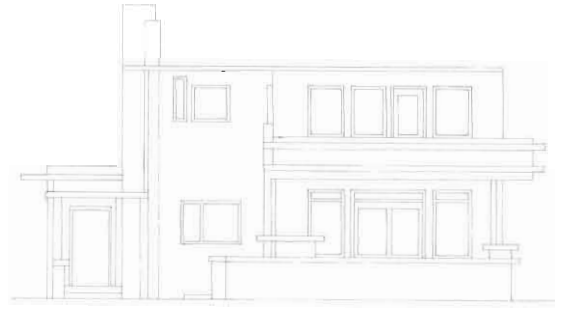
Zoals hiervoor is omschreven ging de bouw van de villa aan de Buitenrustweg niet door. De opdrachtgever mr. J.A. LaBree kon om de hoek op de Jacob Catslaan een ander terrein verwerven. Ook voor zijn tweede poging om een buitenhuis in het park Zorgvliet te verwerven gaf hij de ontwerptaken aan Bijvoet en Duiker. Met de ter plaatse geldende randvoorwaarden waren zij na hun eerdere vingeroefening goed bekend. Op 26 mei 1920 werd een aanvraag voor de bouwvergunning ingediend.

In hun toelichting schreven de architecten: 'Het gebouw wordt op getrokken in muisleurige baksteen (waalvorm), zo ook de verschillende terrasmuurtjes, en voorzien van stalen raamkozijnen en ramen. De daken worden met rode Hollandsche pannen gedekt, de zijwanden van de dakvensters met rode leipannen bekleed. Het balkon aan de straatzijde wordt voornamelijk in hout geconstrueerd. Balcon en terrasmuren van bloembakken voorzien. Het hek tot afscheiding van de Jacob Catslaan is bedoeld als een houten hek op stenen voetmuurtje. Het schilderwerk zal in kleuren harmoniërend met de kleuren van de te gebruiken materialen worden uitgevoerd.'

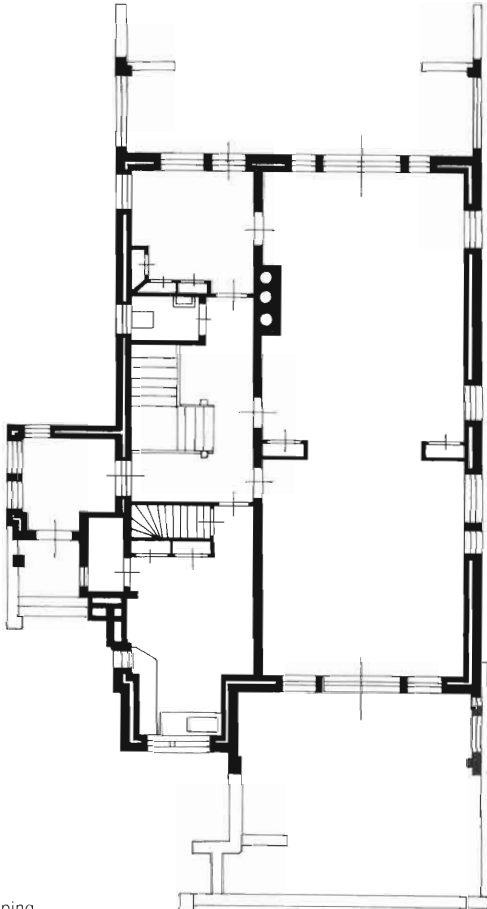
De oorspronkelijke situatie vlak na de oplevering, foto uit 1923, L'Architecture Vivante.

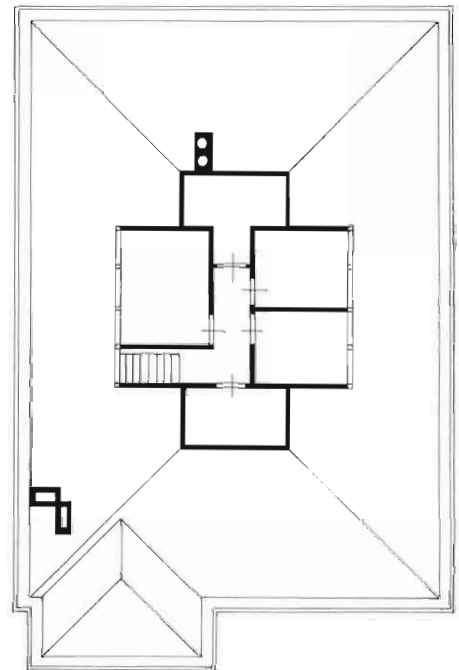
Begane grond

Voorgevel Jacob Catslaan zonder kap

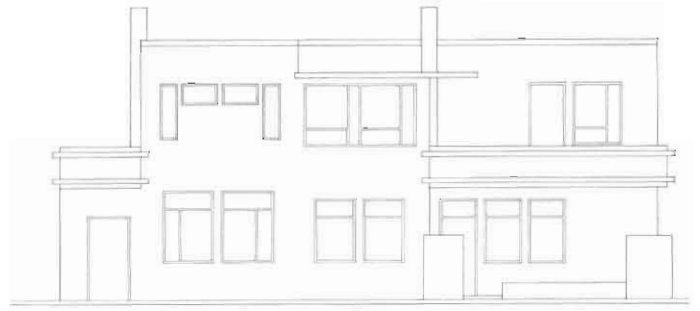
Eerste verdieping

Dakopzicht

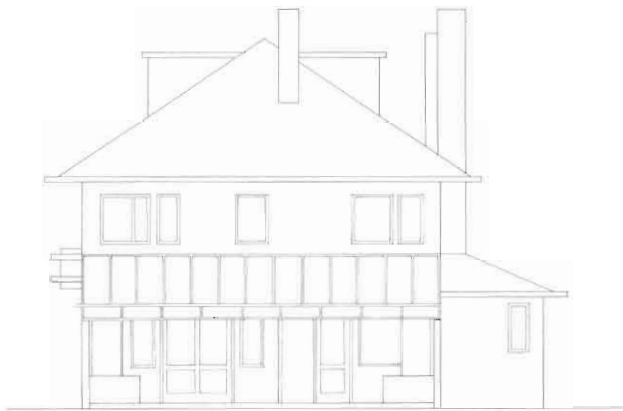
Voorgevel

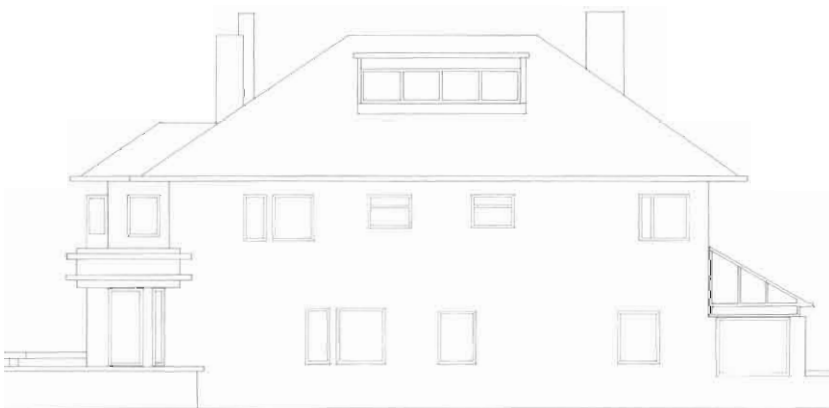
Eindgevel korte blok Johan van Oldenbarneveltlaan

Linker zijgevel

Achtergevel

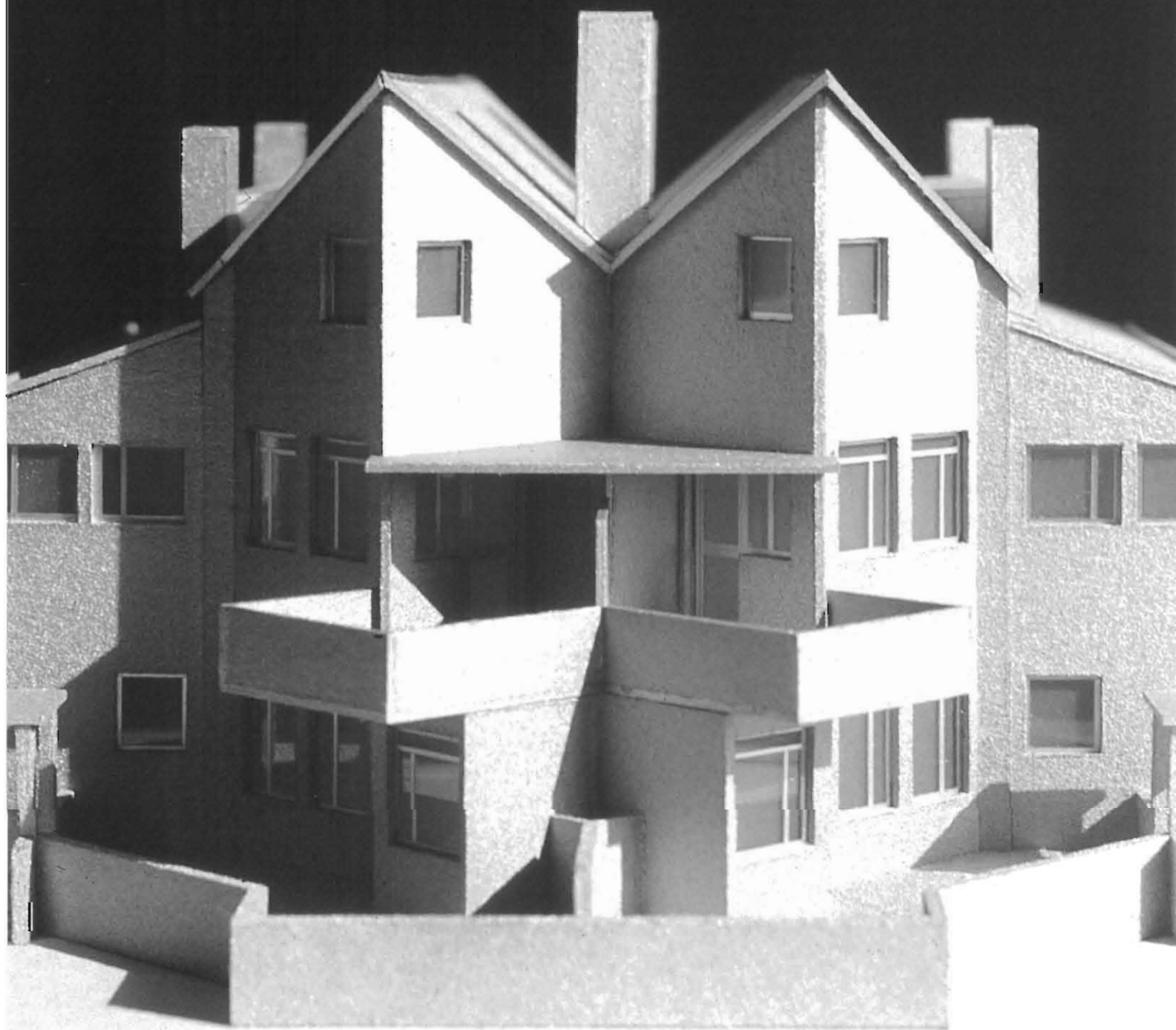

Rechter zijgevel

Alhoewel het ontwerp voor de Jacob Catslaan slechts negen maanden na dat voor de Buitenrustweg ontstond, lag er tussen beide een wereld van verschil. De expressionistische trekken hebben plaatsgemaakt voor een sobere en functionele verschijning. Als men de kap in de voorgevel wegretoecheert, blijft een beeld over dat sterk doet denken aan de hoekwoningen van de Johan van Oldenbarneveltlaan. Datzelfde geldt voor de wijze van ontsluiting en ruimtelijke ordening. Via de zijdelings gesitueerde ingangshal bereikt men pas na twee haakse richtingveranderingen de centrale hal.

Zoals in het gehele oeuvre, valt ook hier de subtiële, in meerdere stappen gerealiseerde overgang tussen exterieur en interieur op. De tegen het hoofdvolume gelegen buitenruimten als terras en balkon zijn gedeeltelijk overdekt. Men verblijft door deze situatie weliswaar buiten, maar geniet toch beschutting tegen weer en wind.

In 1924 werd deze villa in het Franse driemaandelijkse tijdschrift 'L'Architecture Vivante' gepubliceerd. In tegenstelling tot overige publicaties, waarvoor speciale tekeningen opnieuw werden vervaardigd, is in dit geval gebruik gemaakt van de bouwvergunningtekeningen. In de loop der jaren hebben veranderingen en talrijke uitbreidingen veel van de oorspronkelijke kwaliteit weggenomen.

Dubbele villa Stadhouderslaan 1919-1921

Alhoewel deze dubbele villa pas in het voorjaar van 1921 werd voltooid, valt het ontwerp qua tijd tussen dat van de Buitenrustweg en het eerste blok van negen woningen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan. En zo te zien de architectuur ook. Een contemporaine beschrijving spreekt van een Berlagiaanse benadering, terwijl de indeling van enkele ramen invloeden van De Stijl doet vermoeden.

In de plattegronden herkent men de ruimtelijke organisatie van de Johan van Oldenbarneveltlaan. De ingangen liggen opzij, burens staan nooit naast elkaar voor hun deur. Bovendien voorkomt deze oplossing een lange gang. Een ruime hal met een riante vide vormt het middelpunt van de woningen. Vertrekken aan voor- en achterzijde lopen over in elk een serre, die inkijk van de burens waren maar toch optimaal contact met de tuin garanderen en overhoeks op een interessante manier het licht binnenhalen.

Aangezien geen particulieren als opdrachtgever fungeerden maar de projectontwikkelaar Joh. D. van der Houwen, hoefden de architecten geen rekening te houden met strikt persoonlijke wensen, maar konden ze tamelijk onbelemmerd hun opvattingen van wonen illustreren. De pers van die tijd liet zich tenminste enthousiast uit.

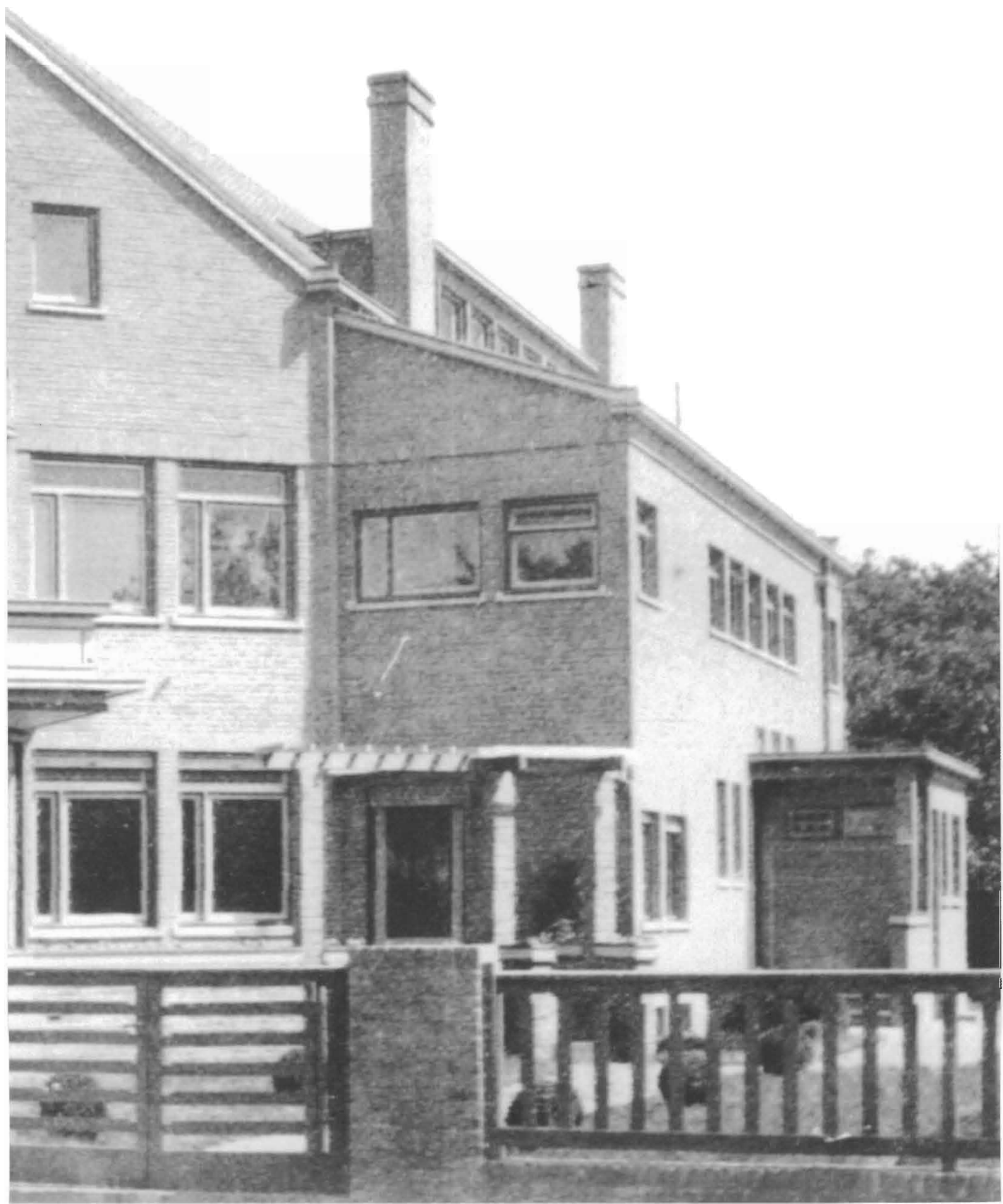

Voorgevel

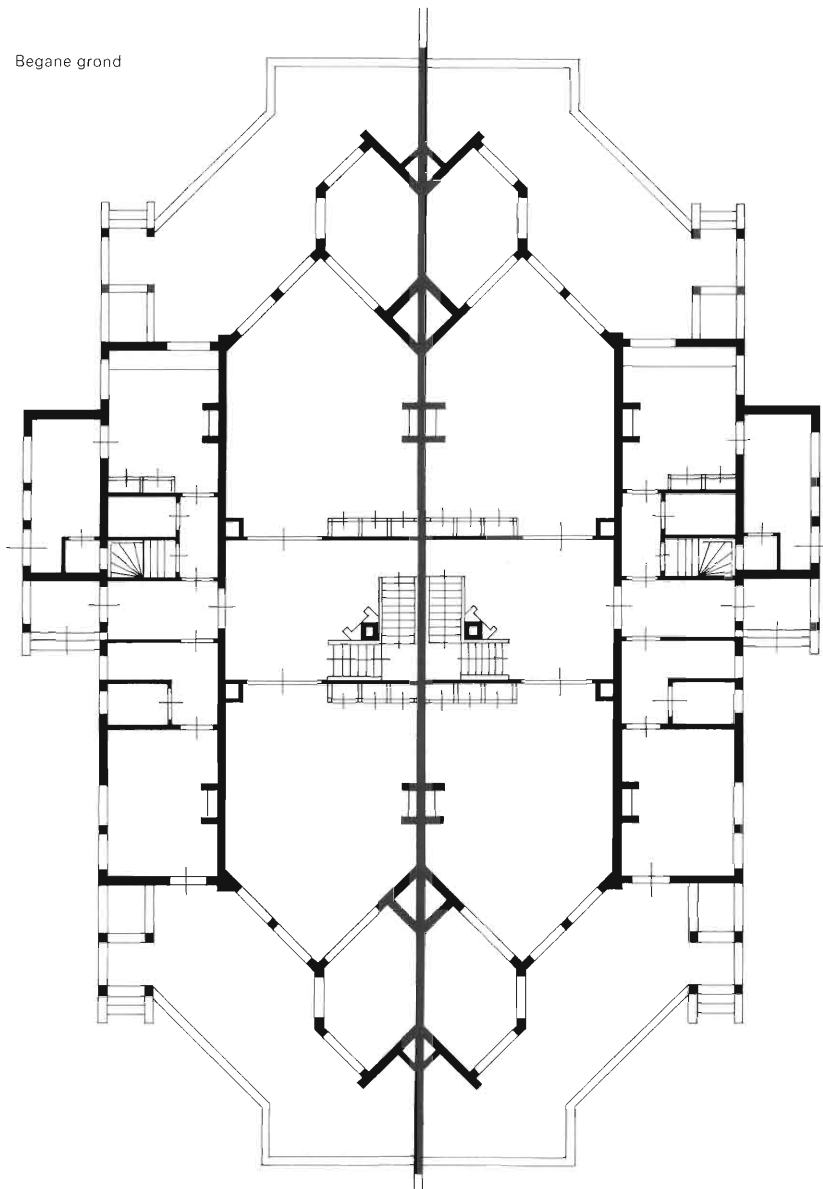

Zijgevel

Begane grond

Achtergevel

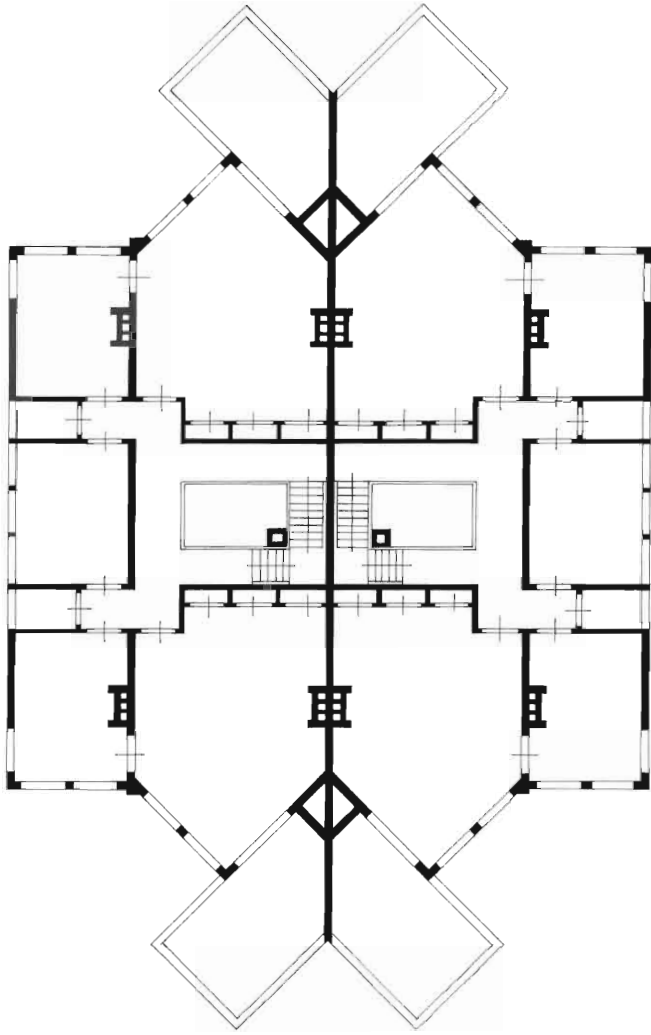
In 'Het Vaderland' van 14 mei 1921 schrijft een recensent: 'De twee villa's die aan de Stadhouderslaan gebouwd werden onder veel belangstelling en veel kritiek, zijn voltooid. De architectuur doet wat ongewoon aan en daarom is het publiek 't nog niet met zichzelf over de aesthetische waarde van het bouwwerk eens. In ieder geval is het iets zeer bijzonders, iets gedurfd, we zouden haast zeggen iets Berlagiaansch, omdat een moeilijk gevelprobleem tot een eerlijke oplossing is gebracht. Wij willen ons oordeel aan niemand opdringen daarom alleen verklaren dat mannen als Berlage, Jan Wils en anderen dit werk van de ingenieurs Bijvoet en Duiker met welgevallen aanzien.'

Als men de auteur mag geloven dan moet van der Houwen een bijzondere opdrachtgever zijn geweest, die altijd een goede architect in de arm neemt, naar bouwkundige schoonheid streeft, maar ook naar praktische ruimteverdeling en toevoer van licht en lucht.

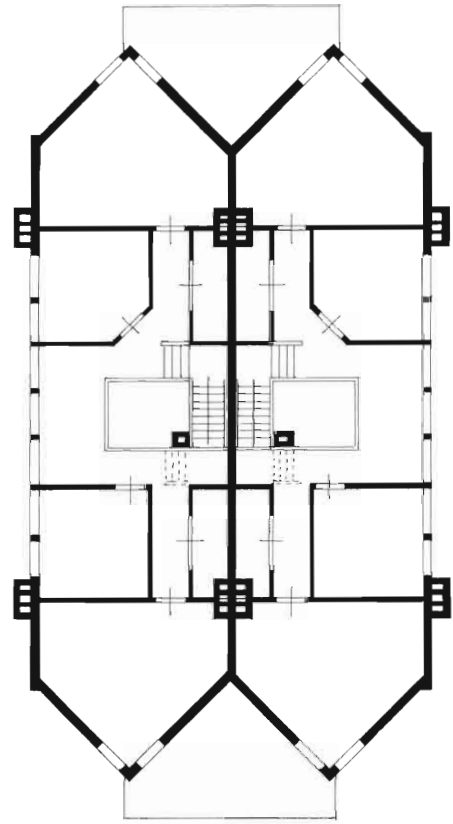
'Het Vaderland': 'De entree ligt opzij en voert van de vestibule af naar keuken bijkeuken, grooten kelder, ruime toilet en spreekkamer als naar de grote hal met schouw. Een gemakkelijk loopende Bordertrap voert naar de bovenverdiepingen. De hall ligt in 't midden van het huis. Eigenaardig is de symmetrische bouw, waardoor van de hal af voor- en achterkamer geheel gelijk zijn. De kamers zelf zijn ruim en frisch, 5 bij 7 meter. Daar zij met een rechten driehoek zijn uitgebouwd, was het mogelijk een knussig zitje aan deze kamers toe te voegen, zonder dat dit enige hinder veroorzaakt in de toetreding van licht en lucht in de hoofdkamers. Het uitzicht blijft daardoor ook geheel onbelemmerd. Door den vorm dezer kamers en serres wordt tevens de gevel bepaald, met zijn grote balcon en luifel en ruim bordes over de gehele breedte. Het geheel met het zware houten hek tusschen zware houten pilasters aan de laan, trekt door zijn Engelschen stijl op 't eerste gezicht een ietwat verwonderde aandacht. Wij zijn nu eenmaal meer den rechthoekigen vorm gewoon.'

Als bijzonderheid vermeldt de beschrijving van een dagbladadvertentie dat er met gelegenheid tot plaatsing van centrale verwarming rekening is gehouden en dat alle benedenramen en glazen deuren door rolluiken kunnen worden afgesloten. Beschikbare tekeningen of andere bronnen laten geen conclusies toe over het kleurgebruik. Voor onderzoek ernaar is het helaas te laat. In 1943 werden deze villa's samen met tientallen andere gesloopt. De theoretische huurwaarde per huis op jaarbasis was voor de gemeente op dat moment vastgesteld op fl. 3.400,00.

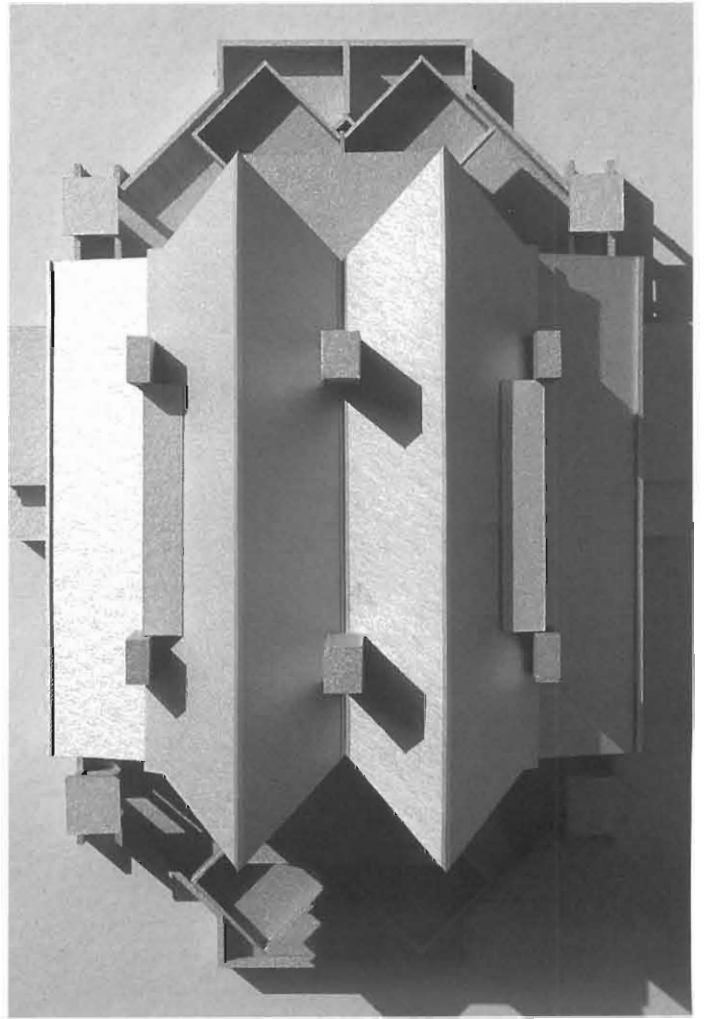
Eerste verdieping

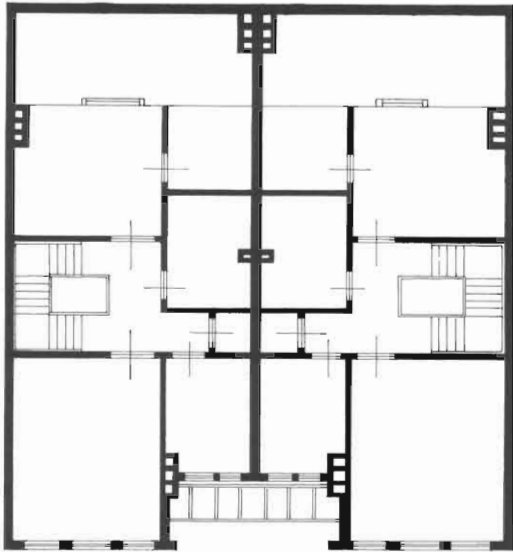
Tweede verdieping

Bovenaanzicht maquette

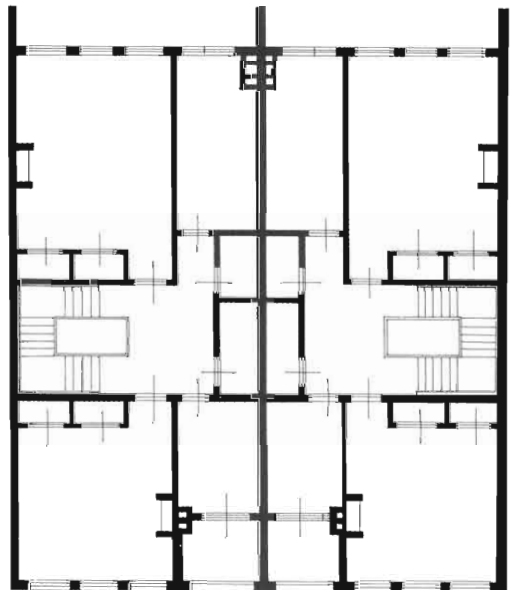

Tweede verdieping

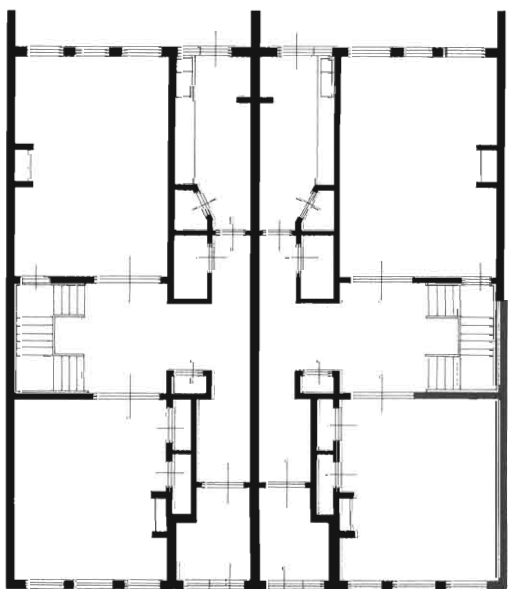
2 Woningen Eikstraat 1920-1921

Tussen de overige bebouwing van de Eikstraat met reminiscenties aan de Jugendstil vallen de twee woningen met nummer 7 en 9 op door hun eenvoudige ordening van gevel en volume en de afwezigheid van elke decoratie. Plattegrond en raamindeling kennen grote overeenkomst met de woningen aan de Johan van Oldenbarneveltlaan. In tegenstelling tot deze laatstgenoemde huizen zijn plattegronden en gevels niet geschakeld maar gespiegeld. Dit levert een markant accent voor de ingangen op en een betere bezonning van de hierdoor ontstane, op het zuidwesten gelegen balkons.

Het door de architecten Bijvoet en Duiker ontworpen onderraam voor de vensters op alle verdiepingen werd niet uitgevoerd. In de architectuur valt een groot verschil tussen de voor- en achterzijde op: aan de straat een nadrukkelijk, verticale, stedelijke parcellering van drie bouwlagen, aan de tuin een bijna landelijke, horizontale geleiding van twee lagen met een kap. Daarvoor was maar één reden: de bezonning en lichttoetreding naar de op het noord-oosten georiënteerde achtertuinen.

Eerste verdieping

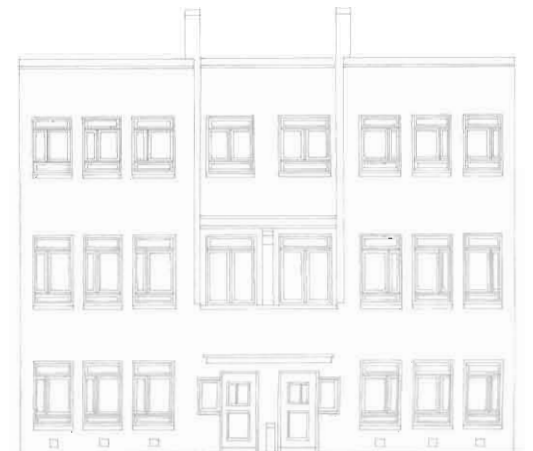

Begane grond

Achteregevel

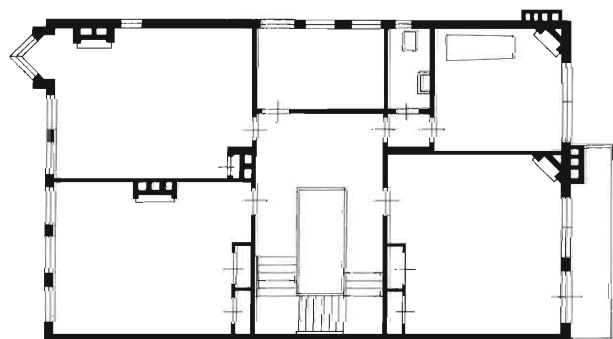
Voorgevel

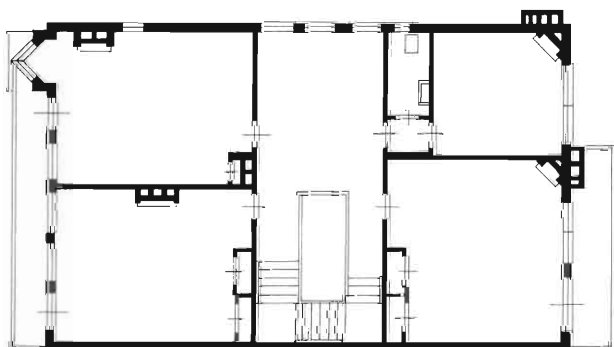

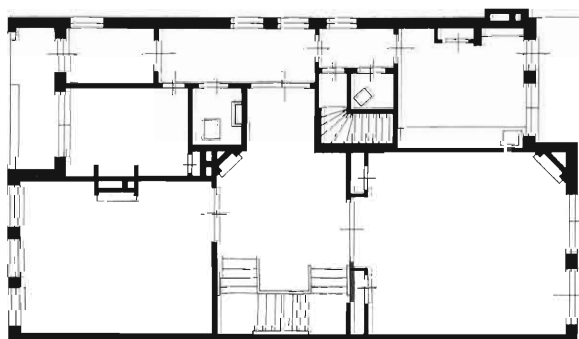
Voor- en achtergevel

Tweede verdieping

Eerste verdieping

Begane grond

Woonhuis leplaan 1920-1921

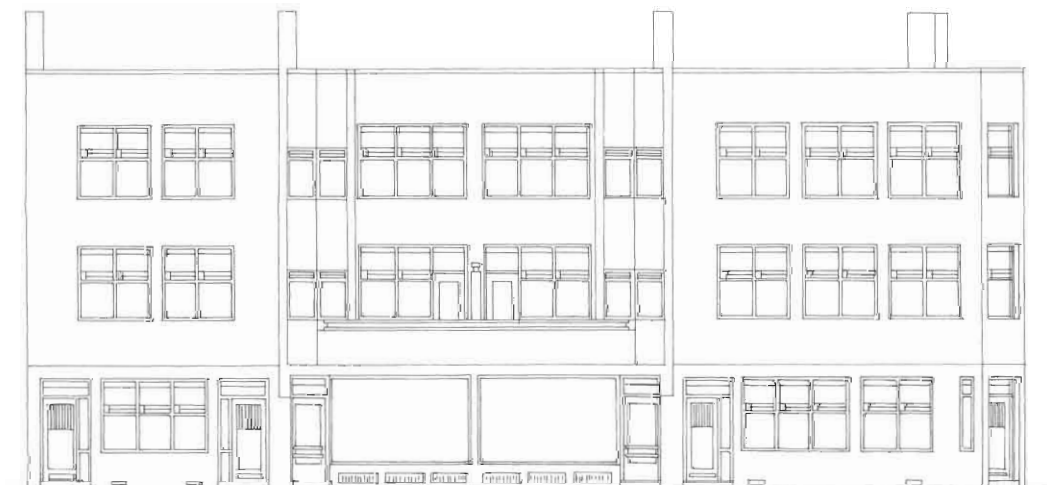
Voor hun vaste opdrachtgever Joh. van der Houwen ontwierpen Bijvoet en Duiker in 1920 binnen één bouwblok drie verschillende projecten: de hiervoor besproken dubbele woning aan de Eikstraat, een halfvrijstaand herenhuis aan de leplaan 6 en zes woningen met twee winkels aan de Thomsonlaan. De tuinen van deze projecten grenzen gedeeltelijk aan elkaar. Waar de belendende panden qua volume en gevelindeling, de toenmalige stroming volgend, grote onderlinge overeenkomsten vertonen, ziet men in de onderhavige ontwerpen alleen in de materialen en details verwantschap. In de relatie tot de buitenruimte, de stedenbouw en hemelsoriëntatie verschillen zij juist aanmerkelijk ten opzichte van elkaar. Dit ontstaat hoofdzakelijk door bezonning en lichttoetreding en de overgang van de buitenruimte naar het interieur. Zo wijkt de ingang van dit pand iets terug ten opzichte van het trottoir, begeleid door een zijmuur, lage borstwering en een ijle luifel. Twee boven elkaar liggende erkers beëindigen de lange gevelwand van de leplaan, niet abrupt, maar door de hoekverdraaiing van 45 graden met een zekere vloeiing, ingeleid door het langgerekte balkon van de eerste verdieping. Daar kunnen de bewoners van de ochtendzon genieten. Vanuit hun erkers hebben zij een boeiend uitzicht in de lengterichting van de laan. Deze erkervorm beproefden de architecten eerder in de dubbele villa aan de Stadhouderslaan en pasten deze eveneens toe in de huizen aan de Thomsonlaan.

De inwendige structuur, ontsluiting en belichting komt overeen met die van de Johan van Oldenbarneveltlaan, alleen kent de centrale hal vanwege de grotere kavelbreedte een lengte van acht meter. Behalve via een daklicht, komt zonlicht ook binnen door een glazen drieliuk in de op het zuiden gerichte kopgevel. In afwijking van hun andere werk uit dezelfde periode, zijn de meeste vensters hier uitgevoerd als schuifraam met in het bovenlicht een asymmetrische glas-in-loodvulling, in een vlakverdeling die de De Stijl-elementen citeert.

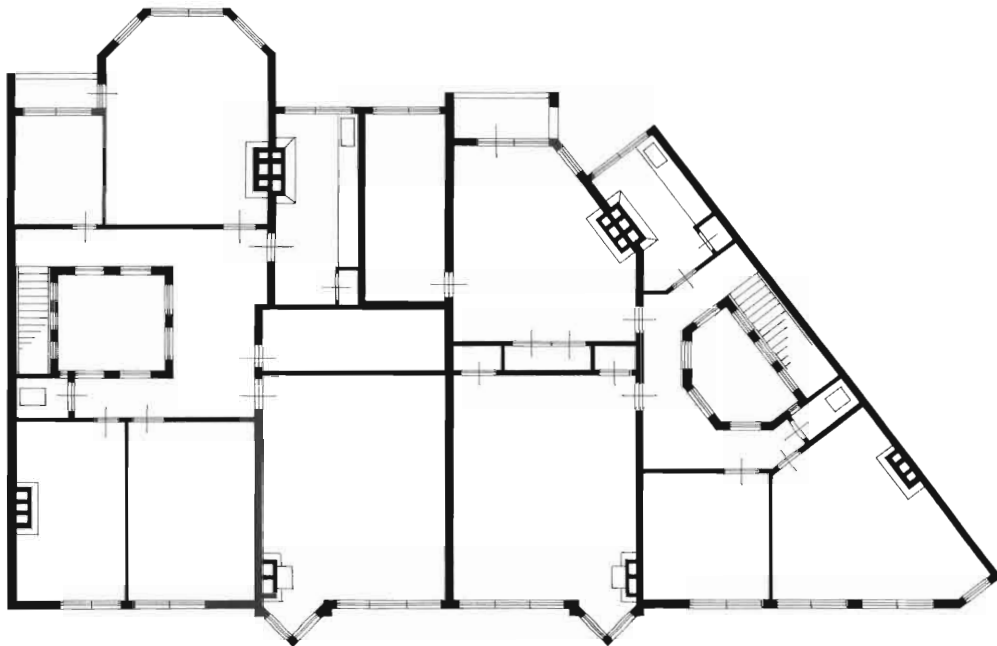
Door de betrekkelijk ruim bemeten kamers, de mogelijkheid om het pand in een voor- en achterhuis te splitsen en de aanwezigheid van vier toiletruimten, leent het ooit voor individueel gebruik geconcipeerde herenhuis zich bij uitstek voor kamerbewoning. Als zodanig wordt het op dit moment dan ook geëxploiteerd.

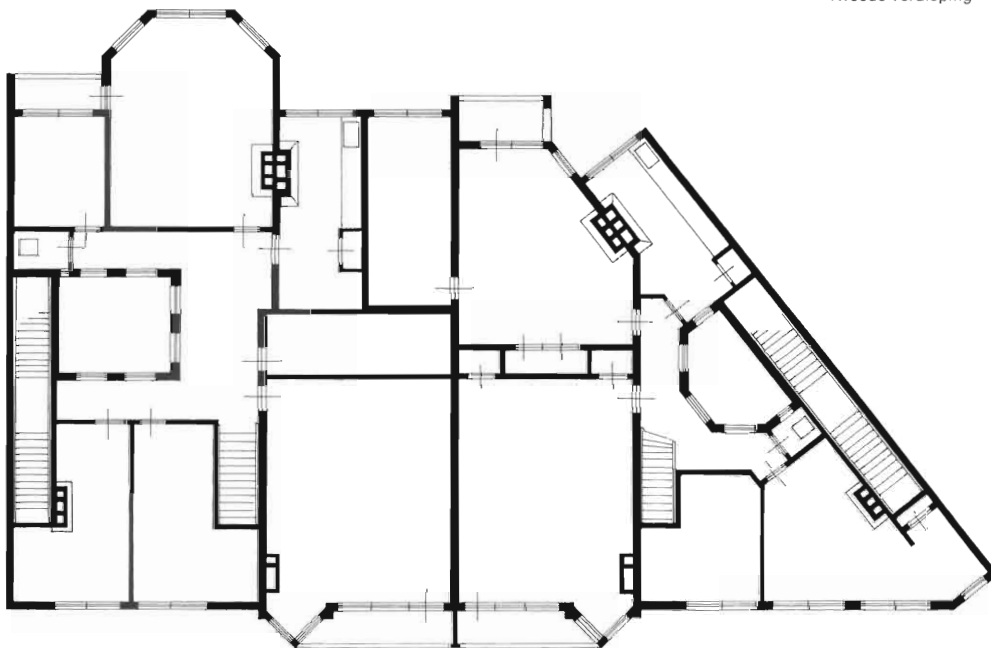
Achtergevel

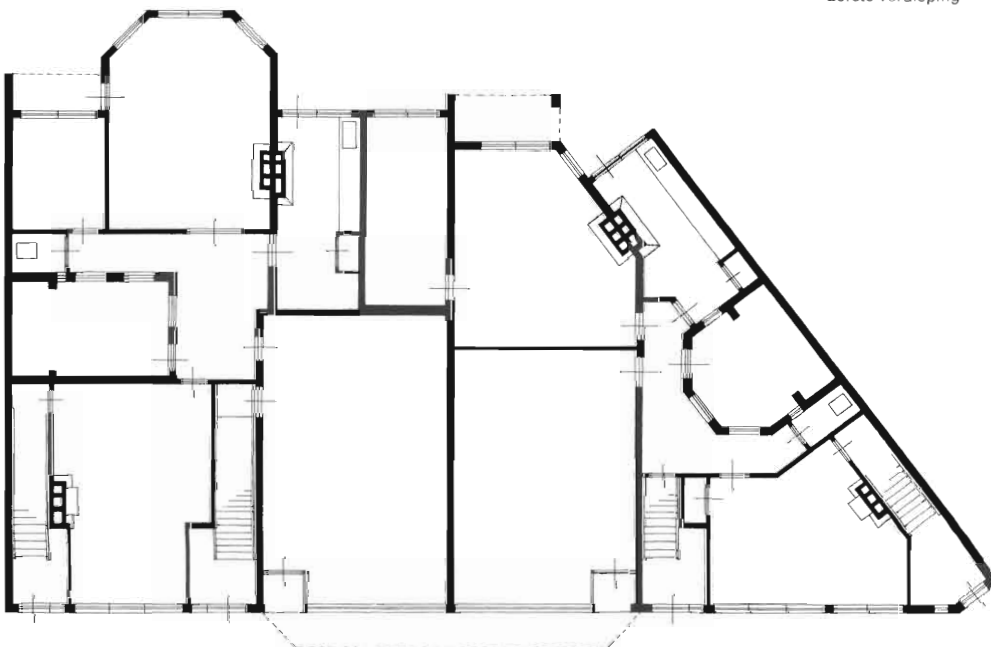
Voorgevel

Tweede verdieping

Eerste verdieping

6 Woningen en 2 winkels Thomsonlaan 1920-1921

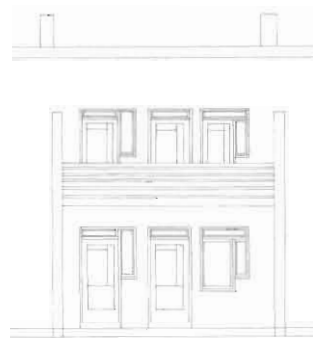
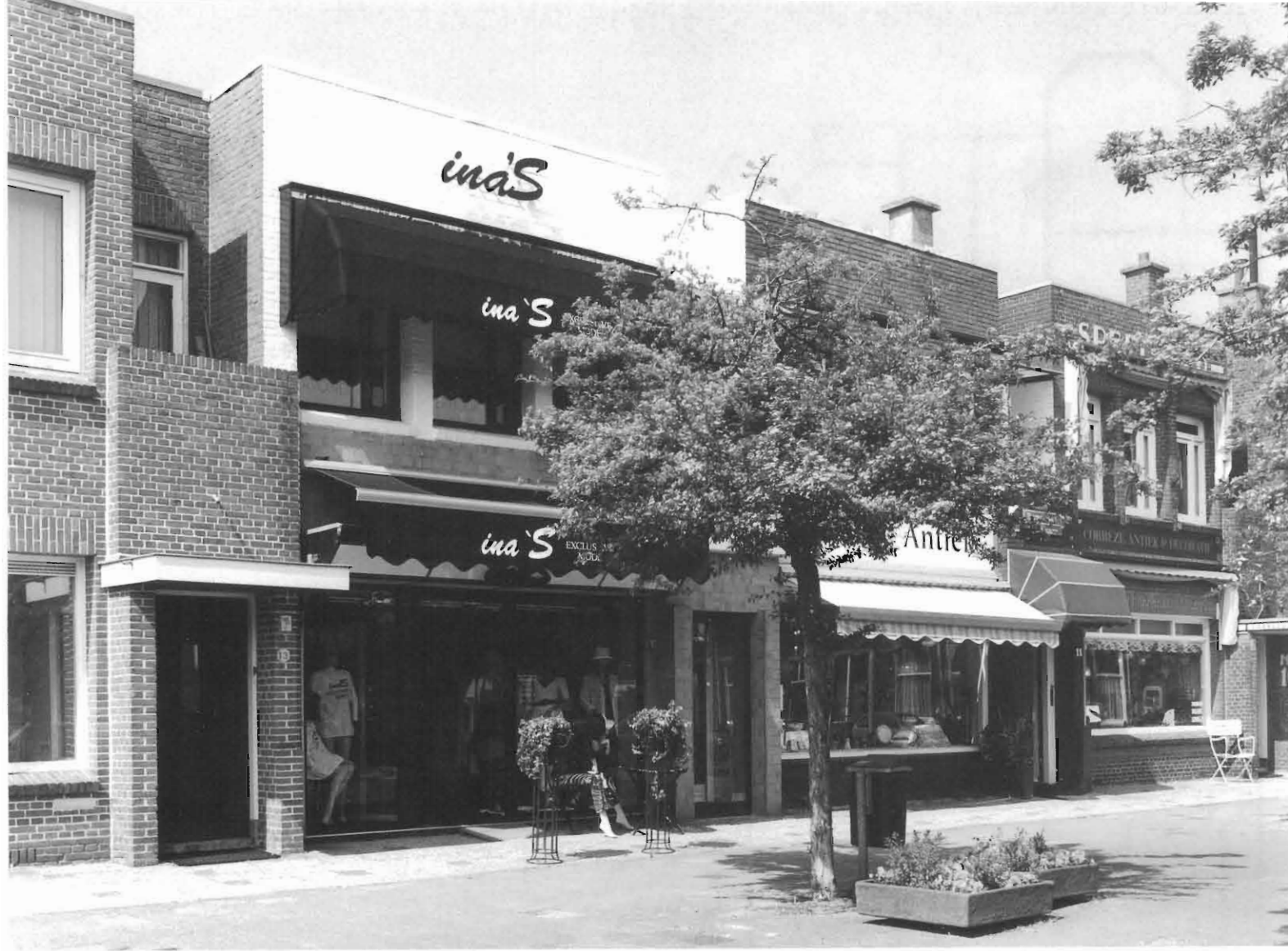
Op 28 mei 1921 schrijft een enthousiaste verslaggever in de *Holland Expres*: 'De ijverige bouwer Van der Houwen heeft zich, naar ons bleek, ook op het winkelhuis geworpen en weer trof ons de praktische, ruime indeling, waardoor een zeldzaam groot winkelloppervlak werd verkregen naast een zeer bekoorlijke woning voor den winkelier. Hij en zijn waar zijn met evenveel onderscheiding van de zijde van den bouwer behandeld. Gewoonlijk komt de winkelier tekort en moet teveel woongenot aan de zaak opofferen.'

En verderop: 'Elk huis heeft ook weer een centrum of hall, goed verlicht door het sierlijk en gezellig glas in lood. De hall is altijd bij dezen bouwer feitelijk een vertrek meer aan het huis. Men kan die steeds voor spreekkamer, desnoods ook voor zitkamer gebruiken.'

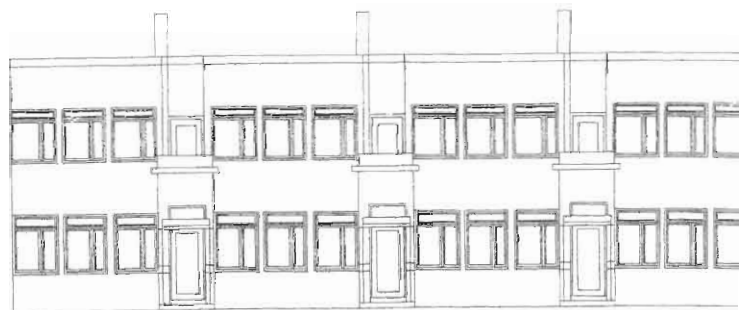
Evenals heden ten dage dikwijls gebeurt, kwamen de namen van de architecten in het stuk niet voor, maar het moge duidelijk zijn dat het om Bernard Bijvoet en Jan Duiker gaat. In het project Thomsonlaan 5 t/m 15 met twee winkels en zes woningen – de geraadpleegde literatuur spreekt consequent van vier – demonstreren zij hun perfecte ruimtelijk inzicht dat leidt tot een ingenieuze verdeling van de woningen. De erkers, identiek aan die van Iepalaan 6, markeren het winkelgedeelte en leggen een accent op de winkelentrees. In tegenstelling tot de overige herenhuizen komen de ingangen rechtstreeks uit op de straat, zonder enige ruimtelijke overgangen. Voor een deel bleef de oorspronkelijke indeling van de schuiframen behouden. Op een sublieme wijze brengt zij rust en eenheid in de verspringing van tussendorpels van schuiframen enerzijds en deuren met bovenlicht anderzijds. Dit architectonische element gaat daarom verder dan versiering, zoals andere publicaties stellen.

Anders dan in de overige herenhuizen geschiedt de lichttoetreding van de centrale hal door middel van een lichthof, dat bovendien de mogelijkheid biedt van natuurlijke ventilatie van de inpandige toiletten en trappenhuizen.

Begane grond

Achtergevel

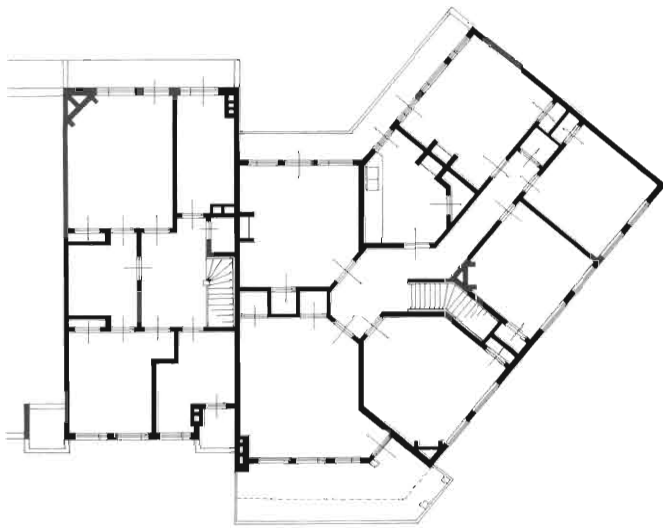
7 Woningen en 1 winkel Thomsonplein en Wilgstraat 1920-1921

Hoewel in gevelbeeld verwant aan de twee symmetrische woningen aan de Eikstraat, tonen de vijf geschakelde herenhuizen aan het Thomsonplein 10 t/m 14 een veel individueler karakter. Verbreding van de balkonzone door spiegeling ten gunste van betere lichttoetreding was hier niet nodig door de betere ligging ten opzichte van de zon. De oplossing bij de overgang naar de Wilgstraat met een winkel letterlijk op de hoek, maakt de stedenbouw interessant en sluit de overgang van straat naar woning – oorspronkelijk een voortuin maar nu toegevoegd aan het trottoir – ruimtelijk welhaast vanzelfsprekend af. Boven het winkelhuis bevindt zich een zelfstandig appartement met, bij gebrek aan tuin, een riant balkon waardoor het totale aantal woningen op zeven komt.

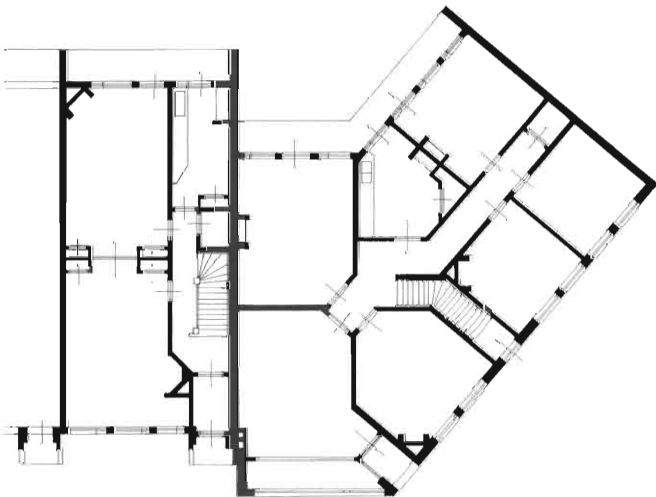
Een smal portaal geeft toegang tot de centrale hal, van waaruit men de keuken en, zeldzaam in het werk van Bijvoet en Duiker, een kamer-en-suite betreedt. Meestal bepaalt bij percelen van deze afmeting een driedeling het gevelbeeld, één travee voor de smallere beuk en twee voor de hoofdbeuk. Hier valt echter een verschuiving op met drie brede traveeën voor de hoofdbeuk en een smalle, niet meer dan de breedte van een venster, voor het entreegebied. De plattegronden verklaren dit verschijnsel. Zowel op de begane grond als op de verdieping zorgt een bajonet voor wisseling in de vertrekbreedte. In de voorkamer beneden bevindt zich juist op deze plek een schouw, zodat de bewoner tegelijk van de kachel en het uitzicht naar buiten kan genieten, evenals overigens aan de tuinzijde. Op de verdieping hebben drie van de vier verblijfsvertrekken een toegang tot een balkon.

Hoewel in hoofdropzet nog redelijk intact, hebben enkele wijzigingen het concept enigszins aangetast. Door een functieverschuiving voor de begane grond van wonen naar winkel werden de voormalige tuinen bestraat en verdween de voor Bijvoet en Duiker zo essentiële, genuanceerde overgang van binnen naar buiten en andersom. Bij de wijziging van ramen, in afmeting, indeling en materiaal, gaven de meeste initiatiefnemers geen blijk gebukt te gaan onder het streven naar architectonische kwaliteit. Moge deze publicatie daarin verandering brengen.

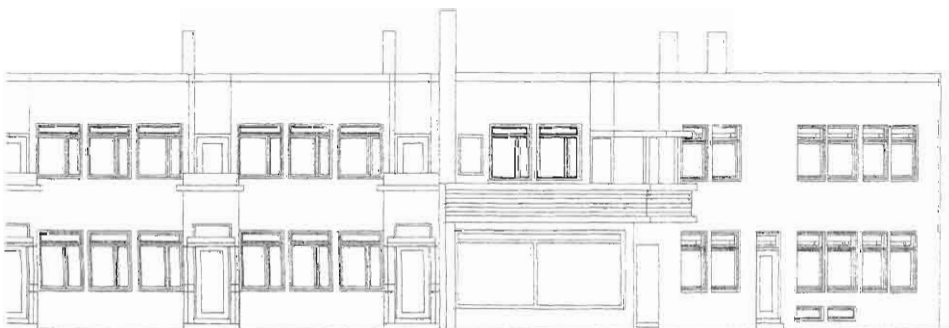
Geveltekening Thomsonplein

Eerste verdieping

Begane grond

Gevels en doorsnede van het cottage-type.

Gevels en doorsnede van de enkele villa.

126 Villa's Kijkduin 1921-1923

Zouden gezelligheid, schik, moepie, kuis, cachet, vestje en kouten voorkomen in de vocabulaire van Bijvoet en Duiker?

Zij doorspekken wel de reclamefolder van Joh. D. van der Houwen voor het Villa-Dorp Kijkduin met als ondertitel 'de goede oplossing van het woning-vraagstuk voor den middenstand.'

Wat zijn villa's geven, zijn:

Gezonde mannen,
Frische vrouwen,
Blozende kinderen,
Gelukkige gezinnen.

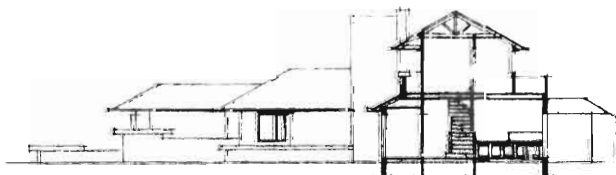
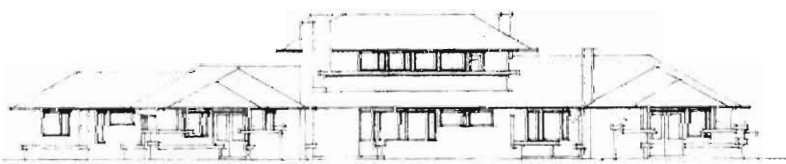
Waar heeft men deze propaganda eerder gehoord? Joh. D. van der Houwen bedoelde het natuurlijk goed en zijn doelstelling strookte behoorlijk met de anders geformuleerde premissen van Bijvoet en Duiker, met wie hij uit andere projecten inmiddels goede ervaringen had opgedaan. Het vooruitstrevende project borg ook wel de benodigde risico's in zich. In elk geval gingen de, zogenaamd op de architectuur van Frank Lloyd Wright geïnspireerde, villa's niet als warme broodjes over de toonbank, maar slechts mondjesmaat.

Wat maakt deze woningen zo bijzonder?

Hun ligging uiteraard, vlak aan zee, voor toenmalige begrippen ver van de stad. Hun plattegronden in zeven verschillende typen en vooral hun relatie met de omgeving met, zoals men van Bijvoet en Duiker mag verwachten, haast vingerlas-achtige overgangen. Zowel in volume, bijna klassiek met kop, romp, staart voor de dubbele woning bijvoorbeeld, maar ook in detail, zoals de gelede voordeur of de ondersteuning van het overdekte terras.

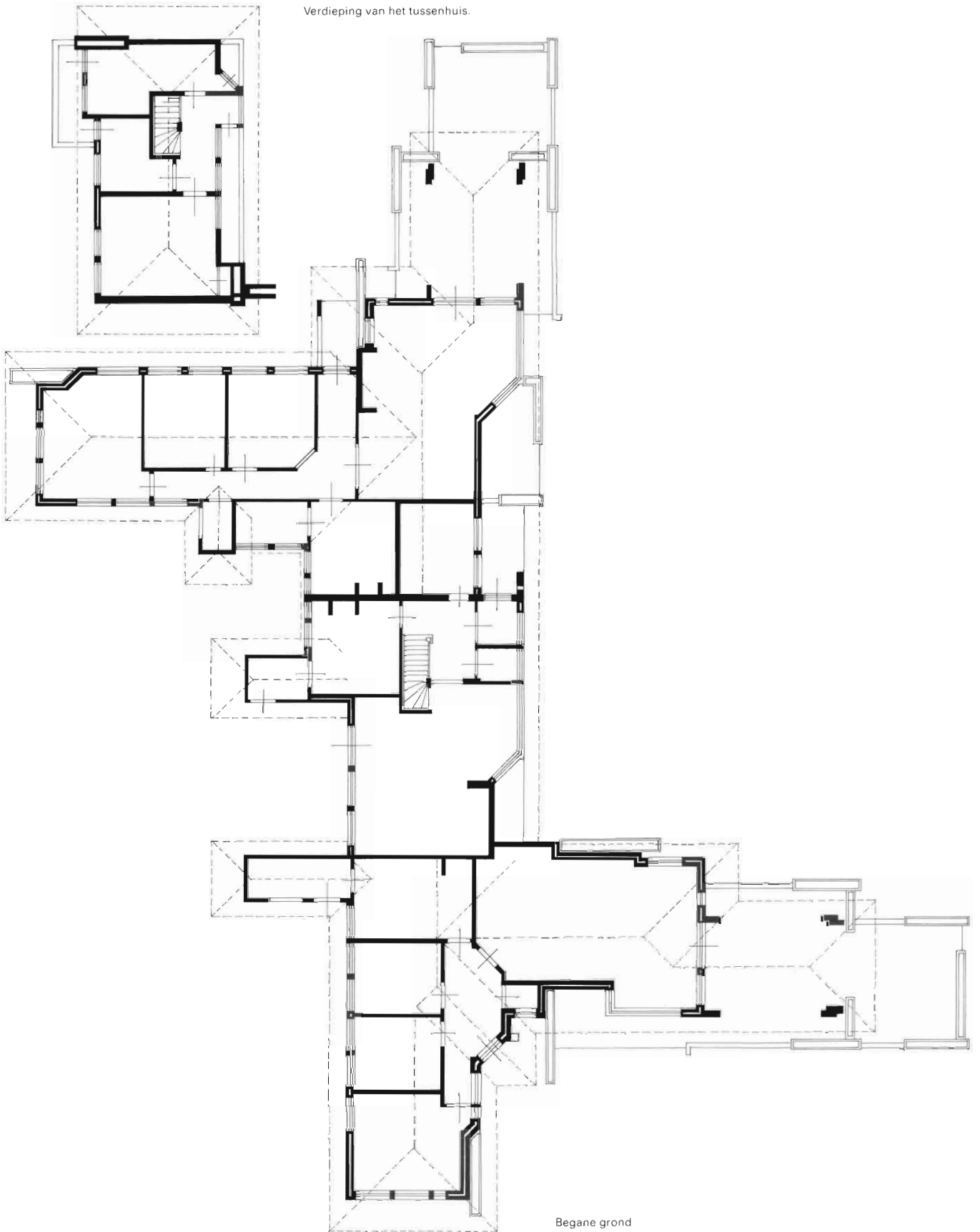
De plattegronden van de zeven typen kennen geen strikte scheiding, al kan natuurlijk de voordeur op slot, of die naar het terras of van het toilet. Elke verplaatsing van de ene plek naar de andere gaat samen met een bijna feestelijk besef van beweging. Tegenover de statische compartimentering van woonhuizen uit die tijd staat hier boeiende dynamiek.

De woonruimte gaat subtiel over in de tuin, via dubbele deuren, geflankeerd door een zogenaamd melkmeisje – smalle ramen met een borstwering – naar een gedeeltelijk overdekt en een gedeeltelijk open terras met voetmuurtjes en vervolgens één of meer treden naar een lager gelegen tuin.

Gevels en doorsnede van het driedubbele landhuis.

Verdieping van het tussenhuis.

Plattegronden van het driedubbele landhuis

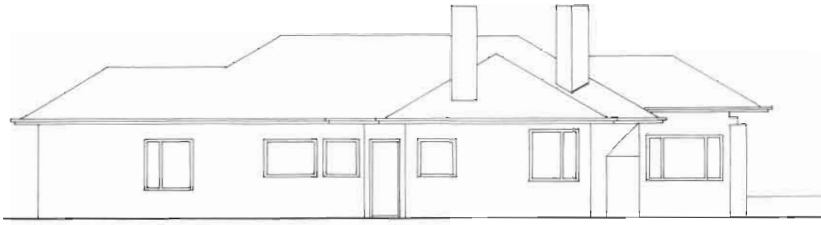

Landhuis van Frank Lloyd Wright

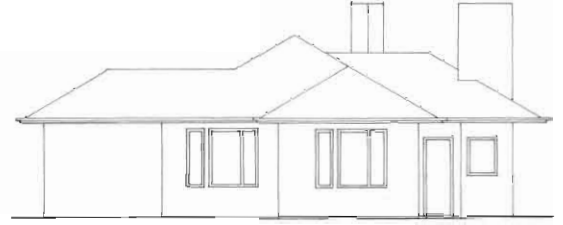

Volgens ingewijden kwam deze benadering overwaaien uit de Verenigde Staten, van de architectuur van Frank Lloyd Wright met name. Bestudering van diens werk uit de eerste twee decennia van deze eeuw in de omgeving van Chicago, Oak Park, Racine en Spring Green levert inderdaad hele interessante aanknopingspunten op: de geleding van volumens, gestrektheid, dakschilden en hellingen, metselwerkverbanden, complementie van concave in convexe ruimten, accenten en contrasten in richting en kleur, ondersteund door in reliëf subtiële – maar technisch soms inferieure – details. Maar Kijkduin is zeker geen afbreukbeeld van bijvoorbeeld het Robie House. Het is veel soberder, Nederlands. Waar het Robie House slechts aan één familie onderdak biedt, wonen in de huizen van Bijvoet en Duiker met vergelijkbare afmetingen twee of zelfs drie gezinnen.

Al doen de 'landhuisjes' niet hokkerig aan, ze riant te noemen zou onder eufemisme vallen. Menige uitbreiding werd danook gerealiseerd, vooral vanaf de jaren zestig, toen bewoners hogere eisen stelden aan comfort en ruimte. Het meest voor de hand lag annexatie van de terrassen. Plaatsing van puien boven de voetsmuurtjes leverde enkele kubieke meters meer interieur op. Door kunsthistorici, streng in de leer, werd deze methode van landjepik natuurlijk vergeuisd als blasfemie in ernstige mate. Zij zien daarbij over het hoofd dat de architecten zelf

Westgevel oude situatie

Noordgevel oude situatie

Oostgevel oude situatie

Zuidgevel oude situatie

Perspectief oorspronkelijke situatie

Voorstel voor uitbreiding

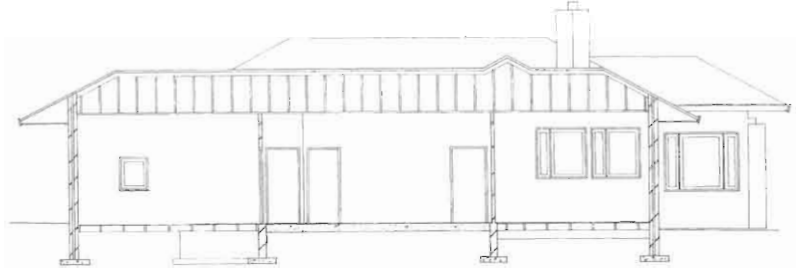

via hun bouwbureau indelingen en kozijn-
details aangaven om tot een, in hun ogen,
aanvaardbare metamorfose te komen. Voor
een veel grotere aantasting van het oorspronkelijke concept met de geschetste heldere, ruimtelijke opzet zorgden pragmatische verbouwingen, waarbij in de oksels van hoofd- en bijvolumes ineens badkamers, bergingen of logeerruimtes ontstonden. Niet alleen door aannemers bedacht, maar vooral door gerenommeerde architectenbureaus. Op zich gaat het daarbij om te verwaarlozen bagatellen, in vergelijking met de sloop van ongeveer de helft van alle oorspronkelijke woningen als gevolg van verdedigingsstrategieën tijdens de Tweede Wereldoorlog of in 1946 ten gevolge van een slechte bouwkundige staat.

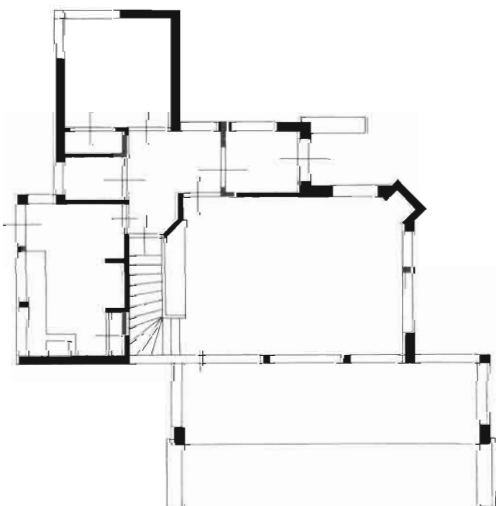
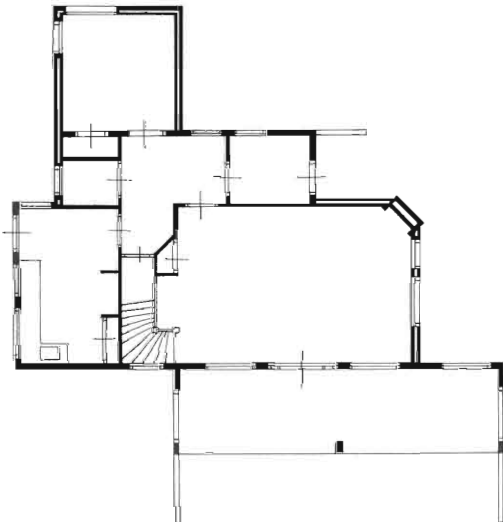
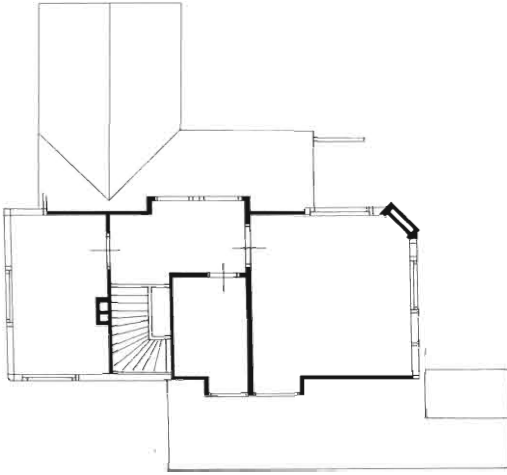
Al in 1925 geeft één van de bewoners van een huis aan de Scheveningselaan in uitgebreide correspondentie aan Joh. D. van der Houwen uiting aan zijn ongenoegen over lekkages en vochtdoorslag. Het aannemersbedrijf reageerde aanvankelijk laconiek en ging pas tot actie over na interventie van Bouw- en Woningtoezicht. In een ander schadegeval moest de hypotheekverlener er aan te pas komen – ook na klachten bij de gemeente – om de aannemer tot herstel van de vochtschade te bewegen. Dat gebeurde niet door bestrijding van het kwaad bij de bron, namelijk het onderbreken van de plaatselijk dichtgestoken spouw, maar in de vorm van symptoombestrijding door het metselwerk te impregneren. Achter deze weinig afdoende cosmetische ingreep bleef de zelfdestructie van de gebouwen doorgaan.

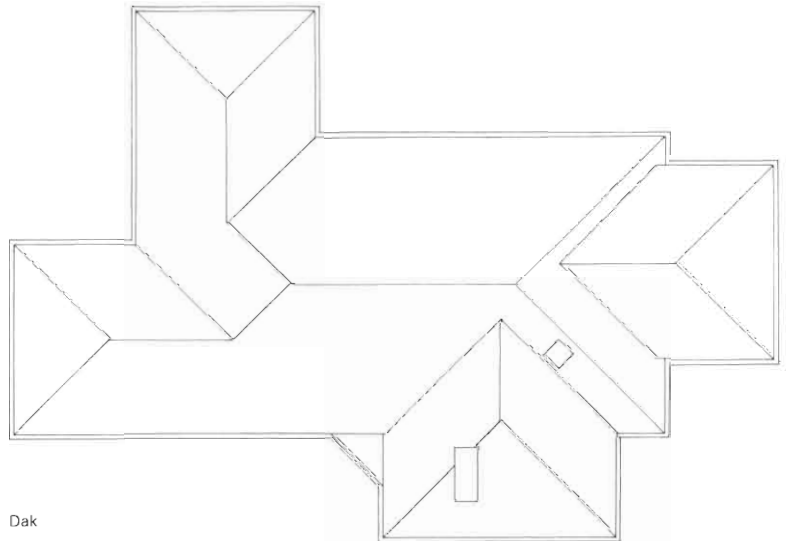
Doorsnede

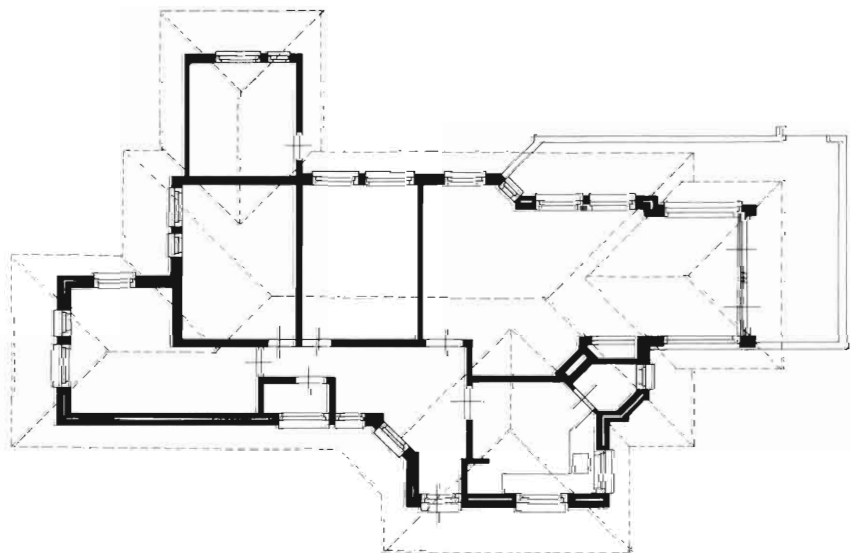
Lengtedoorsnede

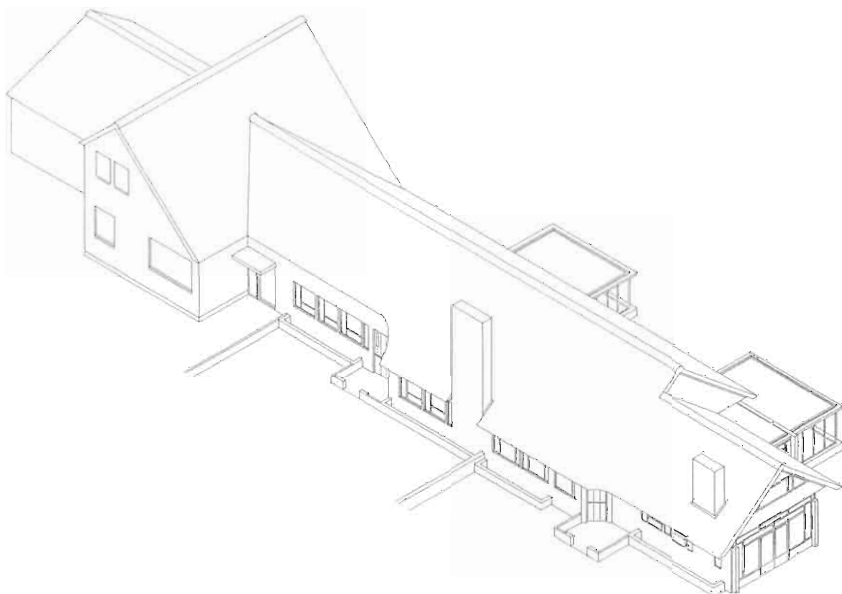
Plattegronden van het cottage-type

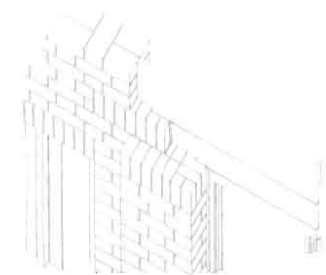
Dak

Begane grond

Vervanging van het gesloopte pand Meer en Boslaan 104 (ontwerp Bullhorst Architecten & Stedenbouwers).

Aansluiting serre

De daarop volgende sloop doet mogelijk minder pijn dan de eerdergenoemde repercussies van de krenterige aanpassingsdriften.

Overigens hield de vernielzucht niet op in de jaren veertig. Een halve eeuw later besliste de President van de Raad van State dat het in behoorlijk authentieke staat verkerende pand Meer en Boslaan 104 mocht worden gesloopt ten gunste van een groter volume. De overheid, vaak conserverend waar het gaat om cultureel erfgoed uit vorige eeuwen, had nagelaten strikte richtlijnen vast te leggen met betrekking tot dit vroeg twintigste-eeuwse monument der bouwkunst. Zij heeft dit overigens inmiddels via een inhaalrace bijgesteld, het gebied rond de resterende 68 woningen is aangewezen als Beschermd Stadsgezicht.

Enkele voorbeelden genieten zelfs bescherming als Rijksmonument, ook als zij niet meer in originele staat verkeren of daarvan zelfs ver afstaan. Hun toekomst zal hierdoor geen verdere verwijdering geven van het origineel, eerder een toenadering.

Kijkduin zal geen openluchtmuseum mogen worden, dat hoeft ook niet. Er staat nog maar de helft van het oorspronkelijk aantal woningen van Bijvoet en Duiker. Niemand zal een karikatuur ervan willen maken, maar modernisering à la jaren zestig moet maar op andere, minder integere bouwplannen worden losgelaten. Er zullen in een wereld van zes miljard mensen toch wel enkele samenlevingsverbanden bestaan die genoeg nemen met een woning van beperkte afmetingen. Heeft Nederland niet geleerd van de desastreuze comfortwijzigingen, samenvoegingen en differentiatiewijzigingen van minstens even belangrijke mijlpalen in onze Vaderlandse architectuur als de gestapelde woningen in Spangen van Brinkman en Van der Vlugt? Of de Rotterdamse Kieffhoek van architect J.J.P. Oud, internationaal boegbeeld van rationeel bouwen, maar tevens poëtisch inhoud gevend aan de opvattingen van zuinigheid en doelmatigheid?

Achter dit pleidooi schuilt geen enkel sentiment, geen nostalgie, wel de overtuiging dat omgaan met architectuur in haar meest elementaire vorm nog steeds een betere leerschool is dan de zelfverheerlijkende prietpraat van de hedendaagse handelsreizigers in consumptiearchitectuur.

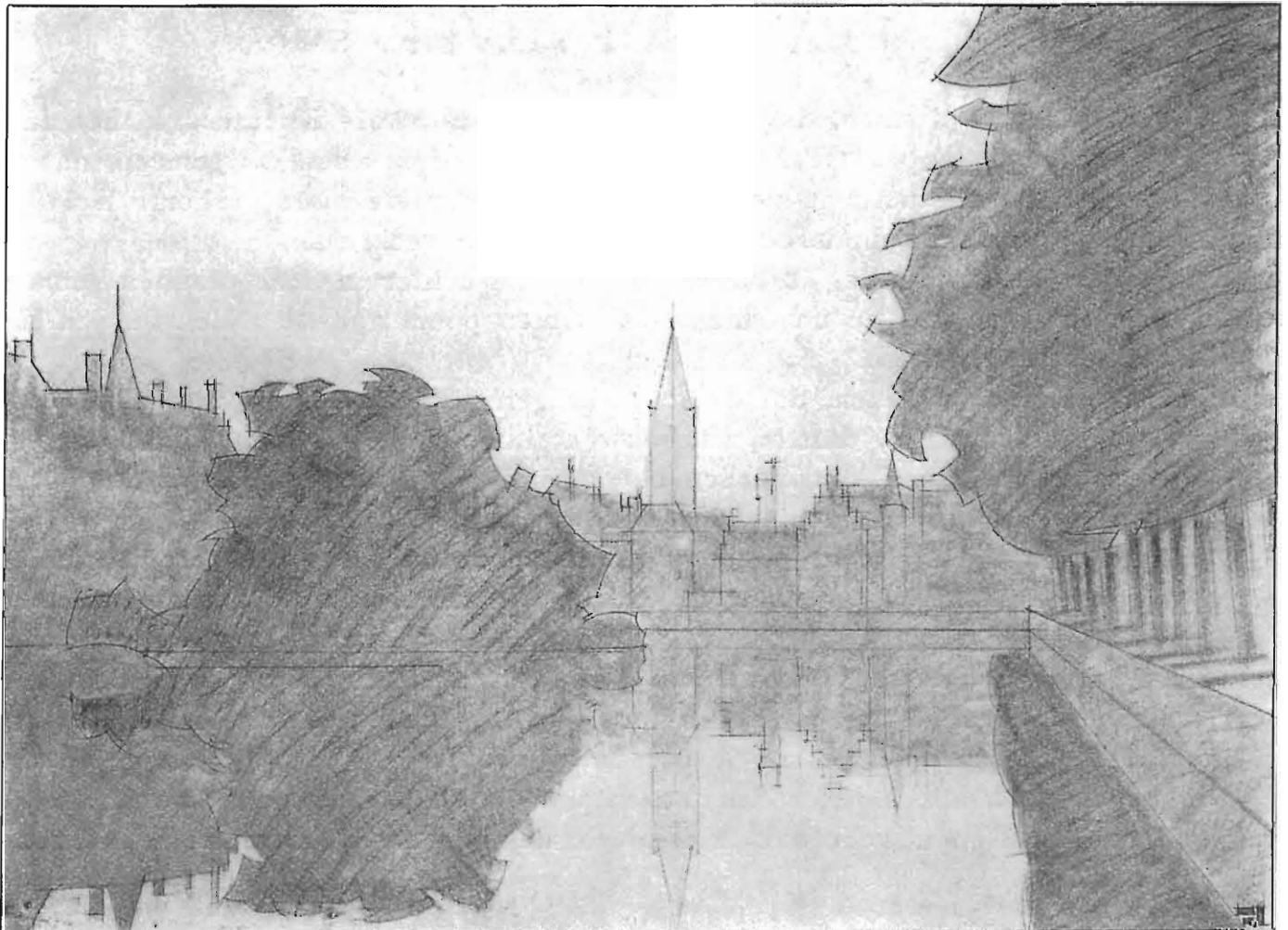
Plan Hofvijver 1923

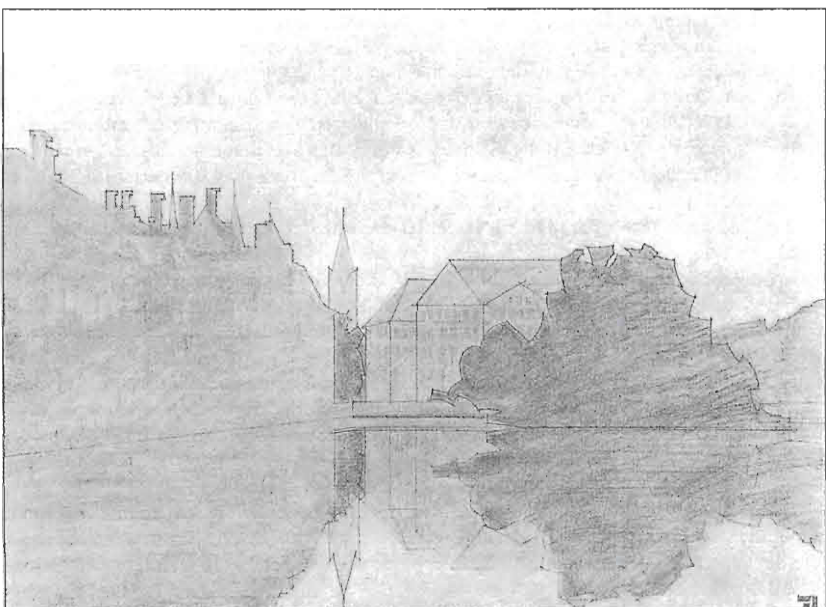
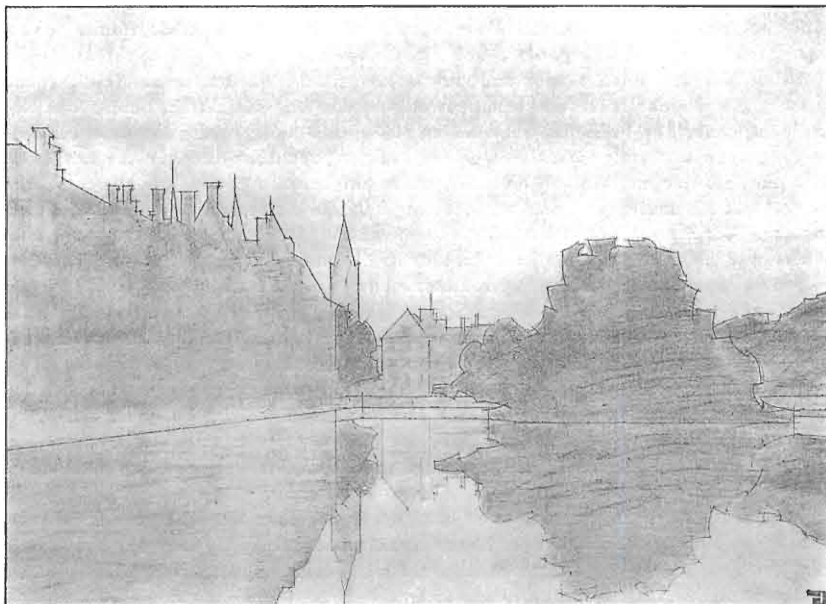
Begin jaren twintig moest ook Den Haag geloven aan schaalvergroting van de stedelijke ruimte ten behoeve van snelle verkeersafwikkeling. Een van de rigoureuze ingrepen betrof de Zuid-Westzijde van de Hofvijver tussen Buitenhof en Kneuterdijk. Verbreding van de weg kon alleen worden gerealiseerd door sloop van de woningen tegenover de Gevangenpoort. Dit gegeven leidde tot verhitte discussies en splitste de deskundigen in twee kampen, de aanbouwers en de niet-aanbouwers. Ofwel de architecten, die richting Hofvijver nieuwe bebouwing voorstelde zoals Bakker Schut en zij die liever geen nieuwe volumes wensten, zoals Berlage en, getuige een artikel uit het Bouwkundig Weekblad van 1923, Bijvoet & Duiker.

Teneinde hun gelijk aan te tonen, maakten zij perspectiefschetsen van het door de toenmalige Dienst S. & V. ontworpen plan. Niet alleen wordt de vijver daarin feitelijk ingekort,

maar 'verandert de verhoogde bebouwing de proporties van den vijver; in zijn nadeel!' Geringe plaatselijke demping kan volgens Bijvoet & Duiker geen kwaad: 'Er is beweerde dat demping van een strook gronds den Hofvijver in zijne verhoudingen niet aanmerkelijk zal wijzigen. Demping op zichzelf doet, zoowel theoretisch als 'voor het oog', waarschijnlijk inderdaad maar zeer weinig veranderen. Men moet er echter niet even gerust op zijn dat een bouwband als in het plan van S. & V. bedoeld, op den indruk van zijne verhoudingen niet van grooten invloed zou zijn. Zonder twijfel zou daarvoor de lengte-indruk aanmerkelijk geschaad worden.'

Met de voorgestelde nieuwbouw zou volgens hen toch niet de door Victor de Stuers voor de omgeving van de Gevangenpoort gewenste Middeleeuwse intimiteit bereikt worden. Daarom bepleitten zij een andere, meer eigentijdse kwaliteit, namelijk de 'vroolijker bewegelijkheid van het moderne leven en verkeer, die in geen enkel opzicht

strijdig is met het bewegelijk silhouet van den achtergrond, beheerscht als het wordt door den St. Jacobstoren.'

Hun voorstel voor de oplossing van het probleem getuigde van grote terughoudendheid. Niet bouwen betekende herstel van een historische situatie, oorspronkelijk kende de gevangendoor een gedeeltelijk vrijstaande verschijning en grensde aan de open ruimte. Maar niet bouwen zou geen verbetering brengen in de ruimtelijk onbevredigende overgang van de Vijver naar de Plaats, of zoals zijzelf zeiden 'het punt waarop de hoek van den Vijver zich in de Plaats dringt. Hier voelen we vijver en achtergrond lelijk tegen elkaar staan en doet zich de behoefte aan een verbindend element gevoelen.'

In het verlengde van Berlages voorstel bepleitten Bijvoet en Duiker als overgang tussen de verkeersweg en het water een gemetselde borstwering langs de korte zijde van de Hofvijver die overgaat in een architectonische beëindiging van een belangrijker massa, bijvoorbeeld een klein paviljoen. Dit zou samen met de naar voren springende massa van de Gevangendoor een doorgang vormen naar het Buitenhof. In alle bescheidenheid spraken de beide architecten van een 'architectonische verruiming' van het oude motief poort. Ook wilden zij met hun voorstel een andere zwakke plek in de ruimtelijke context oplossen. Vanaf de smalle zijde richting regeringsgebouwen gezien verlangde de Plaats een beeldafsluiting, die door de Poort zelf niet werd gegeven. Het paviljoen kon deze afbakening wél geven, zonder de blik op het water te blokkeren. Het gaf een 'rustpunt voor het oog, zonder het verkeer ook maar in het minst te schaden.'

Hun artikel sluit met een waarschuwing: 'wij zullen de eersten zijn te erkennen dat er durf, ja zeer veel durf voor nodig is, het zoo gevoelige schilderij van den Hofvijver te overschilderen, de verantwoordelijkheid van hem, die dit onderneemt is wel zeer groot. Late hij, die er toe geroepen wordt, dit wel bedenken!'

In de nabije omgeving, namelijk op het Buitenhof, verrees korte tijd later een prachtig paviljoen, een bloemen- en planten kiosch van Berlage. Voor het paviljoen aan de Hofvijver van Bijvoet en Duiker ontbrak het kennelijk aan durf en verantwoording. Hun 'architectonische beëindiging en beeldafsluiting' bleef ongebouwd.

Met deze schetsen probeerde Duiker zijn kritiek op de plannen te verduidelijken.

Nirwana Benoordenhoutseweg 1925-1930

Jan Gerko Wiebenga maakte in de vroege jaren twintig tijdens een studiereis door de Verenigde Staten kennis met de daar gebruikelijke methodieken voor hoogbouw en de hoge technische standaard van (huur)woningen. Dat bleef niet beperkt tot theorie. Teneinde zijn verblijf te financieren werkte hij, meestal voor korte duur, op verschillende architectenbureaus aan dergelijke projecten. Wat hem daar vooral aansprak was een veel hoger rendement tussen investering en opbrengst, technisch maar ook financieel. Diep onder de indruk keerde hij terug en schilderde zijn indrukken aan Jan Duiker. Samen besloten zij de in Amerika vergaarde kennis te versmelten met Nederlandse wensen en gewoonten.

Het in 1930 door Duiker geschreven boekje 'Hoogbouw' stelt de gehele problematiek uitvoerig aan de orde, van grondeconomie via constructie naar comfort etc.

Nirwana was op dat moment net opgeleverd, niet zoals het stedenbouwkundig bedoeld was, maar wel constructief en organisatorisch. Voor het zover was moest een lange lijdensweg worden bewandeld. De briefwisseling tussen Duiker en Wiebenga

geeft daarvan een goed beeld. Een eerste ontwerp, waaraan al in 1925 werd begonnen, behelsde een complex van tien identieke torens, elk ruim 50 meter hoog, in een aan Le Corbusiers Ville Radieuse verwante open verkaveling. Dit plan haalde het echter niet bij de gemeente, zoals Duiker al verwachtte, vanwege de hoogte.

Een jaar later ontstaat een versie met vijf flats van 25 meter hoogte in een dambordfiguratie. Hiervoor zijn drie verschillende locaties onderzocht. Uiteindelijk is slechts één gebouw verrealiseerd, in sterk versoberde uitvoering. Een uitstekend balkon op één der hoeken, een rudiment van een verbindingsbrug, getuigt van het optimisme van de architecten dat de overige flats er ook wel zouden komen.

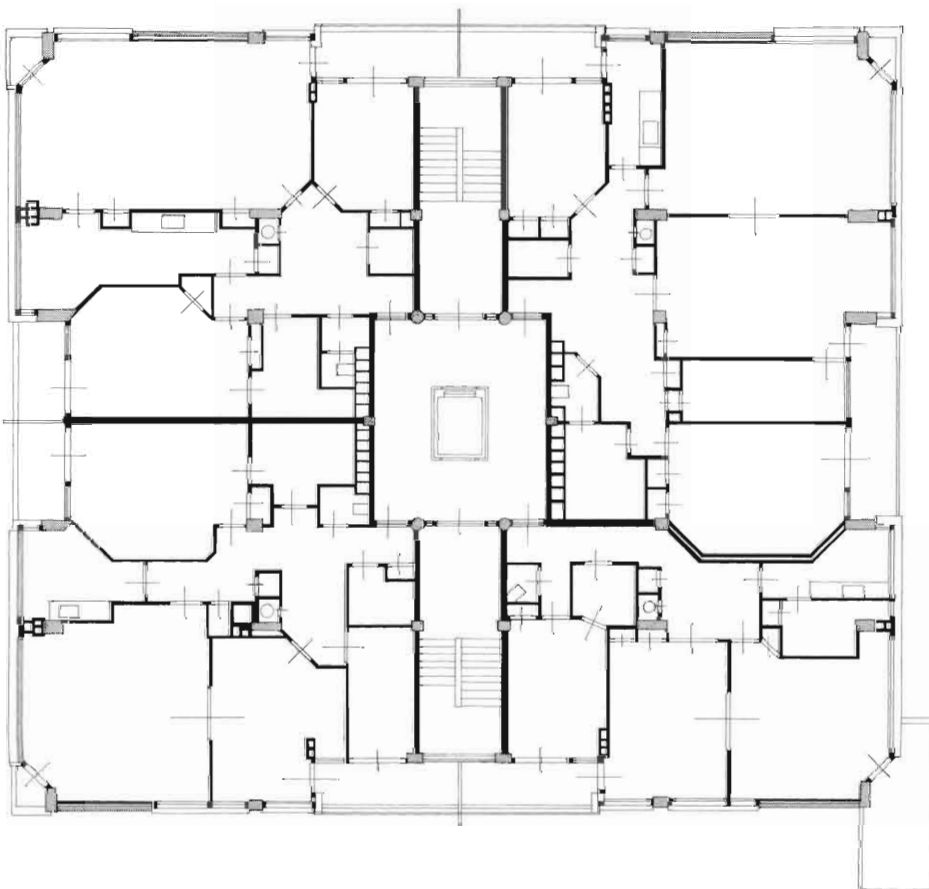
Er moesten meer concessies worden gedaan. De droom van een Amerikaanse organisatie met veel gemeenschappelijke voorzieningen is slechts ten dele uitgekomen. Van de heldere constructieve opzet van een betonskelet en vaste woningscheidende wanden bleef niet veel over. Honorering van bewonerswensen ten aanzien van de indeling heeft de oorspronkelijke opzet behoorlijk aangetast.

Brede publieke waardering heeft de flat Nirwana in Den Haag nooit gekregen. Zelfs een contemporaine wervingsfolder van de exploitant geeft dat al aan met de constatering 'het uiterlijk van het gebouw moge niet naar ieders smaak zijn'. Toen het in 1985 door de Rijksoverheid als monument werd geregistreerd, bracht een grote landelijke krant dit bericht onder de minachtende kop 'betonklomp beschermd'. Een schoonheidsprijs kreeg dit meesterwerk van de architecten Jan Duiker en Jan Gerko Wiebenga nimmer uitgereikt. Door de gemiddelde burger werd het vanwege zijn sterk vervuilde uiterlijk voornamelijk genegeerd.

De geringe appreciatie uitte zich ook in de kooprijzen die kort voor de restauratie waren gekelderd tot die van een krot. Nirwana was ondanks een oppervlakkige schoonmaak- en schilderbeurt een decennium geleden behoorlijk afgetakeld. Het toen aangebrachte laagje cosmetica kon de slechte staat van onderhoud maar voor korte duur verbergen en heeft op sommige plekken de corrosie en rotting nog versneld.

Zich de gevolgen van deze slechts optische verbetering realiserend, besloten de eigenaren in 1984 tot een grondige technisch verantwoorde restauratie. Door de registratie als Rijksmonument en de daarmee beschikbaar gekomen subsidies werd dit ook financieel haalbaar.

Verdieping

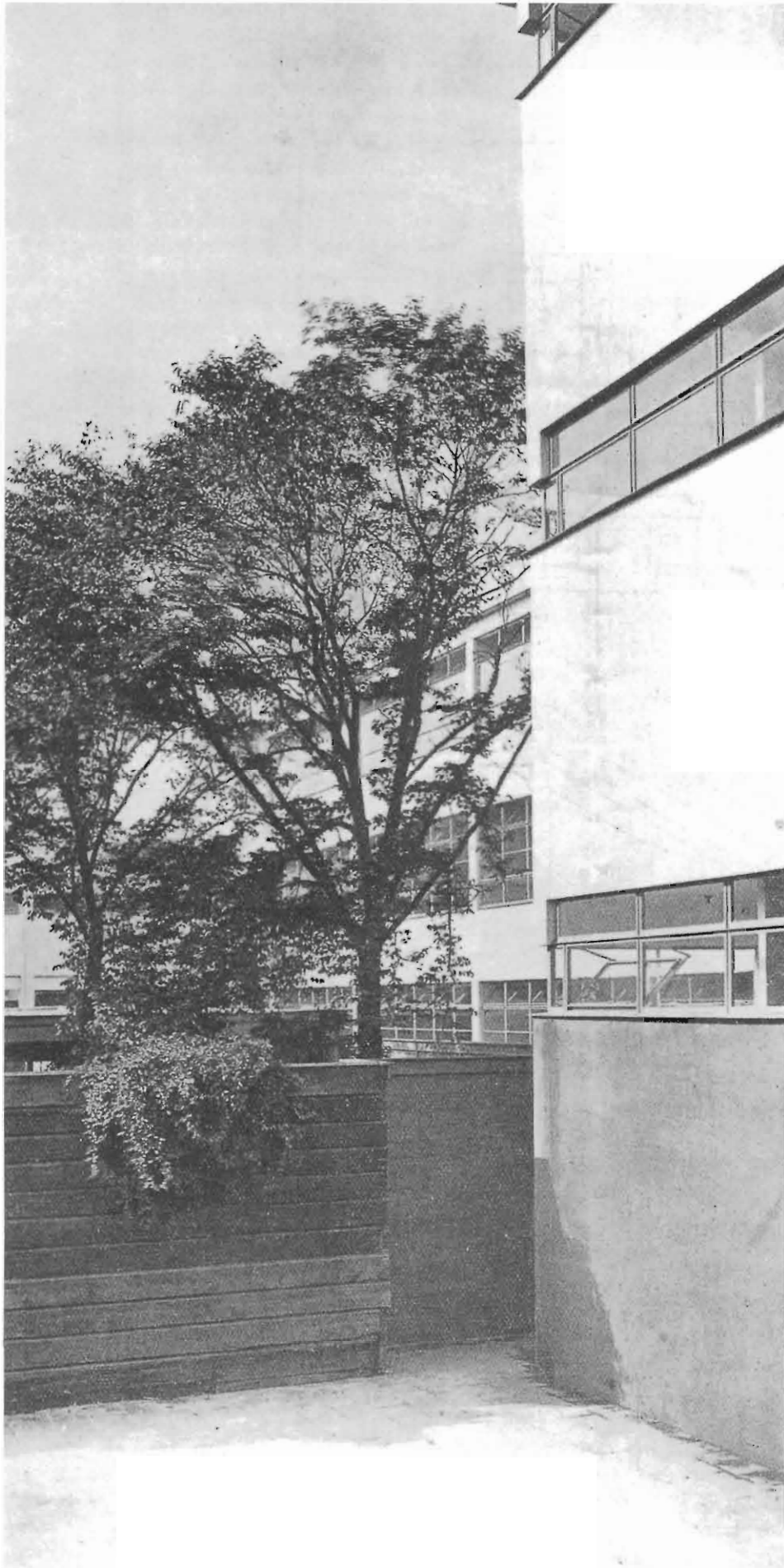
Derde Ambachtsschool Zwaardstraat 1921-1931

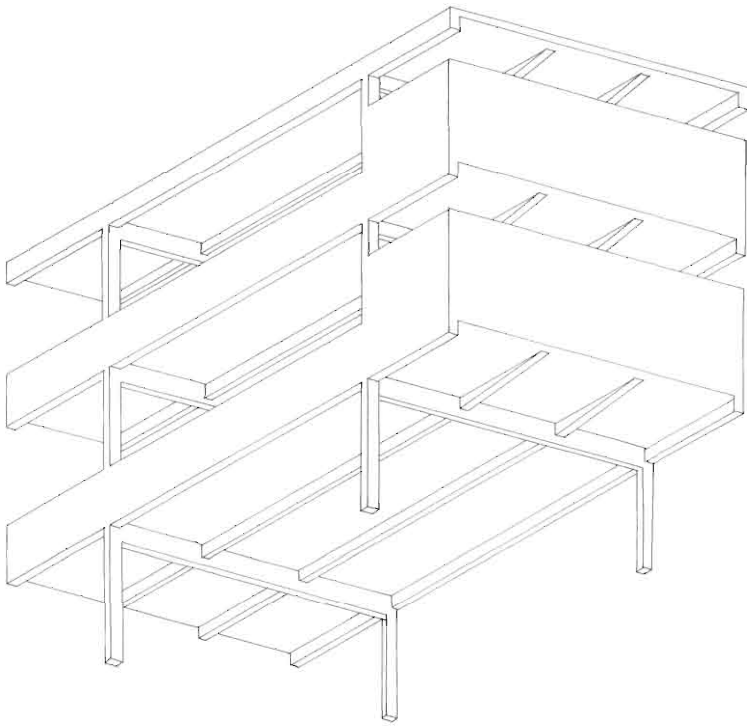
Vóór het gebouw aan de Zwaardstraat in Scheveningen kon worden uitgevoerd waren er verschillende ontwerpen gemaakt. Het eerste in 1919 door gemeentearchitect Van der Zwart. In 1921, drie jaar na de in publicaties veelgeprezen Rijksacademie voor Beeldende Kunsten te Amsterdam, kregen Bernard Bijvoet en Jan Duiker opnieuw een kans een groot onderwijsgebouw te ontwerpen. Lange tijd leek het erop dat beide projecten hetzelfde lot beschoren zou zijn, namelijk voor eeuwig een papieren plan te blijven. Van de Rijksacademie werd in 1920 alleen de eerste paal geslagen. Bij het eerste Scheveningse ontwerp stonden problemen met het terrein en de financiering uitvoering in de weg.

Het zou tot 1928 duren tot er een geschikt bouwterrein was gevonden. Inmiddels kreeg Duiker – Bijvoet werkte enige tijd in Parijs bij Pierre Chareau – te maken met sterk veranderde randvoorwaarden, hoofdzakelijk van financiële aard, die duidelijk hun stempel drukten op de uitvoering en afwerking. Terwijl het eerste plan in sfeer en materiaaltoepassing sterk doet denken aan de Rijksacademie, straalt het uiteindelijke ontwerp in optima forma Nieuwe Zakelijkheid uit.

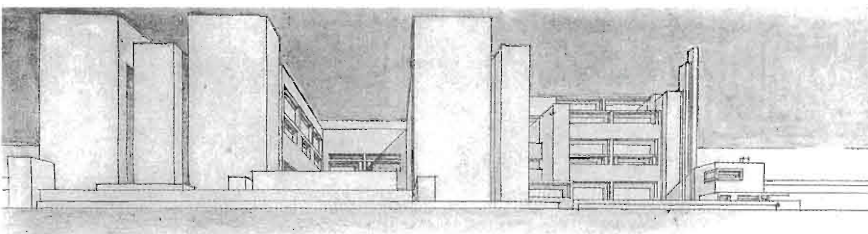
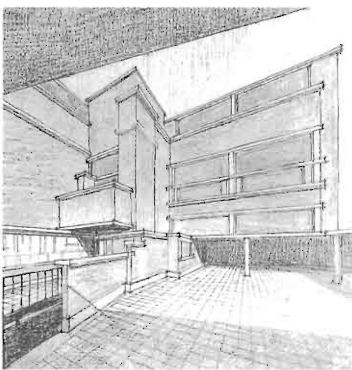
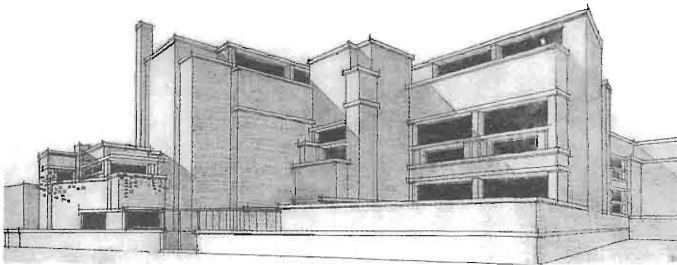
Tijdens de uitvoering van Nirwana liepen de meningsverschillen tussen Duiker en Wiebenga, zijn compagnon en constructieadviseur, dermate hoog op, dat aan beider samenwerking een al geruime tijd voorspelbaar einde kwam. Voor alle constructieve tekeningen en berekeningen deed Duiker een beroep op het Ingenieursbureau Ir. L.H. Huydts uit de J.P. Loenstraat. Op 2 juli 1930 ontving hij de eerste stukken, op 10 november van datzelfde jaar waren alle berekeningen gereed. Ingenieur Huydts onderhield ook de contacten met Bouw- en Woningtoezicht. Hij zat immers dicht bij het vuur dan Duiker zelf, die destijds kantoor hield aan de Minervalaan 34 te Amsterdam.

In een artikel in 'De 8 en Opbouw' van 18 februari 1932 noemt Ben Merkelbach de school 'een typisch voorbeeld van een duidelijke bouwlijn'. Hij gebruikt dit om tegen de heersende architectuuropvatting van leer te trekken. In de jaren twintig werden alleen al in Amsterdam meer dan 170 scholen gebouwd, 'steeds machtiger monumenten ter ere van de architecten, die er maar niet in slagen het schoolbouwvraagstuk verder te brengen.' De 3de Ambachtsschool, en eerder de Openluchtschool, leverden die bijdrage wel. 'Wanneer men de oplossing ziet welke hier gegeven is aan het complex van

Isometrie

eisen waaraan deze school moet voldoen, dan kan men niet anders dan waardering hebben voor de onbevagen wijze waarop Ir. Duiker zijn opgave aanvatte.' Waar andere architecten zich in die dagen bezig hielden met de esthetische kenmerken van de gevel, teneinde de schoonheidscommissie te behagen, gaf Duiker alle aandacht en energie aan rationele aspecten als gezondheid, economie, constructie en functie. Merkelbach: 'Door de consequente opzet was standaardisering ver door te voeren. O.a. komen 600 ramen van één type voor. Nu is voor ons niet het belangrijke om zeshonderd dezelfde ramen te maken, maar een groot aantal van één type wil zeggen economie en economie wil zeggen: geld vrij maken voor andere zaken.'

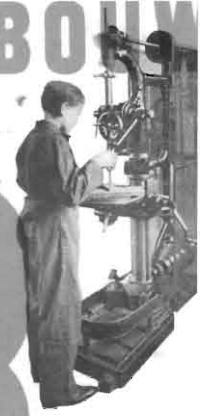
Na een bezoek aan deze ambachtsschool is wel de hoofdindruk dat ze, in tegenstelling met andere ambachtsscholen, zoo mensche-lijk is. Het zijn de details welke hiertoe bij- dragen: aangename drinkfontein- tjes, behoorlijke porceleinen waschbakken in tegenstelling met veel toegepaste granito gootstenen. Luxe? Och, we zullen niet zoo naïef zijn om te geloven dat het rijk in deze tijd geld ter beschikking zou stellen boven een maximum.

Zou dan misschien door een economische opzet geld beschikbaar zijn gekomen voor een mensche-lijke afwerking, terwijl anders dat geld verbruikt werd voor de mensche-lijke geneugten van den architect, d.w.z. monu-mentenbouw? Is deze school, die een zoo mensche-lijke indruk achterlaat, misschien niet duurder dan een andere ambachtsschool, maar zit het in de klaarheid van de geest, die met de middelen van dezen tijd een gebouw wist te zetten dat voor men- schen van dezen tijd een rijkdom lijkt?'

30 ct.

OPBOUW

de **8**

14-DAAGSCH TIJDSCHRIFT VAN DE VER- ARCHITECTENKERN „DE 8“ AMSTERDAM EN „OPBOUW“ ROTTERDAM, OPGENOMEN IN „BOUW EN TECHNIEK“ 3E JAARGANG

REDACTIE-ADRES: SECM TARAAT VENE NIDIA ARCHITECTEN- KERN „DE 8“ PRINSENBOESCH 104, AMSTERDAM C, TEL: 3000. ADMINISTRATIE: GELONDSCHAP 40, KRAAI C, TEL: 110000. ABOONEMENTSPRIJS 7.50 PER JAAR. LIDDE RIJMAKER 7.00. ADVERTENTIES 7.00 PER RIJSEL. 300 CONTRACTIE-EN-CON- TRACT. No. **4** 18 FEBR 1932

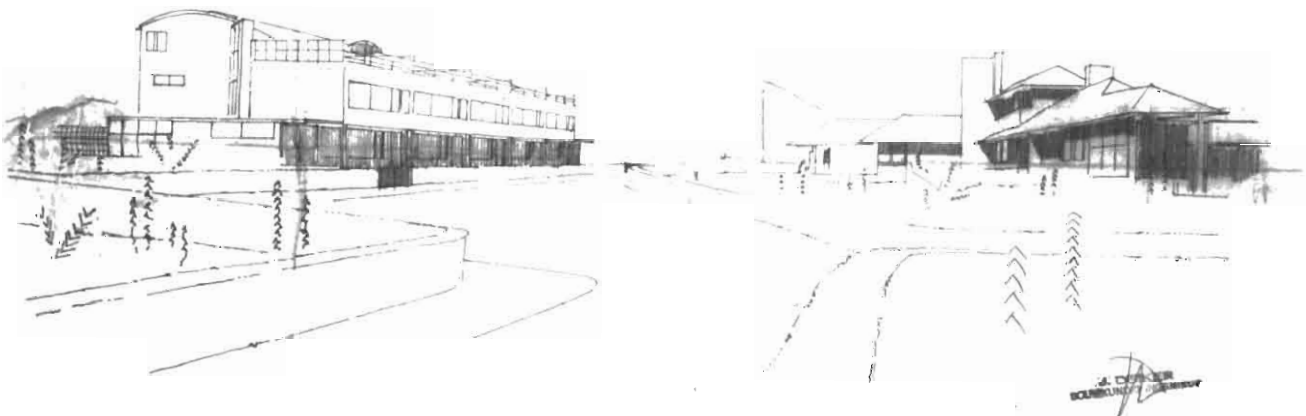
14 Woningen Kijkduin 1928

Enige verbazing wekken perspectieven en geveltekeningen voor een rijtje van vijf woningen in Kijkduin, onderdeel van een ontwerp van 14 woningen aan de Zandvoortselaan en de Scheveningselaan. Mocht men een typering erop loslaten, dan schiet als eerste de Haagse School te binnen, zeker niet het Nieuwe Bouwen. Na de ontwerpen voor de Openluchtschool en Nirwana en de oplevering van de eerste paviljoens van Zonnestraal, verschijnen ineens imposante kappen in de architectuur van Bijvoet en Duiker. Wel in een mooie compositie met markante, de einden van het volume markerende schoorstenen, met een vlakke, lichtgrijze klinker voor de gevel, de witte kozijnen horizontaal ingelijst door zwarte raamdorpelstenen en witte lateien, de deuren blauw geschilderd, het geheel onder vlakke zwarte leipannen. Verbazingwekkend ook vanwege de opbouw, gedeeltelijk opgezet met betonelementen maar overigens met een houten vloer- en kapconstructie.

Perspectieftekening van eerste ontwerp met imposante kap.

Perspectieftekening van alternatief ontwerp met lichtgebogen kap.

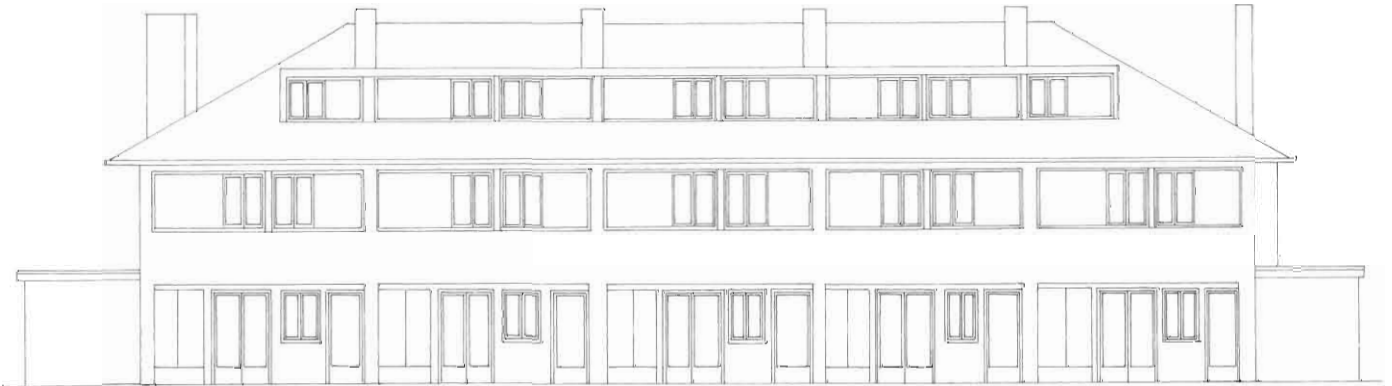

Een alternatief ontwerp presenteert zich veel minder conservatief. De woningen hebben een lichtgebogen kap, zoals de wasserij te Diemen en de werkplaatsen van Zonnestraal en beschikken over een dakterras aan de straatzijde, maar worden niet onmiddellijk ervaren als een logische stap in het werk van Bijvoet en Duiker, waarvan overigens alleen de laatste als bouwkundig ingenieur wordt vermeld. Bijvoet werkte in die tijd immers bij Chareau in Parijs. Op ander werk uit die periode staan wel beider namen, soms zelfs met beider handtekeningen. Het lijkt erop dat dit ontwerp voor rekening komt van Duiker alleen.

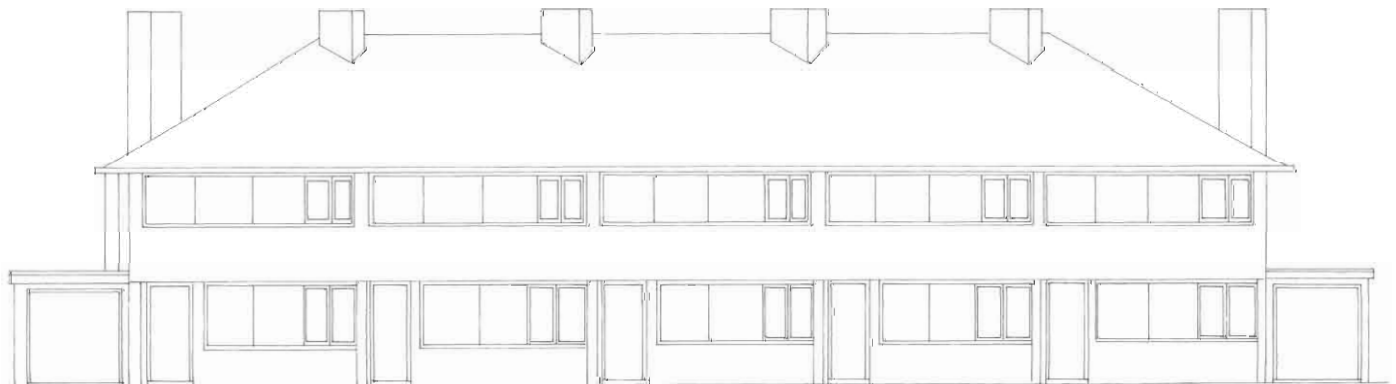
In de plattegronden valt zijn voortdurend streven naar economie, belichting en schakering op. Kanteling van de trapzone over de bouwmuur heen veroorzaakt een ongebruikelijke verandering van richting binnen de woning. Men beleeft zijn huis niet alleen van voor naar achteren of andersom, maar ook in de diagonaal. Op deze wijze treedt langer dag- of zonlicht toe tot de hal dan bij en-suite-achtige plattegronden. De organisatie

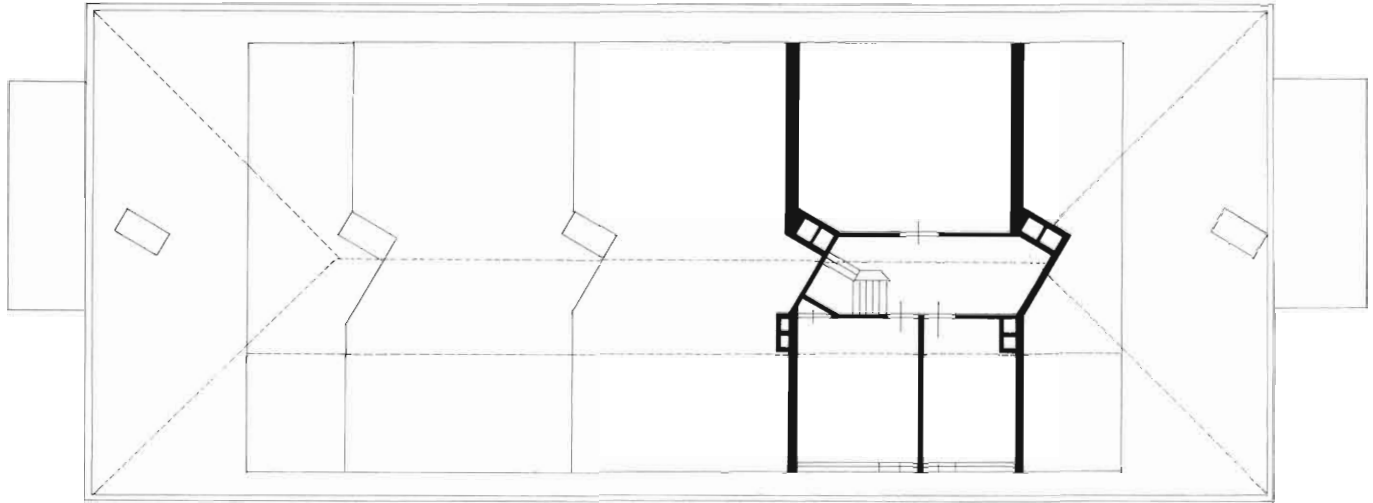
Zijgevel

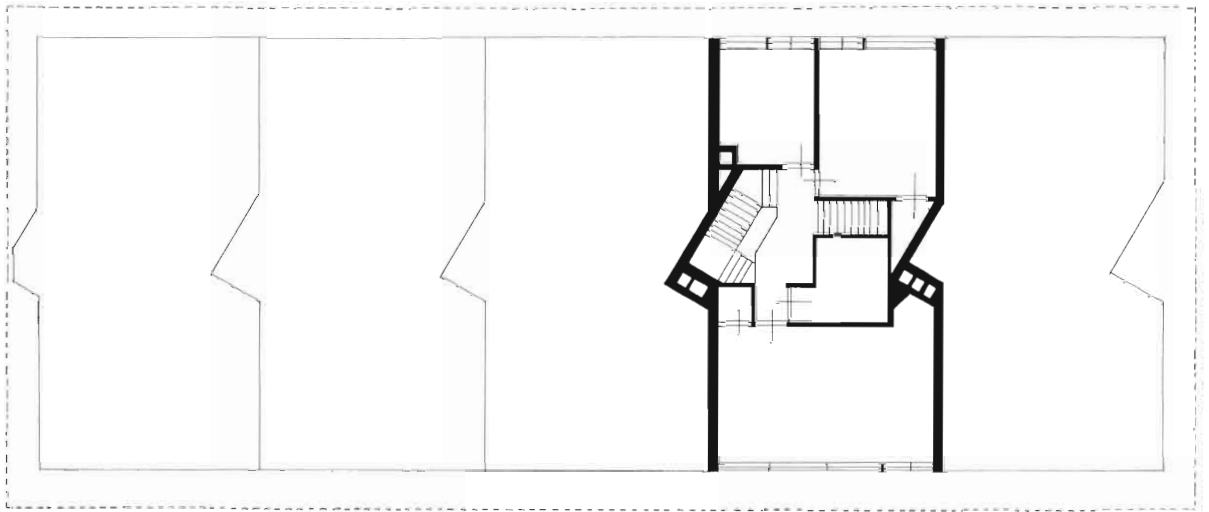
Achtergevel

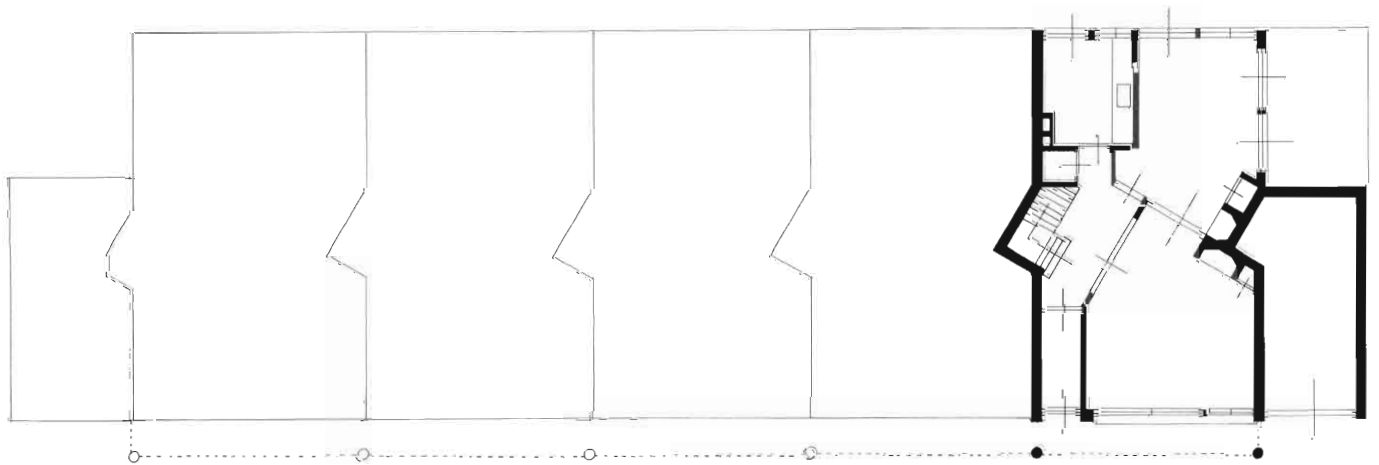
Voorgevel

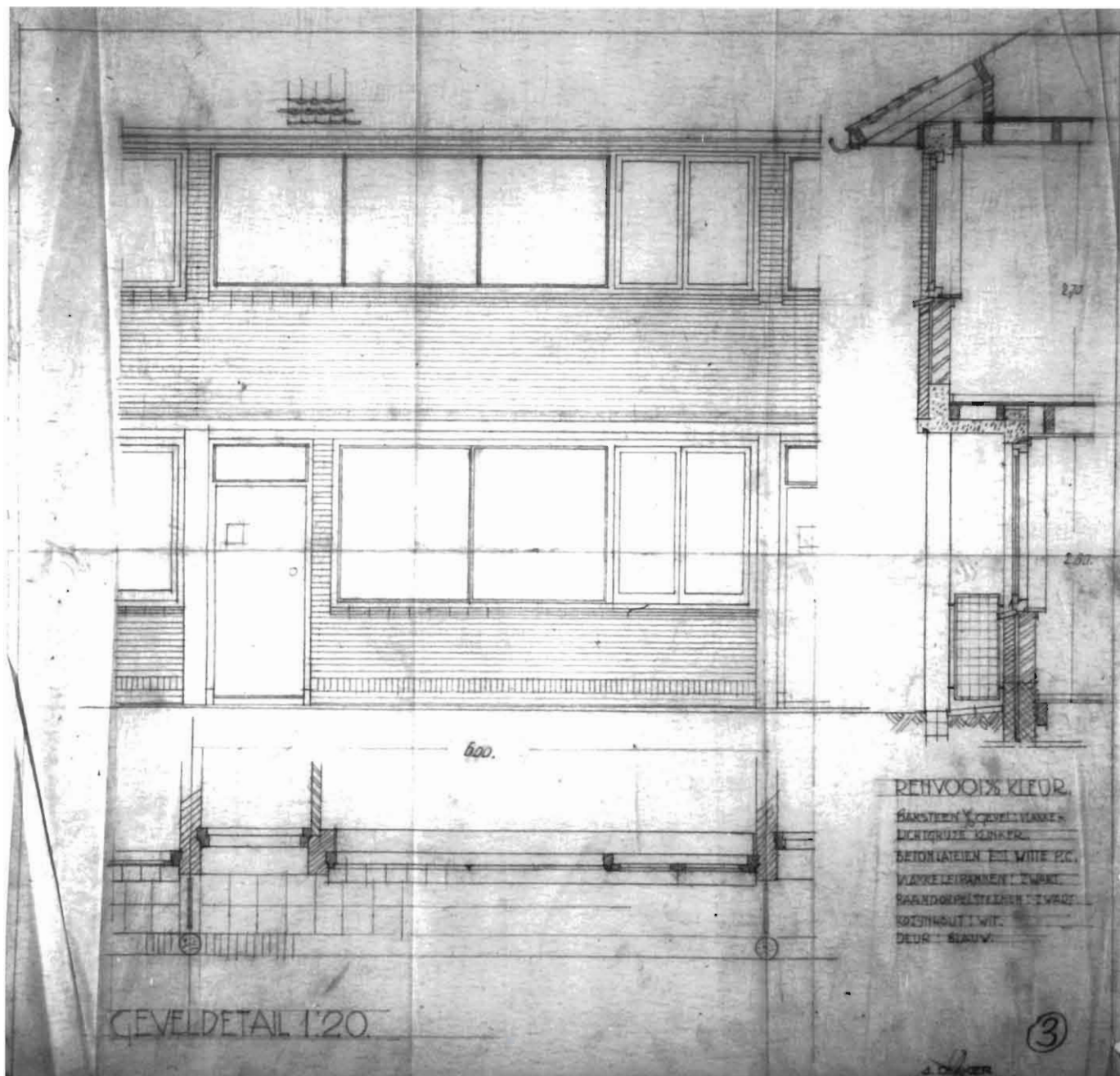
Tweede verdieping

Eerste verdieping

Begane grond

Geveldetail ontwerptekening

van het Johan van Oldenbarneveltlaan-type van voorkamer-centrale hal-achterkamer, wordt hier vrij geïnterpreteerd met voorkamer-achterkamer en een gedeeltelijk tussen beide geschoven centrale hal. Deze hal is, zoals in de elders besproken huizen, meer dan verkeersruimte of ontsluiting alleen.

In tegenstelling tot de vroegere woningen met hun beperkte vloeroppervlak, kan bij deze veertien woningen met ongeveer tweehonderd vierkante meter écht van herenhuisen worden gesproken. Gezien de recente ontwikkeling van de historiserende woningbouw met referenties aan de Haagse School zouden deze huizen anno 1999 beslist erg gewild zijn.

CINEAC

een reis om de wereld

CINEAC

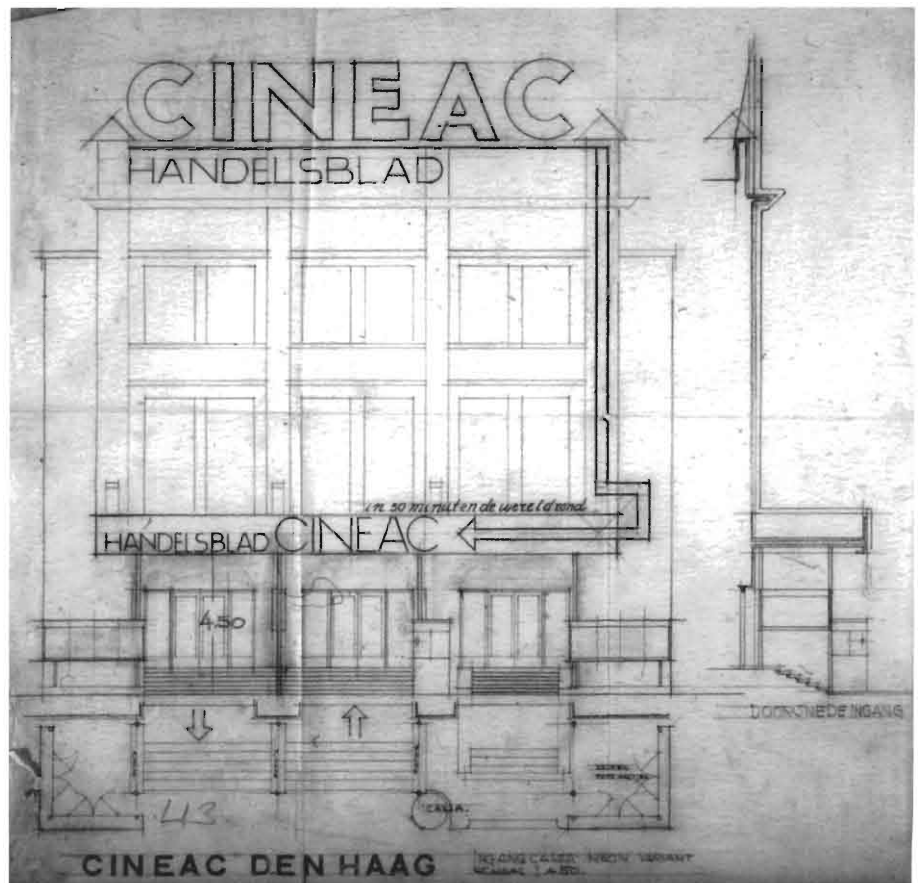

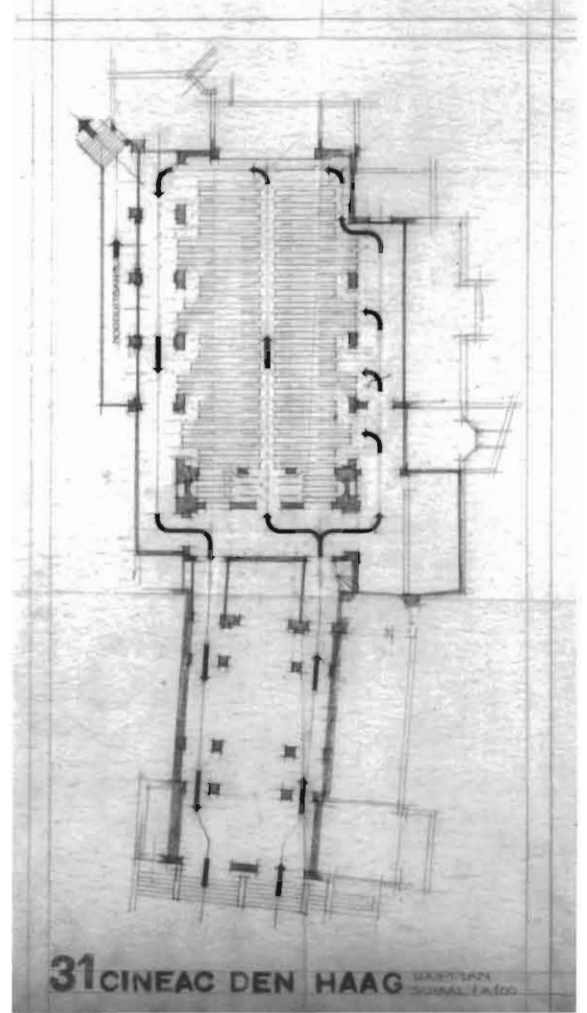
Cineac Buitenhof 1934-1935

Na voltooiing van de Amsterdamse Cineac kreeg Jan Duiker van dezelfde maatschappij opdracht om het gebouw Les deux villes in Den Haag te verbouwen tot actualiteitenbioscoop. Op 21 november 1934 werd de bouwvergunning verleend. Oorspronkelijk beperkten de veranderingen zich alleen tot het interieur met als belangrijkste kenmerk een doorgaande routing die in de Amsterdamse voorloper inmiddels beproefd was.

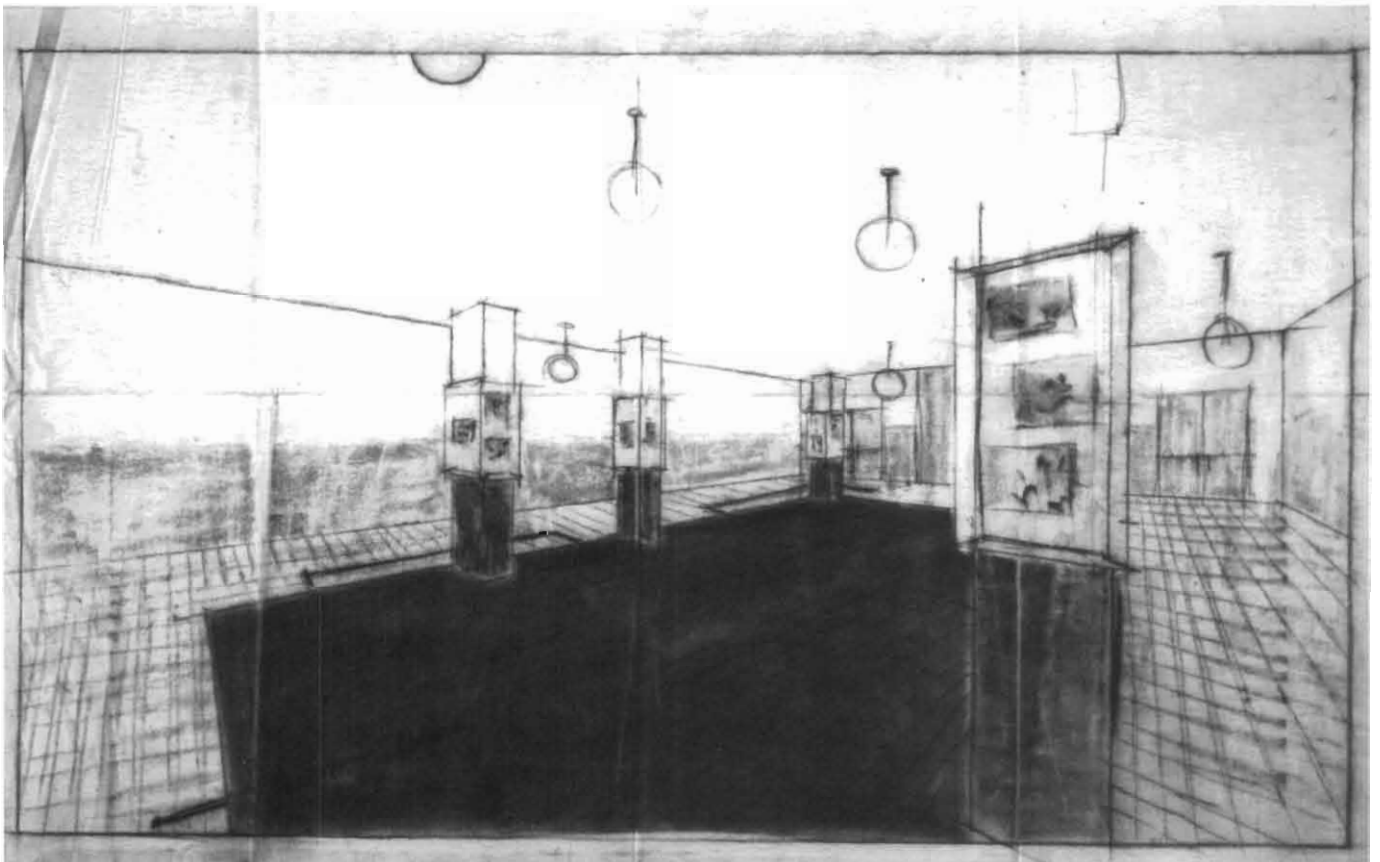
Later werden aanvullende plannen ingediend voor wijziging van de gevel. De bestaande klassieke gevel miste immers de moderne uitstraling die men bij een vooruitstrevend journaaltheater verwacht. Om aan dit laatste enigszins te voldoen stelde Duiker enkele middelen voor, die deels terug te vinden zijn in het Amsterdamse ontwerp: een reusachtige lichtreclame op het dak, fotovitrines op de begane grond, opvallende lichtlijnen aan de gevel, een hoge, door vier slanke kolommen gedragen, verlichte luifel, alsmede een naar buiten verrijdbare kassa. Al deze ingrepen vielen bij de toenmalige directeur van gemeentewerken niet in goede aarde. In een brief aan het college van B&W van 28 december 1934 maakte hij zijn principiële bezwaren kenbaar. Onder verwijzing

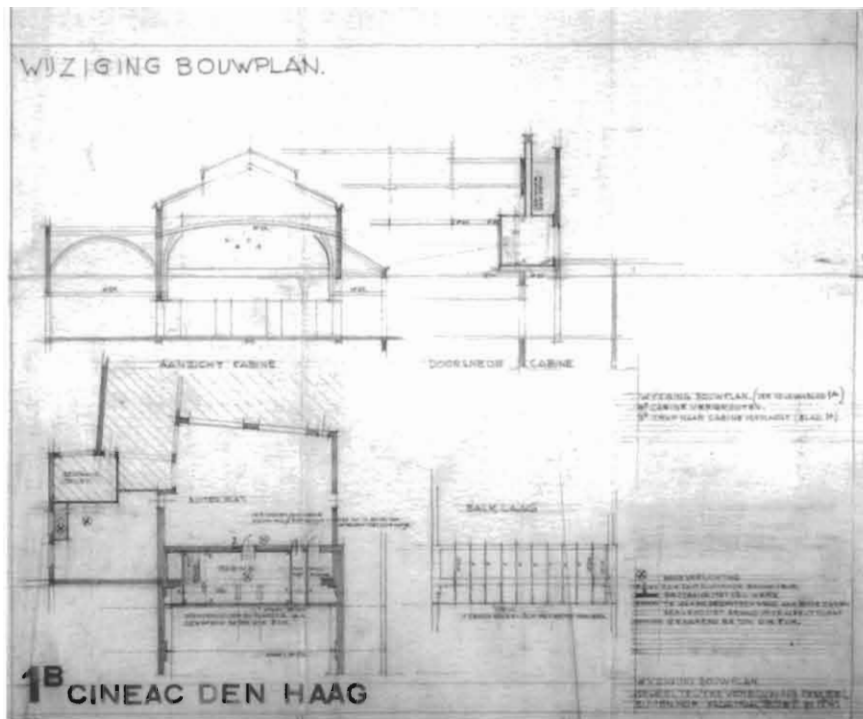

Ontwerp van de zaal en toegangshal.

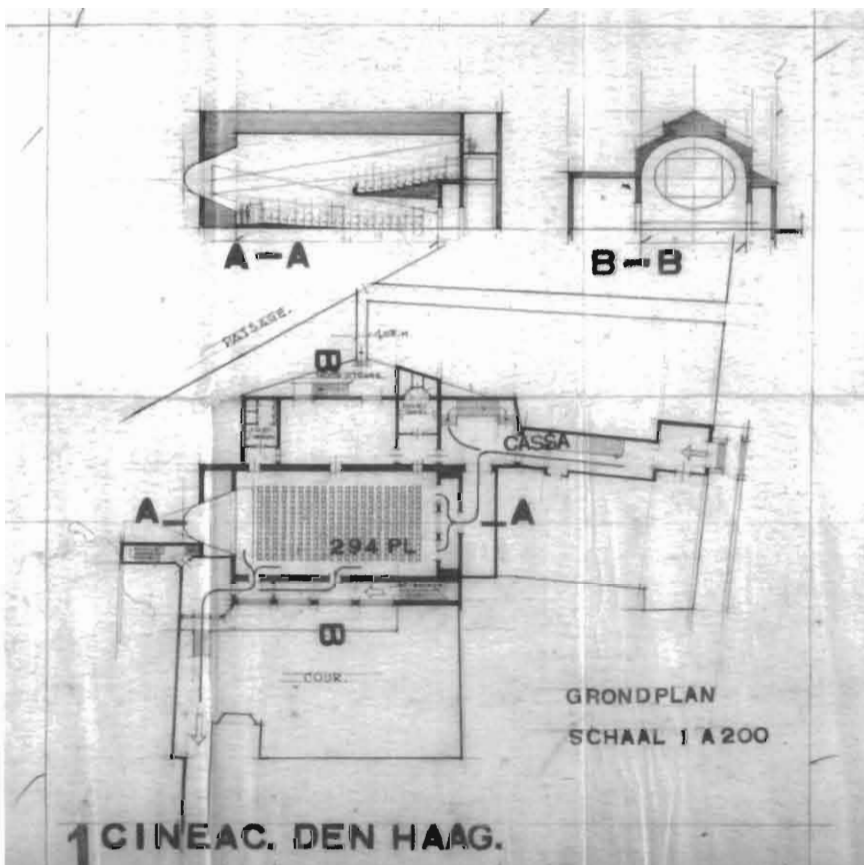
Perspectieftekening van de toegangshal.

Wijziging bouwplan.

Ontwerp van het grondplan.

naar het inrichtingsplan van de toen nog maar net overleden Berlage waarin zelfs de kleine onderdelen als licht- en trammasten, banken, een kiosk, een toiletinrichting in esthetisch opzicht zorgvuldig behandeld werden, sprak hij bedekte kritiek uit over Duikers voorstel. Letterlijk schreef hij: 'Tot nu toe is het Buitenhof voor dit soort reclames gespaard gebleven. Het wordt ongewenscht geacht met het toelaten van dakreclames aan het Buitenhof een begin te maken. Indien de voornemens van aanvragen tot uitvoering komen, zullen naar dezerzijdsche meening zoowel het karakter van het gebouw zelf als van het Buitenhof onnodig en op ontoelaatbare wijze aangetaast worden.' Over koudwatervrees bij eigentijdse of beschermde stadsgezichten gesproken.

Door de lichtreclame trok het filmtheater in elk geval sterk de aandacht van het publiek. Ook op straat heerste een hoog lichtniveau dat doorliep tot in de entreehal. In het rechterdeel van de begane grond bevond zich de ingang met een verplaatsbare kassa en toegang naar de fietsenkelder, in het rechterdeel de uitgang. Een actualiteitenbioscoop (CINema ACTuel) heeft immers geen aanvangstijden, om welke reden een goede doorstroming van komend en gaand publiek via éénrichtingsverkeer noodzakelijk is.

De kleuren waren volgens een filmrecensent licht gekozen, wit en lichtblauw, met hier en daar donkerblauw, waardoor een prettige en rustige omgeving ontstond.

Het college van B&W heeft zich indertijd niets van de reeds eerder genoemde noodkreten van haar directeur Gemeentewerken aangetrokken. Het gaf in de persoon van burgemeester de Monchy op 27 september 1935 zelfs acte de presence bij de opening. Het voormalige paleis van Enkhuizen en Alkmaar bij de Staten van Holland was die avond voor het eerst getransformeerd in een zee van licht. Duiker zelf heeft dit feestelijke moment niet meer mee mogen maken, de uitvoering van de werkzaamheden evenmin. Hij was eerder dat jaar, op 23 februari, overleden. Op het werk zou worden toegezien door Johannes Plu.

Evenals in de Amsterdamse en de inmiddels aan de Coolingsingel gerealiseerde Rotterdamse Cineac (met de architecten Roos en Overijnder) liep de zaal naar het doek omhoog met boven het achterste deel een balkon. Duiker had al voor Amsterdam in schetsen de optimale richtlijnen onderzocht. Ook in de zaal paste hij een routing met éénrichtingsverkeer toe.

Overige belangrijke uitgevoerde werken

Karenhuizen
Alkmaar
Krelagestraat
Bijvoet & Duiker
1918-1919

Magazijn Winter
Amsterdam
Weteringschans
Duiker
1934-1935

Tuinderswoning
Aalsmeer
Stommeerkade
Bijvoet & Duiker
1924-1925

Gooiland
Hilversum
Emmastraat
Duiker (& Bijvoet)
1934/1936

Fabriekje
Diemerbrug
Diemerkade
Bijvoet & Duiker
1924-1929

Zonnestraal
Hilversum
Loosdrechtsebos
Bijvoet & Duiker
1926-1932

Openluchtschool
Amsterdam
Cliostraat
Bijvoet & Duiker
1927-1930

Cineac
Amsterdam
Reguliersbreestraat
Duiker
1933-1934

Johannes Duiker

1890 Den Haag – 1935 Amsterdam

Duiker bracht zijn architectonische opvattingen niet alleen tot leven in gebouwen, hij verspreidde ze ook in geschriften. Al bleef hij terughoudend in het beschrijven van eigen werk. Zo kan men uit zijn publicaties toch veel te weten komen over het standpunt dat hij als architect innam. Het veertiendaags tijdschrift 'De 8 en Opbouw' ontwikkelde zich tot zijn belangrijkste spreekbuis. Hield zijn compagnon Bijvoet zich volgens een tijdgenoot bezig met visie en esthetische opzet, Duiker beschouwde architectuur als een wetenschap. Voor menigeen van de huidige generatie die een saus van sentiment, nostalgie en retrostijlen over onze steden gooit, een verademing. Duiker in 1933:

'Nu zijn we er: er moest een architectuurwetenschap ontstaan, een wetenschap die behalve gewone technische, wiskundige en natuurkundige vakken, ook de medische, filosofische, economische, biologische enz., bevat, dan durfde tenminste die vervelende krantenman of iedere willekeurige principaal ook niet meer zijn mond open te doen. Hij kon dan nog wel zeggen: ik vind het niet mooi, maar die uitspraak zou ons even koud laten als die van den patiënt dat hij zijn drankje niet lust. Bij den dokter durft hij immers ook niet weg te blijven. Deze architectuurwetenschap zou wel natuurlijke historie, maar vooral geen kunsthistorie mogen omvatten en geen boetseren, geen ornamentleer, geen architectonische vormleer, geen decoratieve kunst.' Zesenzestig jaar na dato bestaat architectuur nog steeds uit boetseerwerk, ornamenten, decoratie en andere onoprechtheden.

Niet alleen staat het grootste deel van Duikers oeuvre in Den Haag, hij wordt hier ook op 1 maart 1890 geboren. In 1913 studeert hij bij professor Evers te Delft af als bouwkundig ingenieur. Op diens bureau werkt hij met zijn maat Bernard Bijvoet vanaf dat moment tot 1918 onder andere aan het stadhuis van Rotterdam, maar ook met instemming van Evers aan eigen werk, onder andere prijsvragen, waarvan zij er diverse winnen. Begin 1919 richten de twee studievrienden hun eigen bureau op in Zandvoort. Na het vertrek van Bijvoet richting Frankrijk verhuist Duiker naar Amsterdam waar hij lid en later voorzitter wordt van 'De 8'. Opvallend mag worden genoemd dat Duiker zich als 'bouwkundig ingenieur' afficheert en niet als architect.

Op 23 februari 1935, nog geen week voor zijn vijfenveertigste verjaardag, overlijdt ir. J. Duiker te Amsterdam. In een beknopte necrologie schrijft de redactie van 'De 8 en Opbouw': 'Een ieder die het voorrecht heeft gehad met Duiker samen te werken of met hem meer dan oppervlakkig in contact te komen, zal zijn gehele verdere leven een herinnering bewaren aan de open, eerlijke blik, zijn behoefte om op een open, eenvoudige wijze het wezen der dingen te benaderen die steeds verhelderend werkte. Alles aan hem was 'menselijk' in de beste zin van het woord, terwijl elke pose hem vreemd was. Nimmer ging eigen belang bij hem vóór en een zuiver geweten stelde hij boven goedkoop succes! Toen het Gemeentebestuur van Amsterdam hem uitnodigde voor het lidmaatschap van de schoonheidscommissie, bedankte Duiker. Een dergelijk erebaantje, waarnaar zoveel vakbroeders zaten en nog steeds zitten te smachten, kon hij niet verenigen met zijn eigen zuivere opvattingen.' Het is vooral te danken aan de inspanningen van Jelle Jelles, J.P. Kloos, C. Alberts, Jan Molema, Wessel de Jonge, Hubert Jan Henket, Herman Hertzberger en Wiek Röling dat de aandacht voor deze architect en zijn integer werk bestaat en groeit.

J.P. Kloos, enige jaren medewerker bij Bijvoet en Duiker schreef in augustus 1941 in 'De 8 en Opbouw', na enige historische afstand: 'Duiker kon zich de schoonheid niet denken als autonoom, uit het geheel gelicht element, en dus ook niet als doelstelling die belangrijker zou zijn als enig ander element van de architectuur.' En A. Boelen herinnert zich: 'Niet de problemen zelf bepalen het resultaat, doch de wijze van stellen en oplossen. En juist in het zuivere stellen en het compromisvrije oplossen der problemen lag Duikers groote en typische begaafdheid.'

Bernard Bijvoet

1889 Amsterdam - 1979 Haarlem

Zoals elders in deze monografie valt te lezen, tekende Duiker voor enkele werken zelf het ontwerp. De meeste echter ontstonden in samenwerking met zijn compagnon Bernard Bijvoet, enkele met de civiel ingenieur Jan Gerko Wiebenga. De vraag wie Duiker zou zijn geweest zonder Bijvoet, kan alleen maar tot speculaties leiden. Als Bijvoets meest bekende gebouw zonder medewerking van zijn voormalige studievriend en compagnon moet het Maison de Verre van Dr. Alsace in Parijs worden genoemd. Maar ook daarvan ligt het auteurschap niet alleen bij hem, aangezien dit werk ontstond op het bureau van Pierre Chareau.

Tegelijk met de verbouwing van de Haagse Cineac voltooide Duiker het ontwerp van hotel Gooiland te Hilversum. De uitvoering ervan mocht hij niet meer meemaken, Bijvoet bemoeide zich daarmee en heeft zeker op onderdelen en kleuren zijn stempel gedrukt. Pas na het overlijden van Duiker in 1935 werkte hij voor het eerste echt zelfstandig. Eén van zijn medewerkers uit die tijd, architect Koen Limperg, schetst in 'De 8 en Opbouw' zijn werkwijze: 'Bijvoet gaat niet uit van de bouwkundig-technische eischen van zijn opdracht, maar hij begint met een visie van ruimte, vorm en kleur, om daarna de technische noodzakelijkheden naar zich toe te halen. In dit opzicht staat hij niet aan de zijde van de functionele bouwers en zijn vroegere medewerker Duiker, al zijn zijn uitkomsten niet irrationeel. Hij is in dit opzicht onder anderen te vergelijken met de voorgangers van de oude Amsterdamse School (Bergen). Intusschen scheidt hij in nieuwe vormen en bereikt verrassende resultaten. Zoals vele bouwmeesters bij een technische opzet, een onbewust gevoel hebben voor de vormgeving, zoo heeft Bijvoet bij een aesthetische opzet een onbewust gevoel voor de noodzakelijke technische eisen. Maar hij begint met pastel of plasticine.' En Limperg zegt verder: 'Gedurende de korte tijd van onze samenwerking trof mij zijn bekwame toepassing van kunstverlichting, waarbij hij evenmin uitging van kWh, watt's of decalumen, maar van gevoel, stemming en vormgeving. Hij ziet eerst de sfeer van het geval met zijn eischen van ruimte, vorm, kleur en lichtwerkingen, daarna de maten en de stalen balken.'

Op het bureau van Chareau maakte Bijvoet onder andere ontwerpen voor het interieur van het Grand Hotel in Tours (architect Maurice Boille). Samen met een collega, Louis Dalbet, verliet hij in 1935 het bureau van Chareau. Gedurende twee decennia werkte Bijvoet regelmatig in Frankrijk, hij keerde echter voor diverse opdrachten dikwijls terug naar Nederland. In 1946 vestigde hij zich met Holt in Haarlem, waar hij in 1979 op negentigjarige leeftijd overleed.

Jan Gerko Wiebenga

1886 Surakarta – 1974 Den Haag

De enige aan Wiebenga gewijde monografie heeft als ondertitel 'Apostel van het nieuwe bouwen'. Eén jaar eerder dan Bijvoet en Duiker studeerde hij af in Delft, als civiel ingenieur. Alhoewel zijn eerste baantjes hem niet onmiddellijk een introductie bezorgden in het metier van de toonaangevende architectuur, strookte zijn opvatting over 'zuinige' constructies wel met die van de architecten die zich later zouden ontpoppen als vertegenwoordigers van het Nieuwe Bouwen. Zijn samenwerking met L.C. van der Vlugt en later met Duiker mag vooral complementair worden genoemd. Onlangs verscheen, na een restauratie, zijn Middelbaar Technische School in Groningen weer in (bijna) oorspronkelijke glorie. Dit werk uit 1922, geconcipieerd in samenwerking met Van der Vlugt, beschouwt men algemeen als eerste gebouw in Nederland volgens functionalistische uitgangspunten. Wiebenga's naam is onlosmakelijk verbonden met de Van Nelle fabriek in Rotterdam, waar hij fungeerde als constructieadviseur.

Na een verblijf in de Verenigde Staten van Amerika, waar hij op verschillende architectenbureaus werkte, publiceerde hij onder andere in het tijdschrift *Bouwbedrijf* over technieken en opvattingen aldaar. Hij maakte Duiker deelgenoot van zijn ervaringen in de Verenigde Staten en de toepasbaarheid voor Nederland. Discussie over dit onderwerp en de daaruit volgende kruisbestuiving leidden tot realisatie van Nirwana en de publicatie van de onder de naam Duiker uitgegeven studie 'Hoogbouw'. Tijdens de uitvoering van Nirwana, die Wiebenga vanaf zijn Haagse adres aan de Archimedesstraat begeleidde, ontstond een nimmer bijgelegde ruzie. Op een doorslag van zijn laatste brief aan Wiebenga voegde Duiker, de toekomst voorspellend, toe: 'Einde van het lied'. Wiebenga werd eerst directeur Gemeentewerken in Aalsmeer (1928-1930) en vervulde vervolgens dezelfde functie in Zwolle (1931-1935). In deze periode ontstonden enkele belangwekkende gebouwen: scholen in Aalsmeer, huis Wentzel aldaar en het openluchtzwembad in Zwolle.

In het voorjaar van 1935 keert Wiebenga terug naar Den Haag. Alhoewel hij er tot aan zijn dood in 1974 nog bijna veertig jaar zou werken, heeft geen van zijn ontwerpen het niveau en de vernieuwingsdrang van de twee decennia ervoor gehaald. Sterker nog, in de eerdergenoemde monografie rept Nettie Schouten-Wiebenga met betrekking tot zijn naoorlogse periode over een 'binnengeslopen conservatisme'. Wederopbouwplannen aan het Smidsplein en een Duplexwoning aan de Van Voorschotenlaan onderscheiden zich in niets van het gangbare opportunisme van die tijd.

Eén van zijn laatste grotere opdrachten behelst een betonmortelcentrale aan de Binckhorstlaan uit de vroege jaren zestig. Met dat technisch rationele programma van eisen heeft Wiebenga kennelijk een grotere affiniteit dan met een etagewoning (Van Beuningestraat) of een moskee (Oostduinlaan). In de tekeningen van dit werk herkent men bij vlaggen de Wiebenga uit zijn bloeiperiode: een heldere opzet waarbij goed functioneren prioriteit geniet. Tot uitvoering zou het niet komen. Zijn opdrachtgever Van Gooswilligen twijfelt aan de economie van het plan. Volgens Peter Bak in de eerder geciteerde monografie 'suggereert Van Gooswilligen op een gegeven ogenblik dat het wellicht verstandig zou zijn om een andere architect te nemen, 'één waaraan hij in niet zo abnormaal sterke mate twijfelt ten aanzien van de economie van het ontwerp'. Het plan gaat niet door. Schrijver dezes kan zich de gevoelens van Wiebenga maar al te goed voorstellen. De geschiedenis blijkt zich veertig jaar later te herhalen. Wellicht komt dat, zoals een andere opdrachtgever van Wiebenga, Jan Wentzel, al in 1933 schreef: 'Vaak ben ik met m'n gehele hart bij je en hoop dan zoo, dat je vele goede eigenschappen en je geniaal verstand het zullen winnen van de fouten, die je wel zal maken door je impulsief karakter en je soms mateloze fantasie, die de werkelijkheid wel eens doet vergeten en er vooral geen rekening mee houdt, dat je leeft in een boze moeilijke wereld, die vooral degenen die iets nieuws willen, bespot, het leven moeilijk maakt en onbarmhartig in hun zwakke zijden treft'. Wiebenga ten voeten uit.

Noten

Bouwkunst-schepper door constructie en techniek

- 1 and now, I'm different from before, as if I breathed superior air – or brushed a royal gown.
Emily Dickinson, *Ik zou nooit weggaan van mijn vriend*, vertaald door Willem Wilmink, Amsterdam 1997, p. 47.
- 2 G.J. Meyers, 'In memoriam ir. J. Duiker', *De Ingenieur*, 8 maart 1935.
- 3 'Ir. J. Duiker', *Nieuwe Rotterdamsche Courant en Het Vaderland*, 26 februari 1935.
- 4 Zie: William J.R. Curtis, *Modern architecture since 1900*, Londen 1996, derde editie, p. 345.
- 5 W. Kromhout, 'M. de Klerk', *Architectura*, 27 (1923) 38, p. 230.
- 6 G. Friedhoff, 'Ir. J. Duiker', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 56 (1935) 9, p. 85 en *NRC*, 25 februari 1935.
- 7 B. Merkelbach, 'Berlage en de jongeren', *De 8 en Opbouw* (1934), p. 157-158.
- 8 A.J. van der Steur, 'Het Handelsblad-Cineac. Architect Ir. J. Duiker', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 56 (1935) 10, p. 103-107.
- 9 G. Friedhoff, 'Ir. J. Duiker', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 56 (1935) 9, p. 85 en *NRC*, 25 februari 1935.
- 10 Ibidem.
- 11 J. Molema, *Ir. J. Duiker*, Rotterdam 1989, p. 6.
- 12 Zie: D. Cruickshank red., *Sir Banister Fletcher's A history of architecture*, Londen 1996, 20ste editie, p.1356; K. Frampton, *Modern Architecture, A critical history*, Londen 1985, p. 135-137; William J.R. Curtis, *Modern architecture since 1900*, Londen 1996, 3de editie, p. 261.
- 13 Henry-Russell Hitchcock, *Architecture. Nineteenth and Twentieth Centuries*, Londen 1977, p. 510.
- 14 Zie: *NRC Handelsblad*, 22 januari 1993; *de Volkskrant*, 19 februari 1993 en 11 januari 1994; *NRC Handelsblad*, 2 maart 1990; *Haagsche Courant*, 19 oktober 1987.
- 15 Inleiding door Wiek Röling gehouden op 11 september 1998 t.g.v. het Duiker Symposium in de Derde Ambachtsschool te Scheveningen.
- 16 G.J. Meyers, 'In memoriam ir. J. Duiker', *De Ingenieur*, 8 maart 1935.
- 17 Röling, *op. cit.* (noot 15).
- 18 Nirwana Prospectus, Den Haag ca. 1929.
- 19 Brief van J. Duiker aan ir. G.J. Wiebenga, 12 februari 1929.
- 20 J. Luthmann, 'Bij de Nirwanafats van de Irs. Bijvoet, Duiker en Wiebenga', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 48 (1927) 34, p. 308.
- 21 Tracy Metz, 'Zonnestraal weer ter sprake op Duikers eeuwfeest', *NRC Handelsblad*, 2 maart 1990.
- 22 B. Merkelbach, 'De derde Ambachtsschool te Scheveningen', *De 8 en Opbouw* (1932), p. 124-125.
- 23 J.P. Mieras, 'Plannen voor de derde Ambachtsschool te 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad*, 45 (1924) p. 79.
- 24 G. Friedhoff, 'Ir. J. Duiker', *Bouwkundig Weekblad Architectura*, 56 (1935) 9, p. 85.
- 25 Röling, *op. cit.* (noot 15).
- 26 J. Duiker, 'Dr. Berlage en de 'Nieuwe Zakelijkheid'', *De 8 en Opbouw* (1932) p. 43-51.
- 27 Elsbeth Ety, *Liefde is heel het leven niet. Henriëtte Roland Holst 1869-1952*, Meppel 1997, p. 35.

De Haagse Bijvoet en Duiker

- 1 K. Paustovsky, *Begin van een onbekend tijdperk. Herinneringen aan de Russische Revolutie*, Amsterdam 1987, p. 95.
- 2 Meegedeeld in een gesprek met mevrouw F.W. Claus-du Pré op 31 augustus 1998. Zij overleed op 27 april 1999.
- 3 Zie: Victor Freijser (eindred.), *Het veranderend stadsbeeld van Den Haag – Plannen en processen in de Haagse stedenbouw 1890-1990*, Zwolle 1990, p. 91.
- 4 'Het villapark', *Holland Express*, 28 augustus 1920.
- 5 Prospectus Parkflat Marlot NV, Den Haag z.j.
- 6 *Haagsche Post*, 2 september 1922.
- 7 'Een schitterend bouwplan. Een sanatorium-wijk tussen zee en bosch. Woningen die een lust voor de huisvrouw zijn', *Holland Express*, 25 maart 1922.
- 8 Zie: N. Prak, *Het Nederlandse woonhuis van 1800 tot 1940*, Delft 1991, p. 146 en *Enige grondslagen van de stedenbouwkundige ontwikkeling van 's-Gravenhage*, Den Haag 1948.
- 9 *Haagsche Post*, 2 september 1922.
- 10 Meegedeeld door de nicht van J.D. van der Houwen mevrouw J. van Leeuwen-van der Houwen tijdens een gesprek op 31 augustus 1998. Haar vader, Pieter Gerrit van der Houwen, die samen met zijn broer J.D. van der Houwen het bouw bureau leidde, was verantwoordelijk voor het ophalen van de huurpenningen. In de crisisjaren konden de meeste bewoners van Kijkduin de huur nauwelijks betalen. Het bouw bureau kreeg hierdoor met enorme huurachterstanden te maken, wat uiteindelijk zou leiden tot het faillissement van het bureau.
- 11 Arlene Sanderson, *Wright Sites*, New York 1995, p. 41.
- 12 Zie: J. Duiker, 'Het manifest van Frank Lloyd Wright', *De 8 en Opbouw*, 1932, p. 177-184.
- 13 'Schattige cottages aan den oever der zee', *Holland Express*, 15 april 1922.
- 14 'Schattige cottages aan den oever der zee', *Holland Express*, 3 juni 1922.
- 15 *Haagsche Post*, 2 september 1922.
- 16 Spouwmuuren werden in die periode mondjesmaat toegepast. Werden ze aangebracht dan waren ze meestal van baksteen en nog niet van het goedkopere slakkenbeton. De spouwmuuren van de Kijkduin-huizen bestonden uit twee lagen met een tussenruimte van 4 centimeter.
- 17 'Vroolijke en praktische nestjes', *Holland Express*, 4 juni 1921.
- 18 Door latere toevoegingen en wijzigingen van bewoners zijn in dit spel van vloeiende zichtlijnen cesuren opgetreden.
- 19 *Bouwblad van Het Vaderland*, 25 maart 1922.
- 20 Zie: Brochure Villa-dorp Kijkduin, uitgegeven door het bouw bureau J.D. van der Houwen, Den Haag 1922.
- 21 *De 8 en Opbouw* (1932) p. 71, 43-51.
- 22 J.P. Mieras, 'Plannen voor de Derde Ambachtsschool te 's-Gravenhage', *Bouwkundig Weekblad*, 45 (1924) p. 78.
- 23 Arthur Hofmans, *Herinneringen aan Jan Duiker*, Lelystad/Rotterdam 1990, p. 21.
- 24 Informatie van mevrouw J. van Leeuwen-van der Houwen.
- 25 'Bouwrubriek', *Holland Express*, 25 maart 1922.
- 26 'Particuliere Bouwnijverheid', *Holland Express*, 21 mei 1921.
- 27 'Bij de Nirwanafats van de Irs. Bijvoet, Duiker en Wiebenga', *Bouwkundig Weekblad*, jrg. 48 (1927), p. 308.
- 28 'Particuliere Bouwnijverheid', *Holland Express*, 21 mei 1921.
- 29 Ibidem.
- 30 'Twee villa's van Engelsch karakter', *Holland Express*, 2 juli 1921.
- 31 Beide villa's moesten wijken voor een tankgracht, die op instigatie van de Duitse bezetters in dit gebied werd aangelegd.
- 32 'Het villapark', *Holland Express*, 28 augustus 1920.
- 33 Zie: tekening Ontwerp voor het bouwen van een dubb. villa aan de Stadhouderslaan te 's-Gravenhage. Duiker-archief in het Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam.
- 34 'Vroolijke en praktische nestjes', *Holland Express*, 4 juni 1921.
- 35 Zie: 'J. Duiker Bouwkundig Ingenieur', *Bouw*, 1982, p. 44-52.
- 36 'Vroolijke en praktische nestjes', *Holland Express*, 4 juni 1921.
- 37 'Een kapitaal heerenhuis', *Holland Express*, 9 juli 1921.
- 38 B. Bijvoet en J. Duiker, 'Plan-Hofvijver', *Bouwkundig Weekblad*, 44 (1923) p. 267-269.
- 39 'Toelichting bij het ontwerp voor negen Heerenhuizen aan de Joh. v. Oldenbarneveltslaan', *Archief van Bouw- en Woningtoezicht*, Den Haag, nr. 2702.
- 40 J. Badovici, 'L'Ecole d'Amsterdam', *L'Architecture Vivante*, été 1926, p. 21-29.
- 41 'Particuliere bouwnijverheid', *Holland Express*, 21 mei 1921.
- 42 Tekening van vier herenhuizen aan de Doornstraat te Den Haag, *Archief van Bouw- en Woningtoezicht*, Den Haag.
- 43 Tekening Villa Jacob Catslaan in het park Zorgvliet te Den Haag, *Archief van Bouw- en Woningtoezicht*, Den Haag, nr. 6827.
- 44 *De 8 en Opbouw* (1932) p. 43-45.
- 45 J. Luthmann, 'Bij de Nirwanafats van de Irs. Bijvoet, Duiker en Wiebenga', *Bouwkundig Weekblad*, jrg. 48 (1927), p. 308.
- 46 Ibidem.
- 47 J. Duiker, 'Hoogbouw', *Het Volk*, januari 1933. Zie ook: J. Duiker, *Hoogbouw*, Rotterdam 1930.
- 48 Ibidem.
- 49 *Haags Monumenten Informatie Systeem*, Johan van Oldenbarneveltslaan 98-114.
- 50 Meegedeeld door mevrouw Claus en haar dochter mevrouw M. van der Burg-Claus tijdens een gesprek op 31 augustus 1998.

Literatuurlijst

- P. Bak e.a., *j. duiker bouwkundig ingenieur*, Rotterdam 1982
- P. Bak, J. Molema, Jan Gerko Wiebenga, *apostel van het nieuwe bouwen*, Rotterdam 1987
- A.A. Boon, *Gewapend Beton, Een handleiding voor de studie van materialen, constructie en statische berekening*, Leiden 1908
- J. Duiker, *Hoogbouw*, Rotterdam 1930
- A. Hofmans, *Herinneringen aan Jan Duiker*, Lelystad/Rotterdam 1990
- T. Idsinga, *Zonnestraal, Eén nieuwe tijdlaag in het verschiet*, Amsterdam 1986
- E.J. Jelles en A.C. Alberts, *Duiker 1890 – 1935*, Amsterdam 1975
- J.P. Kloos, *Architectuur, een gewetenszaak*, Den Haag 1985
- J. B. van Loghem, *bouwen bauen batir building*, Amsterdam 1932
- J. Molema, *ir. J. Duiker*, Rotterdam 1989
- B. Rebel, *Het nieuwe bouwen*, Assen 1983
- R. Sherwood, *Modern Housing Prototypes*, London 1978
- C.H. Slechte e.a., *Bouwen op Haagse gronden*, Den Haag 1981
- R. Vichery, *Bernard Bijvoet und Johannes Duiker*, Zürich 1977
- J.J. Vriend, *Nieuwere Architectuur*, Bussum 1957
- R. Zoetbrood, *Jan Duiker en het sanatorium Zonnestraal*, Amsterdam 1985

Kranten en tijdschriften waarin door of over Duiker is gepubliceerd

a/b
De Architect
Architectura
Architectural Review
L'Architecture Vivante
Bauwelt
Bouw
Bouwen
Bouwkundig Weekblad
Bouwkundig Weekblad Architectura
Casabella
Cement
De 8 en Opbouw
De Ingenieur
De Nieuwe Tijd
De Volkskrant
Forum
Haagsche Courant
Haagsche Post
Het Bouwbedrijf
Het Vaderland
Holland Express
Nieuwe Rotterdamsche Courant
Nieuw weekblad voor de Cinematografie
NRC Handelsblad
Tijdschrift voor volkhuysvesting en stedebouw
Wendingen
Werk, Bauen, Wohnen
Wonen/TABK

Verantwoording

Eindredactie

Nicolet Sijbom
Rainer Bullhorst

Fotografie

Rainer Bullhorst
HTV architecten
Bert Mellink, Gemeente Den Haag DSO

Tekeningen

Alle reconstructietekeningen
van de oeuvercatalogus schaal 1:200,
tenzij anders vermeld

Bullhorst Architecten & Stedenbouwers
Rainer Bullhorst
Charlotte van Ermede
Karin Engling
Esther van Rijs
Theo Rooyakkers
David Teare

HTV
Camiel Berns

Omslag

Rainer Bullhorst

Historische afbeeldingen

L'Architecture Vivante
Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam
Het Bouwbedrijf
Bouwkundig Weekblad
Archief Cees Dam
De 8 en Opbouw
Herinneringen aan Jan Duiker
Hoogbouw
Ingenieursbureau Huydts
Moderne Bouwkunst in Nederland
Instituut Collectie Nederland, Rijswijk
j. duiker bouwkundig ingenieur
Nederlands Architectuurinstituut, Rotterdam
Prospectus Joh. D. van der Houwen
Wendingen

Maquettes

Mixed Design
Dick Peeters

Vertalingen

Andrew Saint
Bart van der Scheer

Met dank aan

Gemeente Den Haag

DSO Monumentenzorg H.M.S./A.H.D.
Archief Bouwen en Monumenten
Gemeentearchief

Carin en Ignaz Anderson
Stan Annokkee
Sjoukje Atema
M. van der Burg-Claus
Anna Deijkers
John Huydts
Nel Kellermann-Vlasblom
Ben van Koten
Irene Langeveld
J. van Leeuwen-van der Houwen
Alfred Marks
Jeanette en Aad Ravestein
Anneke en Kees Roeleveld
Petra en Marcel Slaghekke
Rob Vermeulen
A. de Vreeze
Ronald Zoetbrood
Frans de Zoete

De auteurs

Rainer Bullhorst is architect en industrieel ontwerper te Den Haag. Hij was medewerker van NRC Handelsblad van 1971 tot 1988 en publiceert nog regelmatig in diverse vaktijdschriften. Bij uitgeverij 010 verscheen in 1991 van zijn hand de monografie Friso Kramer (met Rudolphine Eggink). Naast het ontwerpen van nieuwbouw is hij betrokken bij de restauratie van werk van Duiker. Hij doceert Architectuur en Stedenbouw aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten te Den Haag en is gastdocent aan de Hochschule für Bildende Künste te Hamburg.

Ida Jager is kunst- en architectuurhistoricus en journalist. In 1992 verscheen bij uitgeverij 010 de door haar geschreven monografie Willem Kromhout Czn. 1864-1940. Zij was werkzaam bij culturele instellingen en in de dagbladjournalistiek en publiceerde een studie over de Rotterdamse grafiek in de twintigste eeuw. Daarnaast is zij vaste medewerker beeldende kunst en architectuur voor het opinieweekblad HN. Een dissertatie over de Publieke werken in Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw is in voorbereiding.

Camiel Berns heeft Bouwkunde gestudeerd aan de TU in Delft. In zijn studietijd is hij één van de initiatiefnemers geweest voor de restauratie van het Dienstbodehuis De Koepel van Sanatorium Zonnestraal. Tegenwoordig werkt hij bij HTV architecten waar hij zich voornamelijk bezighoudt met renovatie- en restauratieprojecten.

Kees van Harmelen heeft architectuur gestudeerd aan de Academie voor Bouwkunst in Amsterdam. Zijn bureau, HTV architecten, houdt zich voornamelijk bezig met nieuwbouwprojecten en daarnaast met restauraties van monumenten van bouwkunst. Eén van de eerste restauraties van een 'jonge monument' betreft Duikers Derde Ambachtsschool in Den Haag.

Hubert-Jan Henket is architect en hoogleraar architectuur aan de TU Eindhoven, oprichter en tevens voorzitter van DOCOMOMO international (the International working party for the Documentation and Conservation of buildings and sites of the Modern Movement). Bij dit, in 1988 opgerichte, netwerk zijn ongeveer 1200 architecten, architectuurhistorici, restauratiedeskundigen en technici aangesloten, met actieve organisaties in veertig landen. Het internationale secretariaat is gevestigd in de faculteit Bouwkunde van de TU Delft.

De les van Duiker

Naast het ontwerpen van nieuwe projecten, betekent het ook werken aan behoud of reconstructie van het werk van Duiker een bijzondere ervaring. Men wordt zich ineens de vervlakking bewust, het snelle compromis, de neiging tot 'scoren' bij opdrachtgever en collega, het gebrek aan loyaliteit en integriteit, onverschilligheid soms, en zelfs onoprechtheid. Duiker loopt niet te koop met zijn vakmanschap, teerde er nooit op en maakte hem niet te gelde. Zijn architectuur wil nooit spectaculair zijn, geen spierballen tonen, eerder terughoudend zijn: zo ben ik, ik kan niet anders. Het was en is een voorrecht om eraan te mogen werken.

Na de confrontatie met zijn architectuur zal het eigen werk nooit meer zijn als daarvoor. Het steunt je eigen gevoel van rechtvaardigheid, waarde en kwaliteit en het helpt je het opportunisme van opdrachtgevers en hun door automatisme gedreven adviseurs te ontmaskeren. Het geeft je de kracht om kortstondigheid te veroordelen en te vechten voor diepgang en overtuiging. In een van de recensies van Duikers laatste werk, hotel Gooiland te Hilversum, slaakte A. Boelen een cri de coeur: 'Ik zal niet treden in een gedetailleerde beschouwing van dit gebouw. Natuurlijk zijn er dingen in het plan, de constructie en de uitvoering te critiseren. Ik wil volstaan met deze algemeene gedachte, dat terwijl alle werken van Duiker uit de laatste tien jaren van zijn loopbaan, voor ons even zoo vele aansporingen zijn om bij het concipiëren van ons werk te zoeken naar de zuivere wijze van de opgave te stellen en naar de rechtstreeksche oplossing er van, ik hoop dat dit laatste werk voor zeer velen een aansporing moge zijn de eischen die zij aan de architectonische gestalte van hun werk stellen, hooger dan gewoonlijk te nemen, voor anderen een aanmoediging hun werk zuiver te houden en niet af te dwalen naar de gevaarlijke paden van pathos, spelerei en gemaniëreedheid.' Een hartekreet met een duidelijke boodschap, na zestig jaar meer dan ooit geldig, door een goed verstaander ontvangen.

Welke architecten van deze tijd hebben de boodschap van Duiker begrepen en laten haar doorklinken in hun werk? Zonder anderen te kort te willen doen vind ik invloeden ervan in de gebouwen van Herman Hertzberger, Hubert-Jan Henket, Jan Benthem en Mels Crouwel. Wie niet tot het uiterste gaat, bereikt niets.

Rainer Bullhorst